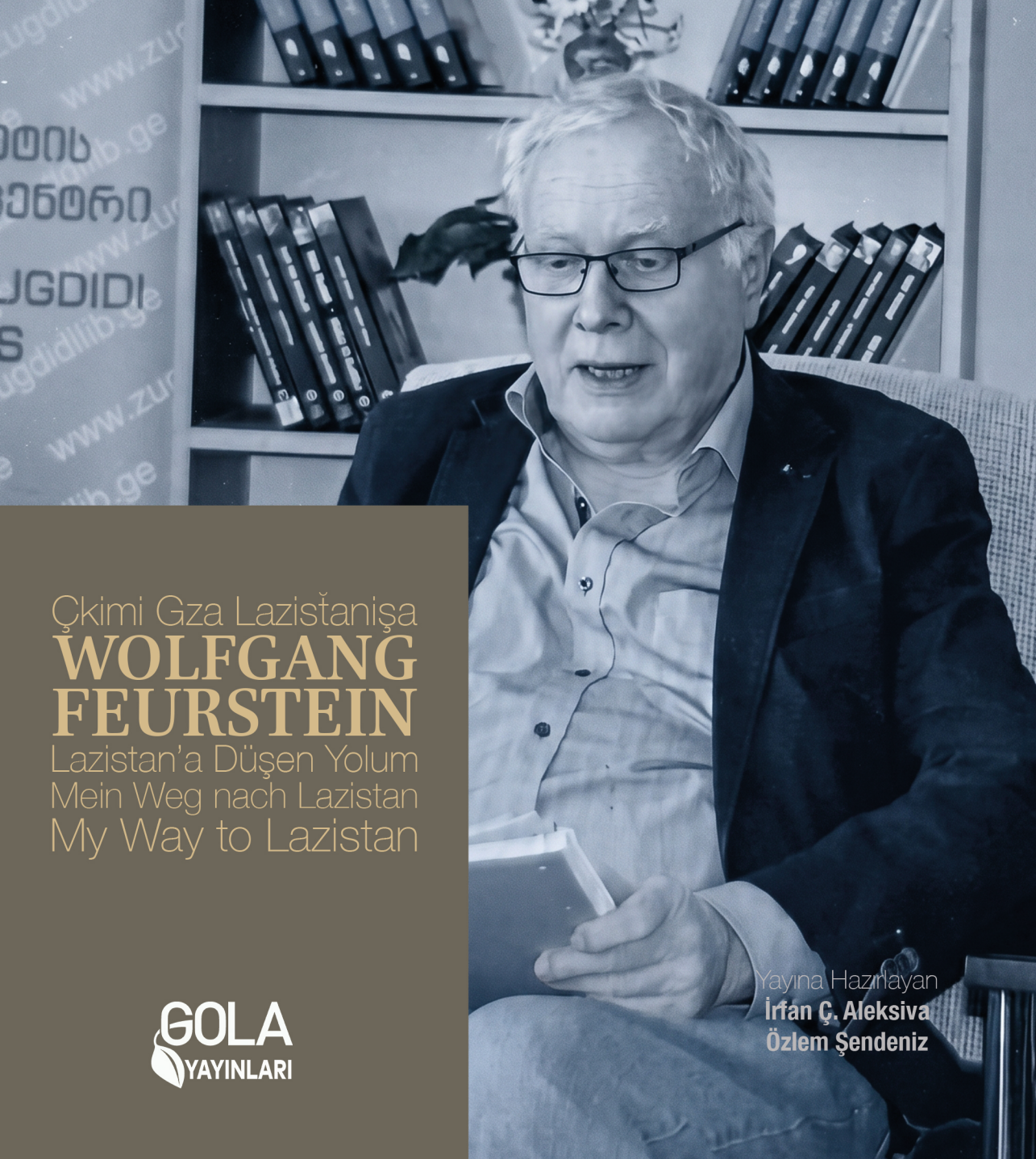

Çkimi Gza Lazisťanişa

WOLFGANG FEURSTEIN

Lazistan'a Düşen Yolum

Mein Weg nach Lazistan

My Way to Lazistan

Yayına Hazırlayan
İrfan Ç. Aleksiva
Özlem Şendeniz

GOLA YAYINLARI

ÇKİMİ GZA LAZİSŤANİŞA

Wolfgang Feurstein

LAZİSTAN'A DÜŞEN YOLUM

MEIN WEG NACH LAZISTAN

MY WAY TO LAZISTAN

İRFAN ÇAĞATAY ALEKSİVA & ÖZLEM ŞENDENİZ

"Bu kitap Hrant Dink Vakfı Azınlık Hakları Akademisi Programı kapsamında Avrupa Birliği desteği ile hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu tamamıyla Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği'ne aittir ve AB'nin ve Hrant Dink Vakfı'nın görüşlerini yansıtmamaktadır."

"This book has been produced with the support of the European Union within the scope of the Hrant Dink Foundation Minority Rights Academy. The contents are the sole responsibility of Gola Culture, Art and Ecology Association and do not necessarily reflect the views of the EU and the Hrant Dink Foundation."

Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği Yayınları No: 10

Çkimi Gza Lazisťanişa
Wolfgang Feurstein
Lazistan'a Düşen Yolum
Mein Weg nach Lazistan
My Way to Lazistan

İrfan Çağatay Aleksiva
Özlem Şendeniz

1. Baskı: İstanbul, Ekim 2026
ISBN: 978-625-92611-4-0
Sertifika No: 52243

Baskı: Alimpex Baskı ve Ambalaj Çözümleri Ltd.
Feyzullah Mah. Uğur Sok. No.4/23
Maltepe İstanbul
0554 165 99 50 0212 871 99 50
Sertifika No: 81274

Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği
Merkez Mah. 1026 Sok.
Fındıklı/Rize
www.golader.org

GOLA
KÜLTÜR SANAT ve
EKOLOJİ DERNEĞİ

www.archivegola.org

ÇKİMİ GZA LAZİSŤANİŞA

Wolfgang Feurstein

LAZİSTAN'A DÜŞEN YOLUM

MEIN WEG NACH LAZISTAN

MY WAY TO LAZISTAN

İRFAN ÇAĞATAY ALEKSİVA & ÖZLEM ŞENDENİZ

VORWORT

Das Werk, das Sie in den Händen halten, basiert auf einem Interview, in dem wir durch das Prisma von Lazistan und der lasischen Sprache auf das Leben und das Archiv von Wolfgang Feurstein blicken. Auf den folgenden Seiten werden Sie über sein im wahrsten Sinne des Wortes abenteuerliches Leben, seine Arbeiten, seine akademische Laufbahn, seine Leidenschaften und seine Beziehung zur lasischen Sprache lesen. In diesem Vorwort möchten wir die Entstehungsgeschichte dieses Werkes teilen und auf die Bedeutung persönlicher Archive hinweisen – welche ihr Potenzial zur Veröffentlichung durch zivilgesellschaftliche Unterstützung entfalten –, im Spannungsfeld zwischen Geschichte und Gedächtnis, Macht und zivilem Raum, Erinnern und Vergessen.

Derrida eröffnet in seinem Werk *Archivfieber* (Archive Fever – Mal d'Archive) eine tiefgehende Diskussion darüber, dass Archive durch Handlungen wie das Auswählen, Klassifizieren, Aufbewahren und Zugänglichmachen des in ihnen enthaltenen Materials die Vergangenheit verändern; dass sie diese nicht einfach so bewahren, wie sie war, sondern in einen rekonstruierten Raum verwandeln und sie so zu einem Instrument sowohl des Gedächtnisses als auch der Macht machen.[1] In gewisser Weise kann die Vergangenheit, die zwischen der Geschichte – die materielle Beweise benötigt – und dem Gedächtnis – das an die Grenzen der menschlichen Erinnerung gebunden und von ihr abhängig ist – gefangen ist, niemals vollständig erinnert werden. Wenn wir uns dem Archivthema im Kontext der vom Aussterben bedrohten lasischen Sprache und Kultur nähern, sehen wir, wie auch beim Archivfieber, dass nur sehr wenige Elemente, die zwischen Staaten und Individuen eingeklemmt sind, die Vergangenheit unter die Lupe nehmen und rekonstruieren können. In diesem Zusammenhang wird auch deutlich, dass Museen, Kunstgalerien und Sammlungen, die an zentrale oder lokale Behörden gebunden sind, zwar ähnliche Materialien beherbergen, aber viele Aspekte, die den menschlichen Alltag und persönliche Beziehungen im weiteren Sinne betreffen, keinen Eingang in diesen Bereich finden.

Genau an diesem Punkt wird die Umwandlung der von Individuen im Laufe ihres Lebens angehäuften Materialien – wobei wir im speziellen Fall von Wolfgang

1 Derrida, Jacques (1995). "Archive Fever: A Freudian Impression." Diacritics, 25, no. 2. 9-63.

SUNUŞ

Elinizde tuttuğunuz eser Wolfgang Feurstein'ın ömrüne ve arşivine Lazistan ve Lazca aracılığı üzerinden baktığımız bir röportaja dayanmaktadır. Kendisinin kelimenin gerçek anlamıyla maceralı hayatını, işlerini, akademik kariyerini, tutkularını ve Lazca ile kurduğu ilişkiyi ilerleyen sayfalarda okuyacaksınız. Bu sunuşta ise eserin ortaya çıkış öyküsünü paylaşmak ve sivil toplum desteğiyle kamusallaşma potansiyelini ortaya koyan kişisel arşivlerin tarih ve bellek; iktidar ve sivil alan; hatırlama ve unutma arasında taşıdığı öneme işaret etmek istiyoruz.

Derrida, *Arşiv Humması* (Archive Fever- Mal d'Archive) eserinde arşivlerin içerdiği malzemeyi seçme, sınıflandırma, saklama ve erişime açma gibi eylemler ile geçmişi değiştirdiğini; olduğu gibi muhafaza etmeyip bir yeniden inşa edilen bir alana dönüştürdüğünü ve hem belleğin hem de iktidarın aygıtı haline getirdiği yönünde derinlikli bir tartışma açar.[1] Bir anlamda maddi kanıta ihtiyaç duyan tarih ile insan hafızasının sınırlarına bağlı ve bağımlı olan bellek arasında kalan geçmiş hiçbir zaman eksiksiz hatırlanamaz. Yok oluş tehlikesi altındaki Lazca ve Laz kültürü bağlamında arşiv meselesine yaklaştığımızda ise arşiv hummasında olduğu gibi devletler ve bireyler arasında sıkışmış çok az sayıda unsurun geçmişi mercek altına tutulabildiğini ve yeniden inşa ettiğini görürüz. Bu bağlamda merkezi ya da yerel yönetimlere bağlı müzelerin, sanat galerilerinin, koleksiyonların benzer materyalleri barındırırken insana dair gündelik hayatta ve kişisel ilişkilere dair olan pek çok unsurun geniş anlamda bu sahaya giremediği de görünür olur.

Tam da bu noktada bireylerin hayatları boyunca istifledikleri materyallerin -ki Wolfgang Freustein özelinde bir istifçilikten ziyade neredeyse yapılandırılmış bir koleksiyondan söz etmekteyiz- bağlamlarını yitirmeden arşiv koleksiyonuna dönüşmesi kültür alanında çalışan sivil toplum kuruluşları için hem yoğun emek yükü ile neredeyse külfet hem de büyük bir sorumluluktur.

Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği, yirminci yaşını kutladığı bu günlerde bilgi üretim süreçleri içinde bu emek yoğun sorumluluğu üstlenmiş; Lazca ve Laz kültürünün yanı sıra Doğu Karadeniz'e dair toplumsal hayattan ekolojiye; sanattan gündelik hayatta

1 Derrida, Jacques (1995). "Archive Fever: A Freudian Impression." *Diacritics*, 25, no. 2. 9-63.

Feurstein eher von einer strukturierten Sammlung als von bloßem Horten sprechen – in eine Archivsammlung, ohne ihren Kontext zu verlieren, für im Kulturbereich tätige Nichtregierungsorganisationen sowohl zu einer arbeitsintensiven und fast schon belastenden Bürde als auch zu einer großen Verantwortung.

Der Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği, der in diesen Tagen sein zwanzigjähriges Bestehen feiert, hat diese arbeitsintensive Verantwortung innerhalb der Wissensproduktionsprozesse übernommen und Kultur-, Kunst-, Publikations-, Forschungs- und Archivierungsaktivitäten in einem breiten Spektrum durchgeführt, das von der lasischen Sprache und Kultur bis hin zum gesellschaftlichen Leben, zur Ökologie, zur Kunst und zum Alltag in der östlichen Schwarzmeerregion reicht. In der Zeit von 2021-2022 trat er mit Unterstützung von The European Endowment for Democracy (EED) in den Archivbereich ein und entwickelte im Jahr 2026 das Projekt Gola Arşiv / Gola Archive im Rahmen des Minderheitenakademie-Programms der Hrant Dink Stiftung (Hrant Dink Vakfı Azınlık Akademisi Programı).[2] Die das Interview begleitenden Fotos und weitere Kollektionen sind über das Gola Arşiv zugänglich.

2 Wir danken allen von Gola, die zur Verwirklichung des Gola-Archiv-Projekts beigetragen haben, sowie den Verantwortlichen des Minderheitenakademie-Programms der Hrant Dink Stiftung.

kadar genişleyen bir spektrumda kültür, sanat, yayın, araştırma ve arşivcilik faaliyetlerini yürütmüştür. 2021-22 döneminde The European Endowment for Democracy (EED) desteğiyle arşiv alanına giriş yapmış ve 2026 yılında Hrant Dink Vakfı Azınlık Akademisi Programı ile Gola Arşiv / Gola Archive projesini geliştirmiştir.[2] Röportaja eşlik eden fotoğraflara ve diğer koleksiyonlara Gola Arşiv üzerinden ulaşılabilmektedir.

Wolfgang Feurstein Koleksiyonu'nu Gola Arşiv'e ve elinizdeki bu eserinde okuyucuya ulaşmasını sağlayan İrfan Çağatay'ın yürüttüğü "Laz Kültür Hareketinin Kayıp Parçası: Feurstein Arşivi" projesidir. İrfan'ın Wolfgang ile kurduğu yıllara dayanan dostluk ve güven ilişkisi sonucunda Wolfgang Feurstein Arşivi dijitalleştirilebildi desek, hiç abartmış olmayız. Proje kapsamında Almanya'nın Freudenstadt şehrine yaptığımız iki seyahatte bir yandan fotoğrafları, diapozitifleri ve negatifleri dijitalleştirip kataloglarken bir yandan da bu röportajın bel kemiğini oluşturan nehir söyleşiyi gerçekleştirdik.

Kafkasya dillerinin ahengine duyduğu hayranlıkla ömrünü adadığı çalışmaları ile yitip giden bir coğrafyanın, kültürün, dilin izlerini bugüne taşıyan arşivi oluşturan ve koruyan sevgili Wolfgang kıymetli arşivini oluşturdu. Arşivin Lazistan koleksiyonu bizler için eşsiz bir kaynak niteliği taşımakta. Wolfgang'a arşivini, hikayesini ve evini bize açtığı için; sevgili eşi Elisabeth'e bizlere gösterdiği misafirperverliği, sabrı ve özeni için içtenlikle teşekkür ederiz.

Bireylerin ömürleri boyunca istifledikleri malzemeler ile iktidarların oluşturdukları müzeler arasında kalan henüz gidilmemiş yollar[3] ve keşfedilmemiş imkanlar bulunuyor. Sivil alanda sürdürülen bilgi üretim çalışmaları ve özellikle arşiv faaliyetlerinin oldukça kıymetli olduğunu düşünüyor ve yürümeyi denediğimiz, gidilmemiş bir yol olan, Gola Arşiv'in Lazca ve Laz kültürüne, Doğu Karadeniz'e ilişkin yeni araştırmalara, karşılaşmalara ve hatırlama biçimlerine kapı açmasını diliyoruz.

İrfan Çağatay Aleksiva & Özlem Şendeniz

---

2 Gola Arşiv projesini hayatta geçirmemizde emeği geçen Golalılara ve Hrant Dink Vakfı Azınlık Akademisi Programı yürütücülerine teşekkür ederiz.

3 Robert Frost'un "Gidilmeyen Yol" şiirine atıfla;
"iç geçirerek anlatacağım bunu ben,
nice yaşlar nice çağlar sonra bir yerde:
bir ormanda yol ikiye ayrıldı, ve ben –
ben gittim daha az geçilmişinden,
ve bütün farkı yaratan bu oldu işte."

Dass die Wolfgang-Feurstein-Kollektion in das Gola Archive aufgenommen wurde und mit diesem Werk den Leser erreicht, ist dem von İrfan Çağatay geleiteten Projekt „Laz Kültür Hareketinin Kayıp Parçası: Feurstein Arşivi“ zu verdanken. Wir würden keineswegs übertreiben, wenn wir sagen, dass das Wolfgang-Feurstein-Archiv als Ergebnis der auf Jahren basierenden Freundschafts- und Vertrauensbeziehung, die İrfan zu Wolfgang aufgebaut hat, digitalisiert werden konnte. Im Rahmen des Projekts haben wir auf zwei Reisen, die wir in die deutsche Stadt Freudenstadt unternommen haben, einerseits Fotos, Diapositive und Negative digitalisiert und katalogisiert, und andererseits das ausführliche Interview geführt, das das Rückgrat dieser Reportage bildet.

Der liebe Wolfgang hat mit seiner Bewunderung für die Harmonie der kaukasischen Sprachen und durch die Arbeiten, denen er sein Leben widmete, dieses wertvolle Archiv aufgebaut und bewahrt, das die Spuren einer verschwindenden Geografie, Kultur und Sprache bis in die heutige Zeit trägt. Die Lazistan-Kollektion des Archivs stellt für uns eine einzigartige Quelle dar. Wir danken Wolfgang von ganzem Herzen, dass er uns sein Archiv, seine Geschichte und sein Haus geöffnet hat; und seiner lieben Frau Elisabeth danken wir aufrichtig für die Gastfreundschaft, Geduld und Fürsorge, die sie uns entgegengebracht hat.

Zwischen den Materialien, die Individuen im Laufe ihres Lebens ansammeln, und den Museen, die von der Macht geschaffen werden, liegen noch unbeschrittene Wege[3] und unentdeckte Möglichkeiten. Wir sind der Ansicht, dass die im zivilen Bereich durchgeführten Arbeiten zur Wissensproduktion und insbesondere die Archivaktivitäten äußerst wertvoll sind. Wir hoffen, dass das Gola Archive, das ein unbeschrittener Weg ist, den wir zu gehen versuchen, die Tür zu neuen Forschungen, Begegnungen und Formen des Erinnerns in Bezug auf die lasische Sprache und Kultur sowie die östliche Schwarzmeerregion öffnen wird.

İrfan Çağatay Aleksiva & Özlem Şendeniz

---

3 In Anlehnung an das Gedicht „Der nicht gegangene Weg“ (The Road Not Taken) von Robert Frost:
„Ich werde dies mit einem Seufzen erzählen,
Irgendwo, nach vielen, vielen Jahren:
Zwei Wege trennten sich in einem Wald, und ich –
ich nahm den, der weniger begangen war,
und das hat den ganzen Unterschied gemacht.“

FOREWORD

The work you hold in your hands is based on an interview in which we look at Wolfgang Feurstein's life and archive through the lens of Lazistan and the Laz language. In the following pages, you will read about his literally adventurous life, his work, his academic career, his passions, and the relationship he established with the Laz language. In this foreword, we wish to share the story of how this work came to be and to highlight the significance that personal archives - which reveal their potential for public accessibility through civil society support - carry between history and memory, power and the civil sphere, and remembering and forgetting.

In his work *Archive Fever* (Mal d'Archive), Derrida initiates a profound discussion on how archives alter the past through actions such as selecting, classifying, preserving, and providing access to the materials they contain; how they do not merely preserve the past as it was, but transform it into a reconstructed space, turning it into an apparatus of both memory and power.[1] In a sense, the past - caught between history, which requires material evidence, and memory, which is bound by and dependent on the limits of human recollection - can never be remembered completely. When we approach the issue of archives in the context of the endangered Laz language and culture, we see that, much like in archive fever, only a very small number of elements caught between states and individuals can place the past under a magnifying glass and reconstruct it. In this context, it becomes apparent that while museums, art galleries, and collections affiliated with central or local governments house similar materials, many elements pertaining to human daily life and personal relationships broadly fail to enter this domain.

Precisely at this point, transforming the materials that individuals have accumulated throughout their lives - though in Wolfgang Feurstein's case, we are speaking of a structured collection rather than mere hoarding - into an archival collection without losing their context is both a labor-intensive, nearly burdensome task and an immense responsibility for civil society organizations working in the cultural field.

1 Derrida, Jacques (1995). "Archive Fever: A Freudian Impression." *Diacritics*, 25, no. 2. 9-63.

The Gola Culture, Art, and Ecology Association, which is celebrating its twentieth anniversary these days, has undertaken this labor-intensive responsibility within its knowledge production processes. It has carried out cultural, artistic, publishing, research, and archiving activities across a broad spectrum expanding from social life and ecology to art and daily life regarding the Eastern Black Sea region, alongside the Laz language and culture. The association entered the archiving field in the 2021-2022 period with the support of The European Endowment for Democracy (EED), and in 2026, it developed the Gola Archive (Gola Arşiv) project through the Hrant Dink Foundation Minority Academy Program.[2] The photographs accompanying the interview and other collections can be accessed via the Gola Archive.

It is the project "The Missing Piece of the Laz Cultural Movement: The Feurstein Archive," led by İrfan Çağatay, that has brought the Wolfgang Feurstein Collection to the Gola Archive and, through this work in your hands, to the reader. It would be no exaggeration to say that the Wolfgang Feurstein Archive was able to be digitized as a result of the friendship and trust built between İrfan and Wolfgang over many years. During two trips we made to Freudenstadt, Germany as part of the project, we digitized and cataloged photographs, slides, and negatives while simultaneously conducting the extensive in-depth interview that forms the backbone of this publication.

Dear Wolfgang, with the admiration he felt for the harmony of the Caucasian languages and the works to which he dedicated his life, built and preserved this precious archive that carries the traces of a fading geography, culture, and language to the present day. The Lazistan collection of the archive serves as a unique resource for us. We sincerely thank Wolfgang for opening his archive, his story, and his home to us, and his dear wife Elisabeth for the hospitality, patience, and care she showed us.

There remain untrodden paths[3] and undiscovered possibilities caught between

2 We would like to thank the members of Gola who contributed to bringing the Gola Archive project to life, as well as the coordinators of the Hrant Dink Foundation Minority Academy Program.

3 In reference to Robert Frost's poem "The Road Not Taken":
"I shall be telling this with a sigh
Somewhere ages and ages hence:
Two roads diverged in a wood, and I -
I took the one less traveled by,
And that has made all the difference."

the materials individuals accumulate throughout their lifetimes and the museums established by powers. We believe that knowledge production efforts and especially archiving activities carried out in the civil sphere are extremely valuable. We hope that the Gola Archive - an untrodden path we are attempting to walk - will open the door to new research, encounters, and forms of remembrance regarding the Laz language and culture, as well as the Eastern Black Sea region.

İrfan Çağatay Aleksiva & Özlem Şendeniz

Çkimi Gza Lazisťanişa – Mein Weg nach Lazistan

1. Woher stammen Sie? In welchem Jahr und wo wurden Sie geboren? Könnten Sie uns etwas über Ihre Eltern erzählen? Welchen Einfluss hatte insbesondere Ihr Onkel als Gegner des Nationalsozialismus auf Ihre persönliche Entwicklung und Ihre Weltanschauung?

Am 10.05.1941 wurde ich als ältester Sohn von Dr. Karl Feurstein und dessen Ehefrau Liselotte in Mannheim geboren. Mein zwei Jahre jüngererer Bruder Gerhard arbeitete als internistischer Oberarzt und verstarb im Dezember 2024. Meine Schwester Brigitte war als Psychotherapeutin tätig und lebt in der Stadt Freiburg.

Mein Vater war Gymnasialleher mit den Fächern Mathematik, Physik und Biologie. Seine große Liebe galt der Astronomie. So leitete er 15 Jahre lang das städtische Planetarium in Mannheim, in dem er zahlreiche fachbezogene Vorträge hielt. Er richtete kostenfreie Veranstaltungen für Erwerbslose ein, die mit einem besonderen Kulturprogramm verbunden waren. Meine Mutter, die leider viel zu früh an Krebs sterben sollte, zeichnete sich durch besondere Gastfreundschaft aus. Der Mensch spielte bei ihr die größte Rolle, nicht die Herkunft. Und so ging es im "Hause Feurstein" schon früh international zu.

Meinen Onkel, Dr. Heinrich Feurstein, kenne ich nur aus Berichten meines Vaters, aus Dokumenten seines umfangreichen Nachlasses und seit einigen Jahren auch aus verschiedenen Archiven. Er war ein ungewöhnlicher Mensch, der als katholischer Geistlicher in einem Zweitstudium der Volkswirtschaft promovierte, zu einem bekannten Kunst- und Kirchenhistoriker wurde und sich im sozialen Bereich stark engagierte. Als katholischer Stadtpfarrer von Donaueschingen wandte er sich in den Neujahrspredigten 1942 gegen die von den Nationalsozialisten durchgeführte Euthanasie und prangerte den grauenhaften Krieg in Russland an. Die Gestapo nahm meinen Onkel Anfang Januar 1942 fest. Nach über fünfmonatiger Einzelhaft im Konstanzer Untersuchungsgefängnis wurde mein Onkel in das berüchtigte KZ Dachau überführt, wo er im August 1942 den Hungertod starb.

Çkimi Gza Lazisťanişa – Lazistana Düşen Yolum

1. Nerelisiniz? Hangi yıl ve nerede doğdunuz? Bize biraz anne ve babanızdan bahsedebilir misiniz? Özellikle Nasyonal Sosyalizm (Nazi) karşıtı bir figür olan amcanızın kişisel gelişiminiz ve dünya görüşünüz üzerindeki etkisi neydi?

10 Mayıs 1941'de Dr. Karl Feurstein ve eşi Liselotte'nin en büyük oğlu olarak Mannheim'da dünyaya geldim. Benden iki yaş küçük kardeşim Gerhard, dahiliye uzmanı başhekim olarak görev yaptı ve Aralık 2024'te aramızdan ayrıldı. Kız kardeşim Brigitte ise psikoterapist olarak çalıştı; kendisi şu an Freiburg şehrinde yaşıyor.

Babam matematik, fizik ve biyoloji branşlarında lise öğretmeniydi. Hayattaki en büyük tutkusu ise astronomiydi. Bu tutkusunun bir yansıması olarak, Mannheim'daki şehir planetaryumunu 15 yıl boyunca yönetti ve burada kendi alanıyla ilgili sayısız konferans verdi. İşsizler için özel bir kültür programıyla zenginleştirilmiş, tamamen ücretsiz etkinlikler düzenlerdi. Ne yazık ki çok erken yaşta kanser yüzünden kaybedeceğimiz annem ise, olağanüstü misafirperverliğiyle öne çıkan bir kadındı. Onun için en önemli şey insanın kökeni değil, doğrudan insanın kendisiydi. Hal böyle olunca, "Feurstein Evi"nde daha o günlerden itibaren uluslararası ve çok kültürlü bir atmosfer hakimdi.

Amcam Dr. Heinrich Feurstein'ı bizzat tanıma fırsatım olmadı; onu yalnızca babamın anlattıklarından, geride bıraktığı kapsamlı mirastaki belgelerden ve son yıllarda incelediğim çeşitli arşivlerden tanıyorum. Kendisi gerçekten de sıra dışı biriydi; Katolik bir din adamı olmasına rağmen ikinci bir üniversite eğitimi alarak iktisat alanında doktora yapmış, tanınmış bir sanat ve kilise tarihçisi olmuş ve sosyal meselelerde son derece aktif bir rol üstlenmişti. Donaueschingen şehrinin Katolik bölge rahibi olarak, 1942 yılındaki yeni yıl vaazlarında Nasyonal Sosyalistlerin (Nazilerin) uyguladığı ötanazi politikalarına açıkça karşı çıkmış ve Rusya'da süregelen korkunç savaşı sert bir dille kınamıştı. Bunun üzerine Gestapo, amcamı 1942 yılının Ocak ayı başlarında tutukladı. Konstanz Cezaevinde beş ayı aşkın bir süre hücre hapsinde tutulduktan sonra, kötü şöhretiyle bilinen Dachau Toplama Kampı'na sürüldü ve ne yazık ki Ağustos 1942'de orada açlıktan hayatını kaybetti.

Ich war als Kind und Jugendlicher froh darüber, dass niemand in meiner Familie sich als Nationalsozialist gezeigt hatte. Ich hatte nicht die deutsche Büßerrolle zu übernehmen und konnte offener mich mit Geschichte beschäftigen und mir leichter eine persönliche Meinung bilden. Meine vielseitigen Interessen und mein Bemühen um einen weiten Blick dürften wohl Ähnlichkeiten mit dem Charakter meines Onkels haben, über den ich vorhabe, eine ausführliche Biographie zu schreiben.

Großen Einfluss hatte mein Vater auf meine Entwicklung. Er kannte mein frühes Interesse für fremde Völker. Wir besuchten zusammen in Freiburg ein kleines Kino, das interessante Kurzfilme zu kaum bekannten Kulturen zeigte. Ein Film über die religiösen Bräuche in Tibet ist mir heute noch in bester Erinnerung. Eines Tages brachte mein Vater ein Radio, das er mit einer selbstgebauten Antenne verband. Über Kurzwelle hörte ich zu nächtlicher Stunde Sender mit Sprache und Musik aus fremden Ländern. Ich erinnere mich noch gut an das "Ici Brazzaville" des kongolesischen und an das "Huna Kahira" des ägyptischen Staatssenders. Ich hatte tolerante Eltern, die mir bei meinem nächtlichen Suchen freie Hand gewährten.

2. Könnten Sie uns etwas über Ihre Schullaufbahn erzählen? Welche Schulen haben Sie besucht?

Im Jahre 1947 kam ich in die vierklassige Volksschule in Freiburg. Es herrschte kurz nach dem Krieg noch allgemeine Not in Deutschland. Im ersten Schuljahr hatten wir wegen mangelndem Heizmaterial nur jeden zweiten Tag Unterricht. 1951 wechselte ich auf das dortige Kepler-Gymnasium. Ich wählte den naturwissenschaftlichen Zweig mit Latein. Freiburg gehörte damals zur französischen Besatzungszone, sodass ich neun Jahre Französisch bis zum Abitur zu lernen hatte. Gleichzeitig nahm ich etwa zwei Jahre lang am freiwilligen Italienischunterricht teil. Die Gymnasialzeit schloss ich 1959 mit dem Abitur ab, um mich anschließend an der Universität Freiburg als Student für Germanistik, Geographie und Psychologie einzuschreiben.

Hem bir çocuk hem de bir genç olarak, ailemden hiç kimsenin Nasyonal Sosyalist bir tutum sergilememiş olmasından dolayı hep içsel bir huzur duydum. Birçok Alman'ın hissettiği o tarihsel kefaret (günah çıkarma) rolünü üstlenmek zorunda kalmamıştım; bu sayede tarihle çok daha açık fikirli bir şekilde ilgilenebildim ve kendi kişisel görüşlerimi çok daha özgürce şekillendirebildim. Benim de tıpkı amcam gibi çok yönlü ilgi alanlarımın olması ve olaylara daima geniş bir perspektiften bakma çabam, onun karakteriyle taşıdığım benzerlikten olsa gerek. Nitekim ileride kendisi hakkında kapsamlı bir biyografi kaleme almayı da planlıyorum.

Benim kişisel gelişimimde babamın etkisi gerçekten muazzamdır. O, daha çok küçük yaşlardan itibaren farklı halklara ve kültürlere duyduğum ilgiyi fark etmişti. Freiburg'da yaşarken, pek bilinmeyen kültürler hakkında oldukça ilginç kısa belgeseller gösteren küçük bir sinemaya birlikte giderdik. Özellikle Tibet'teki dini ritüelleri anlatan bir film bugün bile hafızamda ilk günkü canlılığıyla duruyor. Bir gün babam eve bir radyo getirdi ve onu kendi elleriyle yaptığı bir antene bağladı. Gecenin geç saatlerinde kısa dalga üzerinden yabancı ülkelerin kanallarını ayarlar, o ülkelerin dillerini ve müziklerini dinlerdim. Kongo radyosunun "Ici Brazzaville" ve Mısır devlet radyosunun "Huna Kahira" anonslarını bugün bile çok net hatırlıyorum. Geceleri yaptığım bu keşif yolculuklarında beni tamamen özgür bırakan, son derece hoşgörülü bir anne babaya sahiptim.

2. Bize okul hayatınızdan biraz bahsedebilir misiniz? Hangi okullara gittiniz?

1947 yılında Freiburg'daki dört sınıflı ilkokula başladım. Savaşın hemen sonrasıydı ve Almanya'nın genelinde hala büyük bir yokluk ve yoksulluk hakimdi. Öyle ki, yakacak malzeme sıkıntısı yüzünden birinci sınıftayken okulumuzda sadece gün aşırı ders yapılabiliyordu. 1951 yılında aynı şehirdeki Kepler Lisesi'ne (Kepler-Gymnasium) geçiş yaptım. Orada Latince destekli doğa bilimleri bölümünü seçtim. Freiburg o dönemde Fransız işgal bölgesi sınırları içindeydi, bu yüzden lise mezuniyetine (Abitur) kadar tam dokuz yıl boyunca Fransızca öğrenmek zorundaydım. Buna ek olarak, yaklaşık iki yıl boyunca kendi isteğimle İtalyanca derslerine de katıldım. 1959 yılında lise bitirme sınavlarını vererek mezun olduktan hemen sonra, Freiburg Üniversitesi'nde Alman Dili ve Edebiyatı (Germanistik), Coğrafya ve Psikoloji bölümlerine kaydımı yaptırdım.

3. Sind Sie verheiratet? Haben Sie Kinder?

Im Jahre 1972 heiratete ich zum ersten Male meine schwedische Frau. Aus dieser Ehe gingen zwei Söhne hervor. Nach Beendigung dieser Beziehung heiratete ich 1986 zum zweiten Male. Mit meiner Frau Elisabeth habe ich eine Tochter, die als Ärztin in der medizinischen Forschung arbeitet. Sie spricht mehrere Sprachen. Mein Sohn hat Medienwissenschaften studiert.

4. Was ist Ihr Beruf? Könnten Sie uns von Ihrem Arbeitsleben erzählen?

Von Beruf bin ich Deutschlehrer für Migranten. Ursprünglich hatte ich vor, mit den Studienfächern Germanistik / Skandinavistik, Geographie und Geschichte Lehrer an einer staatlichen Schule zu werden. Da entdeckte ich meine besondere Liebe zur Ethnologie. Der Übergang in das andere Studienfach Ethnologie lag nahe, da mein Doktorvater Prof. Bartz bei einem Kuraufenthalt in der Schweiz völlig unerwartet verstorben war.

Doch ich sollte wieder als Deutschlehrer für Migranten zurückkehren. Es handelte sich dabei vor allem um deutsche Aussiedler aus der ehemaligen Sowjetunion, aus Polen und Rumänien. Gleichzeitig war ich für die Ausarbeitung neuen Unterrichtsmaterials zuständig. Zehn Jahre übte ich die Tätigkeit eines Betriebsrates aus, wobei ich für die Hälfte meiner Arbeitszeit freigestellt wurde. Ich hatte dabei ständig mit den großen Problemen der Arbeitnehmer zu tun.

Seit über 15 Jahren unterrichte ich Migranten in Deutsch, die einen zweijährigen Kurs zur Ausbildung für einen späteren Pflegeberuf machen. Die Teilnehmer, darunter eine größere Zahl von Vietnamesen, kommen aus verschiedenen Ländern. Im Vordergrund steht die Erweiterung der Deutschkenntnisse. Dies erfordert seitens einer Lehrkraft eine besondere Sensibilität für Sprachen und Kulturen. Ich bemühe mich um neue Unterrichtsmethoden und entwerfe erforderliche Lehrmaterialien selbst. Neben meiner Tätigkeit als Deutschlehrer gab ich auch einige Jahre Kurse in schwedischer Sprache an der Volkshochschule von Freudenstadt.

3. Evli misiniz? Çocuklarınız var mı?

İlk evliliğimi 1972 yılında İsveçli eşimle yaptım. Bu evlilikten iki oğlum dünyaya geldi. Bu birlikteliğimizin sona ermesinin ardından, 1986 yılında ikinci kez dünyaevine girdim. Eşim Elisabeth ile olan bu evliliğimizden bir kızımız var; kendisi şu an tıbbi araştırmalar alanında doktor olarak görev yapıyor ve çok sayıda yabancı dil biliyor. Oğlum ise eğitimini medya bilimleri üzerine tamamladı.

4. Mesleğiniz nedir? Çalışma hayatınızdan bize biraz bahsedebilir misiniz?

Benim asıl mesleğim göçmenler için Almanca öğretmenliğidir. Aslında üniversitedeki eğitim alanlarım olan Alman Dili ve Edebiyatı (Germanistik) / İskandinav Dili ve Edebiyatı (Skandinavistik), Coğrafya ve Tarih branşları üzerinden bir devlet okulunda öğretmen olmayı planlamıştım. Ancak sonrasında etnoloijye (halk bilimine) karşı içimde yatan o özel sevgiyi keşfettim. Doktora danışmanım Prof. Bartz, İsviçre'de bir kür tedavisi gördüğü sırada tamamen beklenmedik bir şekilde hayatını kaybedince, eğitimimde diğer bir alan olan Etnoloji'ye geçiş yapmam benim için en mantıklı adım oldu.

Ne var ki hayat beni dönüp dolaşıp yeniden göçmenler için Almanca öğretmenliğine yönlendirecekti. Öğrencilerim çoğunlukla eski Sovyetler Birliği, Polonya ve Romanya gibi ülkelerden gelen Alman kökenli göçmenlerden oluşuyordu. Öğretmenliğin yanı sıra, bu kitleye yönelik yeni ders materyallerinin hazırlanması sorumluluğunu da üstlenmiştim. Ayrıca on yıl boyunca işyeri işçi temsilciliği görevini yürüttüm; bu görevimin yoğunluğu sebebiyle mesai saatlerimin yarısından muaf tutulmuştum. Bu süreçte sürekli olarak çalışanların karşılaştığı büyük ve temel sorunlarla ilgilenmek durumundaydım.

Son 15 yılı aşkın bir süredir ise, ileride hasta bakım ve hemşirelik gibi meslekleri icra edebilmek için iki yıllık özel bir eğitim programına katılan göçmenlere Almanca öğretiyorum. İçlerinde büyük bir Vietnamlı grubun da bulunduğu bu öğrenciler dünyanın çok farklı ülkelerinden geliyorlar. Buradaki temel hedefimiz elbette katılımcıların Almanca dil becerilerini geliştirmek. Ancak böylesine çok kültürlü bir sınıf, öğretmenin diller ve kültürler konusunda ekstra bir duyarlılığa ve hassasiyete sahip olmasını gerektiriyor. Derslerimde sürekli yeni öğretim metotları deniyor ve ihtiyaç duyduğumuz materyalleri

5. Welche Sprachen sprechen Sie?

Diese Frage lässt sich nicht so leicht beantworten. Es gibt einige Sprachen, in denen ich mich sehr gut oder gut unterhalten kann und andere Sprachen, für die es nur zu einfachen Gesprächen reicht. Statt in wenigen Sprachen perfekt zu werden, ziehe ich es vor, mir vielfältigere Kenntnisse zu verschaffen. Ich spreche Schwedisch, Französisch, Englisch, Italienisch, Türkisch, Georgisch, Lasisch und Mingrelisch. Mit Dänisch, Färöisch, Norwegisch, Russisch, Spanisch und Griechisch habe ich mich soweit beschäftigt, dass ich diese Sprachen lesen und mit oder ohne Wörterbuch übersetzen kann. Vom Arabischen, Persischen, Osmanischen und Armenischen erhielt ich während meines Studiums der Orientalistik eher theoretische Kenntisse vermittelt.

Was gefällt mir an der lasischen Sprache? Sie ist die klangvollste aller südkaukasischen Sprachen und verfügt wegen der zahlreichen Richtungspräverben über größere Ausdrucksmöglichkeiten als das Deutsche und Türkische.

Bei meiner Beschäftigung mit dem Lasischen und Mingrelischen war auch der Blick auf weitere Sprachgemeinschaften von großer Bedeutung. Mich interessierte, welche kulturelle Rolle das Isländische, das Samische in Nordskandinavien, das Rätoromanische in der Schweiz, das Kurdische und Tscherkessische in der Türkei spielen. Ein Besuch des rätoromanischen Kulturinstituts in der schweizerischen Stadt Chur war dabei äußerst aufschlussreich. Obwohl Rätoromanisch von weniger als 100 000 Menschen gesprochen wird, bildet diese Sprache heute die vierte, allgemein geschätzte Staatssprache der Schweiz. Ein Vergleich des Rätoromanischen mit seinen drei Dialekten in der Hochregion der Alpen liegt nahe. Dabei bieten sich die vier Mundarten der lasischen Sprache

bizzat kendim tasarlıyorum. Tüm bu Almanca öğretmenliği serüvenimin yanında, geçmişte Freudenstadt Halk Eğitim Merkezi'nde birkaç yıl boyunca İsveççe kursları verdiğimi de eklemeliyim.

5. Hangi dilleri konuşuyorsunuz?

Bu soruya cevap vermek o kadar kolay değil. Çok iyi ya da iyi derecede sohbet edebildiğim bazı diller olduğu gibi, sadece basit günlük konuşmalara yetecek kadar bildiğim başka diller de var. Az sayıda dilde kusursuz olmak yerine, çok daha çeşitli ve geniş bir dil birikimi edinmeyi tercih ediyorum. Ben İsveççe, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Türkçe, Gürcüce, Lazca ve Megrelce konuşuyorum. Danca, Faroece, Norveççe, Rusça, İspanyolca ve Yunanca ile ise bu dilleri okuyabilecek ve bir sözlük yardımıyla ya da sözlüksüz çevirebilecek kadar ilgilendim. Arapça, Farsça, Osmanlıca ve Ermenice dilleri hakkında da Oryantalistik eğitimim sırasında daha çok teorik bilgiler edindim.

Lazcanın en çok nesini mi seviyorum? Tüm Güney Kafkas dilleri arasında en ahenkli ve kulağa en hoş gelenidir; ayrıca yön belirten o zengin fiil önekleri sayesinde Almanca ve Türkçeye kıyasla çok daha geniş ifade olanaklarına sahiptir.

Lazca ve Megrelce ile ilgilenirken, diğer dil topluluklarını incelemek de benim için büyük bir önem taşıyordu. İzlandacanın, Kuzey İskandinavya'daki Samicenin, İsviçre'deki Romanşçanın, Türkiye'deki Kürtçenin ve Çerkesçenin nasıl bir kültürel rol oynadığını merak ediyordum. Bu bağlamda İsviçre'nin Chur şehrindeki Romanş Kültür Enstitüsü'ne yaptığım ziyaret son derece aydınlatıcı olmuştu. Romanşça 100.000'den az insan tarafından konuşulmasına rağmen, bugün İsviçre'nin herkesçe saygı gören dördüncü resmi dili konumundadır. Romanşçayı Alplerin o yüksek bölgelerinde konuşulan üç lehçesiyle birlikte ele alıp karşılaştırmak oldukça mantıklı bir yaklaşımdır. İşte tam bu noktada, Lazcanın sahip olduğu dört farklı şive de adeta biçilmiş bir kaftan gibi karşımıza çıkıyor. İsviçre'de Romanşça için örnek teşkil edecek şekilde başarılan o ideal durum, Türkiye'de Lazcanın da aralarında bulunduğu azınlık dilleri söz konusu olduğunda ne yazık ki içler acısı bir halde görünüyor. Türkçedeki "bakımsız" ve "berbat" kelimeleri muhtemelen bu durumu en isabetli şekilde özetlemektedir.

geradezu an. Was für die rätoromanische Sprache in der Schweiz vorbildlich gelungen ist, erscheint für die Minderheitensprachen der Türkei, darunter auch für das Lasische, in einem bedauernswerten Zustand. Die türkischen Wörter “bakımsız” und “berbat” dürften dies treffend kennzeichnen.

Über meinen Vater habe ich den alemannischen Dialekt der deutschen Sprache gelernt. Ich spreche, lese und schreibe Alemannisch und war als junger Student im Vorstand der Gesellschaft für alemannische Sprache in Freiburg. Ich beteiligte mich auch an der Herausgabe einer Vereinszeitschrift, für die ich einige Artikel verfasste. Es gab damals eine lebhafte Diskussion über eine allgemeingültige Schreibweise des Alemannischen, die bis heute nicht geregelt ist. Die damaligen Überlegungen sollten eine Rolle beim Entwurf des lasischen Alphabets spielen.

Babam sayesinde Almancanın Alemannik lehçesini de öğrendim. Alemannik lehçesinde konuşuyor, okuyor ve yazabiliyorum; hatta genç bir üniversite öğrencisiyken Freiburg'daki Alemannik Dili Derneği'nin yönetim kurulunda bile görev almıştım. O dönemde derneğe ait bir derginin çıkarılmasına da katkıda bulundum ve bu dergi için bazı makaleler kaleme aldım. O sıralar Alemannik lehçesinin herkes tarafından kabul görecek standart bir yazım kuralına kavuşturulması üzerine oldukça hararetli tartışmalar yaşanıyordu ki bu mesele bugün bile tam olarak çözüme kavuşturulabilmiş değildir. O dönem edindiğim bu tecrübeler ve fikirler, ilerleyen yıllarda Laz alfabesinin tasarım sürecinde de önemli bir rol oynayacaktı.

Önümüzdeki dönemde iki farklı dille daha ilgilenmeyi planlıyorum. Bunlardan ilki; Gürcüce, Megrelce ve Lazca ile birlikte Güney Kafkas dil ailesine mensup olan Svancadır. Svanca sayesinde Gürcistan'ın o zengin dilsel çeşitliliği hakkındaki bilgi birikimimi de

Ich habe vor, mich mit zwei weiteren Sprachen zu beschäftigen. Es handelt sich um das Swanische, das mit dem Georgischen, Mingrelischen und Lasischen zur südkaukasiaschen Sprachgruppe gehört. Mit Swanisch werde ich mein Wissen zur sprachlichen Vielfalt Georgiens vervollständigen. Die notwendige Literatur zu dieser ebenfalls bedrohten Minderheitensprache in Georgien befindet sich schon in meiner Bibliothek.

Bei meinem Germanistikstudium hatte ich auch Mittelhochdeutsch gelernt, eine ältere Form des Deutschen, das vor eta 800 Jahren gesprochen und geschrieben wurde. Das Jiddische, welches hebräische Buchstaben verwendet und heute noch von aus Osteuropa stammenden Juden in Gebrauch ist, weist in der Aussprache Ähnlichkeiten mit dem Mittelhochdeutschen auf. Es gibt eine umfangreiche Literatur des Jiddischen, die bis heute wenig erschlossen ist und ein spannendes Thema persönlicher Forschung werden könnte.

6. Wir wissen, dass Sie über die Lasen forschen. Wann haben die Lasen und Lassisch (die lasische Sprache) Ihr Interesse geweckt? Was ist der Ursprung dieses Interesses?

Ich möchte zunächst kurz erklären, was ich unter den Begriffen “Laz” und “Lazistan” verstehe. “Laz” oder “Lazi” bedeutet für mich einen Menschen, der im weitesten Sinne noch irgendeinen Bezug zur lasischen Sprache hat und sich der ethnischen Gruppe der Lasen zugehörig fühlt. Auch wer nur noch sehr wenig spricht oder versteht, gehört nach meiner Meinung ethnisch gesehen ebenfalls zu den Lasen, genauer gesagt zu den “Moxti-Lasen”.

Ein Kind lasischer Eltern aber, das vielleicht sogar einen lasischen Namen trägt, aber kein Lasisch spricht oder versteht, weil die Eltern ihm nur Türkisch oder eine andere Sprache beigebracht haben, besitzt kein lasisches Selbstbewusstsein, keine lasische Identität “Lazebura” mehr. Es reiht sich in die große Gruppe der Schwarzmeerbewohner oder “Karadenizli” ein, die in der Türkei ebenfalls als Lasen bezeichnet werden. Dies sind keine Moxti-Lazlar, sondern sogenannte “Nennlasen” mit türkischer Identität.

tamamlamış olacağım. Gürcistan'da tıpkı diğerleri gibi yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bu azınlık diline dair ihtiyaç duyduğum temel literatür halihazırda kütüphanemde yerini almış durumda.

Alman Dili ve Edebiyatı eğitimim sırasında, Almancanın yaklaşık 800 yıl önce konuşulup yazılan eski bir formu olan Orta Yüksek Almanca da öğrenmiştim. İbrani harfleri kullanılarak yazılan ve bugün hala Doğu Avrupa kökenli Yahudiler tarafından aktif olarak kullanılan Yidiş dili, telaffuz bakımından bu Orta Yüksek Almanca ile ciddi benzerlikler göstermektedir. Yidiş dilinin bugüne kadar pek fazla gün yüzüne çıkarılamamış oldukça kapsamlı bir literatürü bulunuyor ve bu durum, onu gelecekteki kişisel araştırmalarım için son derece heyecan verici bir konuya dönüştürebilir.

6. Lazlar üzerine araştırmalar yaptığınızı biliyoruz. Laz halkı ve Lazca ilginizi ilk olarak ne zaman çekti? Bu ilginin kaynağı nedir?

Öncelikle «Laz» ve «Lazistan» kavramlarından ne anladığımı kısaca açıklamakla başlamak isterim. Benim için «Laz» veya «Lazi», en geniş anlamıyla Laz dili ile halen bir şekilde bağı olan ve kendisini Laz etnik grubuna ait hisseden kişi demektir. Bu dili çok az konuşabilen ya da çok az anlayabilen biri bile, bence etnik açıdan Lazlara, daha spesifik bir tabirle «Moxti-Lazlara» mensuptur.

Ancak, anne babası Laz olan, hatta belki Lazca bir isim taşıyan, ama sırf ailesi ona sadece Türkçe ya da başka bir dil öğrettiği için Lazca konuşamayan veya anlamayan bir çocuğun artık bir Laz özgüveni, bir Laz kimliği ("Lazebura") taşıdığından söz edilemez. O çocuk, Türkiye'de genellikle Laz olarak adlandırılan o büyük "Karadenizli" grubuna dahil olur. Bu kişiler "Moxti-Lazlar" değil, Türk kimliğini benimsemiş "Sözde Lazlar"dır.

Günümüz dünyasında çifte ya da çoklu kimlik taşımak son derece doğal bir gelişimdir ve hayatın olağan bir gerçeğidir. Hem Türkçeyi hem de Almancayı mükemmel düzeyde kullanan Türk kökenli insanlar, Almanya'daki kültürel yaşam için devasa bir zenginliktir. Ancak, Türk ebeveynlerden doğmasına rağmen her gün sadece Almanca duyan çocuklar, Türk değil Alman kimliği geliştirirler. Zaten Türkçe bilmeden "Türklük" nasıl mümkün olabilir ki? Aynı şekilde, Laz kimliğinin sonradan uydurulmuş bir isimde veya sözde bir "Laz kanında" saklı olduğuna inanmak da bir o kadar absürttür. Milyonlarca Avrupalı aile

In der heutigen Zeit ist eine doppelte oder mehrfache Identität eine ganz natürliche Entwicklung und gehört zur Lebensrealität. Menschen türkischer Abstammung, die sich perfekt in der türkischen und gleichzeitig deutschen Sprache bewegen, sind eine große Bereicherung für das kulturelle Leben in Deutschland. Kinder türkischstämmiger Eltern, die tagtäglich ausschließlich die deutsche Sprache hören, entwickeln eine deutsche und keine türkische Identität. Wie sollte denn "Türklük" ohne türkische Sprachkenntnisse aussehen? Es ist absurd zu glauben, die lasische Identität liege in einem erfundenen Vornamen oder gar im "lasischen Blut". Millionen von Familien aus Europa sind nach Amerika ausgewandert, deren Kinder und Enkelkinder die ursprüngliche Herkunftssprache verloren haben und zu Amerikanern geworden sind.

"Lazistan" ist ein in der Wissenschaft geläufiger geographischer und historischer Begriff. Ich verstehe in dieser Reportage aber darunter nicht den von Sürmene bis nach Artvin und Batum reichenden Sandschak Lazistan zur osmanischen Zeit, sondern das lasischsprachige Gebiet zwischen Melyat im Westen und Sarp im Osten. Dieser Begriff Lazistan hat nichts mit nationalistischen Vorstellungen zu tun und sollte von türkischen Ultranationalisten auch nicht zu unsinnigen Separatismusunterstellungen missbraucht werden. Aus der frühen Zeit der türkischen Republik wissen wir, dass auch Abgeordnete aus "Lazistan" Mitglieder der "Meclis", der Nationalversammlung waren.

Vom lasischen Poeten und Maler Xasan Helimişi, der in Georgien lebte, scheint der Ausdruck "Lazona" zu stammen. Die deutsche Übersetzung zu Lazona wäre "Lasenacker" oder "Lasenfeld". In Georgien wurde diese Bezeichnung vom lasischen Sprachaktivisten Ǯate Baǯaşi übernommen, der sie in seinem Schulbuch "Nananena" gebrauchte. Dieses Schulbuch hatte ich 1991 parallel in zwei Alphabeten, und zwar im lateinischen und georgischen Alphabet des Lasischen publiziert. Ein Exemplar erhielt auch Selma Ǩoçiva und begann, ohne wissenschaftliche Kenntnisse diesen Begriff blind zu übernehmen und für die lasische Gemeinschaft zu propagieren.

Das historische Lazistan in Lazona umzubenennen, wäre mit dem absurden Versuch vergleichbar, für den Landesbegriff „Deutschland" gedankenlos einfach „Deutschfeld" oder „Deutschacker" einzuführen. Die bedeutende Rolle, welche die Lasen im byzantinischen

Amerika'ya göç etti; onların çocukları ve torunları bugün köken dillerini tamamen unutmuş, birer Amerikalı olmuşlardır.

"Lazistan", bilimsel literatürde oldukça yaygın olarak kullanılan coğrafi ve tarihi bir kavramdır. Ancak ben bu röportajda "Lazistan" derken, Osmanlı döneminde Sürmene'den Artvin ve Batum'a kadar uzanan Lazistan Sancağı'nı değil; batıda Melyat ile doğuda Sarp arasında kalan, Lazcanın konuşulduğu o spesifik bölgeyi kastediyorum. Lazistan kavramının milliyetçi ideolojilerle hiçbir ilgisi yoktur ve aşırı Türk milliyetçileri tarafından temelsiz bölücülük iddialarına alet edilmemelidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarını incelediğimizde, "Lazistan" bölgesini temsilen milletvekillerinin de "Meclis"te (TBMM'de) görev aldığını da biliyoruz.

"Lazona" tabiri ise, Gürcistan'da yaşamış olan Laz şair ve ressam Xasan Helimişi'nin eserlerinden çıkmış gibi görünüyor. Lazona kelimesinin tam Almanca karşılığı "Lasenacker" (Laz Tarlası) veya "Lasenfeld" (Laz Ovası) olurdu. Gürcistan'da bu ifadeyi Laz dil aktivisti Ǯate Bağaşi sahiplenmiş ve *Nananena* adlı okul kitabında kullanmıştır. Ben de 1991 yılında bu ders kitabını paralel olarak iki farklı alfabeyle, yani Lazcanın hem Latin hem de Gürcü alfabesiyle yayımlamıştım. Bu kitabın bir nüshası da Selma Ǩoçiva'nın eline geçti ve kendisi, hiçbir bilimsel bilgi birikimi olmaksızın bu kavramı ('Lazona' terimini) körü körüne benimseyerek Laz toplumu arasında yaymaya başladı.

Tarihi Lazistan'ı bir çırpıda "Lazona" olarak değiştirmeye kalkmak, "Deutschland" (Almanya) ülke ismini bir kenara bırakıp düşüncesizce "Deutschfeld" (Alman Tarlası) veya "Deutschacker" (Alman Ovası) gibi terimleri kullanmaya çalışmak kadar absürt bir girişimle eşdeğerdir. Lazların Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında Lazika, Lazia ve Lazistan adlarıyla üstlendikleri önemli rol tamamen görmezden gelinmekte ve koskoca bir coğrafya, adeta tek bir yerleşim yerinden ibaretmiş gibi sığ bir tasavvura indirgenmektedir.

Burada başka bir dilbilimsel sorun daha karşımıza çıkıyor. Doğudaki Laz şivesi olan Xopuri'de, "ona" ekinin biraz farklı bir varyantı olan "qona" sözcüğünü görüyoruz. Bu durumda Xopa şivesinde "Lazona" kelimesinin karşılığı "Laziqona" veya "Lazişqona" olurdu. Ancak her iki kelime de çoğul olan "Lazepe" (Lazlar) ile değil, tekil olan "Lazi" (Laz) kelimesiyle birleşiyor ve devasa tarihi Lazistan'ı en küçük yerleşim birimi statüsüne düşü-

und osmanischen Reich unter den Bezeichnungen Lazika, Lazia und Lazistan geführt haben, wird völlig ignoriert und beschränkt sich auf die Vorstellung einer Einzelsiedlung.

Es zeigt sich ein weiteres sprachliches Problem. Im Xopuri, der östlichen lasischen Mundart, kennen wir mit „qona“ eine abweichende Variante zu „ona“. „Laziqona“ oder „Lazişqona“ wäre in Xopa dann die entsprechende Form zu „Lazona“. Beide Wörter verbinden sich mit dem Singular „Lazi“, „Lase“ und nicht mit dem Plural „Lazepe“, „Lasen“ und werten das historische Lazistan zur kleinsten Siedlungseinheit ab. Kein Lase würde wagen, analog zu Lazona die Türkei mit „Turkona“ zu bezeichnen.

Die wenigen lasischen Dörfer in Abchasien und die Einzelansiedlungen in Adscharien lagen alle außerhalb von Lazistan. Für diese Neuansiedlungen und die lasischen Auswanderungsgebiete im Westen der Türkei wäre der Ausdruck „Lazona“ vielleicht angebracht. Das gilt auch für Orte mit gemischter Bevölkerung. Der von Lasen bewohnte Teil wäre dann „Lazona“, der von Hemschinen bewohnte Teil hingegen „Sumexona“.

Diese unsinnigen Vorgaben aus Dortmund sind Zeichen eines vorauseilenden Gehorsams gegenüber nationalistischer Forderungen und schwächen ein lasisches Selbstbewusstsein. Wenn ich mir vorstelle, als Deutscher nicht mehr in Deutschland, sondern auf „Deutschfeld“ zu leben, beginnen historischer Hintergrund und ganzheitliche Vorstellung völlig aus dem Gedächtnis zu verschwinden. Bei meinen Kenntnissen zur lasischen Sprache und Kultur ist das Suffix – ona in zahlreichen Beispielen zur Mikrotoponymie zu finden. Die Geschichte der Lasen lässt sich aber nicht ablegen wie ein Paar abgelaufene Schuhe!

In lasischen Wörterbüchern wurde das Wort „Lazistan“ aus Furcht vor Separatismusunterstellungen, bölücülük, nicht aufgenommen. Im Gegensatz dazu fand sich aber in einem kurdischen Wörterbuch der Eintrag „Lazistan“!

Eine sehr schöne Redensart habe ich aus der Türkei nach Deutschland mitgebracht. Sie ist allgemein bekannt. „Bir lisan bir insan.“ – „Eine Sprache, ein Mensch.“ In der lasischen Sprache kommt dieses Sprichwort noch deutlicher zum Ausdruck: „Naǩo nena giçkin, heǩo ǩoçi re.“ – „Wie viele Sprachen du kannst, so ein Mensch bist du.“ Jede

rüyor. Hiçbir Laz, Lazona örneğinden yola çıkarak Türkiye'ye "Turkona" demeye cesaret edemez.

Abhazya'daki o birkaç Laz köyü ve Acara'daki münferit yerleşim yerlerinin tamamı tarihi Lazistan sınırlarının dışında kalıyordu. Belki bu yeni yerleşim bölgeleri veya Türkiye'nin batısına göç eden Lazların yaşadığı alanlar için "Lazona" ifadesi kullanılabilirdi. Aynı durum karma nüfuslu bölgeler için de geçerli olabilir. Böyle bir durumda Lazların yaşadığı kısım "Lazona", Hemşinlilerin yaşadığı kısım ise "Sumexona" olarak adlandırılabilirdi.

Dortmund'dan dayatılan bu anlamsız yaklaşımlar, aslında milliyetçi taleplere karşı bir tür peşinen boyun eğişin (önleyici itaatin) göstergesidir ve Lazların kendi özgüvenlerini zayıflatmaktadır. Bir Alman olarak kendimi "Deutschland"da (Almanya) değil de "Deutschfeld"de (Alman Tarlası) yaşıyormuş gibi hayal ettiğimde, tüm o tarihi derinlik ve bütüncül bakış açısı hafızamdan silinmeye başlıyor. Laz dili ve kültürü üzerine edindiğim bilgilere göre, "-ona" son eki yerel yer adlarında (mikrotoponimide) sayısız örnekte zaten mevcuttur. Ancak koskoca bir Laz tarihini, sırf öyle istendi diye eski püskü bir ayakkabı gibi bir kenara atamazsınız!

Lazca sözlükleri incelediğinizde, "bölücülük" (ayrılıkçılık) suçlamalarına maruz kalma korkusuyla "Lazistan" kelimesinin sözlüklere hiç alınmadığını görürsünüz. Oysa ilginçtir ki, bir Kürtçe sözlükte "Lazistan" maddesi yer almaktaydı!

Türkiye'den Almanya'ya dönerken yanımda çok güzel bir deyim getirdim. Herkesin bildiği o meşhur söz: "Bir lisan bir insan." Laz dilinde ise bu harika atasözü çok daha vurucu bir şekilde ifade edilir: "Naǩo nena giçkin, heǩo ǩoçi re.» Yani, «Kaç dil biliyorsan, o kadar insansın.» Dolayısıyla öğrendiğim her yeni dil benim insanlığımı, ufkumu ve duygu dünyamı biraz daha genişletiyor. Düşünce dünyama yeni ufuklar açmak için tek bir dil bana asla yetmez. Son tahlilde diller, sözlü veya yazılı iletişim yoluyla bilginin doğrudan aktarılmasına hizmet ederler.

Bu anlattıklarımı Lazca üzerinden örneklendirmek isterim. Lazlar hamile bir kadını tanımlarken "jurşuroni" yani "iki canlı" ifadesini kullanırlar; Almancada böyle bir kavram yoktur. İşte bu kelime benim hayal dünyamı zenginleştirir. Saf ve bön bir kişiyi ta-

neue Sprache erweitert also mein Menschsein, mein Vorstellungsvermögen und meine Gefühlswelt. Eine einzige Sprache genügt nicht, um meiner Gedankenwelt zusätzliche Impulse zu verleihen. Nicht zuletzt dienen Sprachen zur direkten Vermittlung von Wissen im mündlichen und schriftlichen Austausch.

Am Beispiel des Lasischen möchte ich meine Aussagen verdeutlichen. Eine schwangere Frau betrachtet man als „jurşuroni“ – „zweiseelig“, was in der deutschen Sprache unbekannt ist. Dieses Wort bereichert meine Vorstellungswelt. Mit „dundu“ bezeichnet man eine einfältige Gestalt. Die Verbform „dundulams“ verbindet sich mit einem bestimmten Klang, den die deutsche Sprache so nicht kennt. Die Übersetzung wäre „er spricht blödes Zeug oder albert herum“.

Die nächsten beiden Beispiele beziehen sich auf die Geschichte. Einen Hemschinen nennt man in der Bergregion von Arǩaşeni „Sumexi“. „Sumexi“ entspricht der georgischen Bezeichnung „Somexi“ für „Armenier“. Das lasische „Sumexiti“ und das georgische „Somxeti“ haben dieselbe Bedeutung, nämlich „Armenierland“. Ein einziges lasisches Wort beweist also die armenischen Wurzeln der Hemschinen und widerlegt die Aussagen des „Staatshistorikers“ Fahrettin Kırzıoğlu.

Der lasische König Tzathios ist bekannt wegen seiner Reise nach Konstantinopel im 6. Jahrhundert, wobei er gleichzeitig das Christentum annahm. Der Name Tzathios erklärt sich eindeutig über die lasische Sprache und leitet sich von „Ʒate“ in der Bedeutung von „Himmelslicht“ ab. Im Lasischen kennen wir das Wort „Sǩaroşina“ als Bezeichnung für den Monat September. Es setzt sich aus dem griechischen Teil „stavros“ für Kreuz und dem lasischen Teil „şina” für Erinnerung, Gedächtnis zusammen. Der September ist also benannt nach dem Tag der Kreuzerhöhung, das in diesem Monat von der griechisch-orthodoxen Kirche gefeiert wird. Griechisch-orthodox waren auch die Lasen vor der Islamisierung, was Nationalisten in der Türkei und in Georgien nicht wahrhaben wollen.

Weshalb interessiere ich mich überhaupt für Sprachen? Jede Sprache ist uns von Gott, einer höheren Macht oder vom Schicksal gegeben worden. Sie gehören zum kulturellen Erbe der Menschheit. Es gibt für mich keine großen oder kleinen Sprachen. Alle haben ihre eigene Bedeutung und einen unschätzbaren kulturellen Wert. Jahrtausendealte Denkweisen und Traditionen sind an die Menschen von heute überliefert worden.

nımlamak için “dundu” kelimesi kullanılır. “Dundulams” fiili ise, Almancanın tam olarak karşılığını veremeyeceği özel bir tınıyı barındırır. Bunu çevirmeye kalksak “saçma sapan konuşuyor ya da soytarılık yapıyor” diyebiliriz.

Sıradaki iki örneğim ise doğrudan tarihle ilgili. Ardeşen’in (Arťaşeni) dağlık bölgelerinde yaşayan bir Hemşinliye “Sumexi” derler. “Sumexi” kelimesi, Gürcücede “Ermeni” anlamına gelen “Somexi” ifadesiyle aynıdır. Keza Lazcadaki “Sumexiti” ile Gürcücedeki “Somxeti” tamamen aynı anlama, yani “Ermenistan / Ermeni yurdu” anlamına gelir. Gördüğünüz gibi, tek bir Lazca kelime bile Hemşinlilerin Ermeni köklerini kanıtlamaya ve “Devlet Tarihçisi” Fahrettin Kırzıoğlu’nun iddialarını çürütmeye yetmektedir.

Tarihte Laz Kralı Tzathios, 6. yüzyılda Konstantinopolis’e yaptığı meşhur yolculuk ve bu yolculuk sırasında Hristiyanlığı kabul etmesiyle bilinir. Tzathios adı, doğrudan Laz dili üzerinden açıklanabilir; “Gökyüzü Işığı” anlamına gelen “ʒate” kelimesinden türetilmiştir. Lazcada Eylül ayına “Sťaroşina” denildiğini biliyoruz. Bu kelime, Yunancada haç anlamına gelen “stavros” ile Lazcada anı/hafıza anlamına gelen “şina” kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Yani Eylül ayı, Rum Ortodoks Kilisesi’nin bu ayda kutladığı Haçın Yükseltilmesi Yortusu’ndan adını almıştır. Türkiye’deki milliyetçilerin kabullenmekte zorlandığı bir diğer gerçek de, Lazların İslamiyet’i kabul etmeden önce Rum Ortodoks inancına mensup olmalarıdır.

Peki dillerle neden bu kadar yakından ilgileniyorum? Her dil bize Tanrı’dan, yüce bir kudretten ya da kaderden verilmiş birer armağandır. Onlar, insanlığın ortak kültürel mirasının ayrılmaz bir parçasıdır. Benim lügatimde “büyük dil” ya da “küçük dil” diye bir ayrım yoktur. Her dilin kendine has bir anlamı ve paha biçilmez bir kültürel değeri vardır. Binlerce yıllık düşünce kalıpları ve gelenekler, diller aracılığıyla bugünün insanlarına kadar ulaşmıştır.

Günümüzde pek çok dil; küreselleşme, baskıcı politikalar, cehalet ve toplumların kendi dillerinden vazgeçmesi gibi nedenlerle yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bugün bitkileri, hayvanları, doğamızı ve çevremizi korumak için çırpınan insanlar var. Avrupa Konseyi gibi kurumlar dillerin yaşatılması için ciddi çabalar sarf ediyor. Bu bağlamda Laz dili sadece Lazlara ait bir dil değildir; bu dili ileride konuşmak, okumak ya da yazmak

amacıyla öğrenmek isteyecek olan tüm insanlığa aittir. Tıpkı İngilizcenin sadece İngilizlerin tekelinde olmaması gibi. İngilizce tüm dünya insanlarına ne kadar açıksa, Lazca ve Megrelce de bir o kadar açıktır.

Benim dillerle olan bu meşguliyetim, her türlü milliyetçi görüşü ve faaliyeti kesin bir dille reddeden, tamamen hümanist bir yaklaşımın ürünüdür. İnsanın anadilini özgürce kullanabilmesi temel bir insan hakkıdır. Her bir dil, saygıyı ve yüceltilmeyi sonuna kadar hak eder. Benim için dil, yüce bir güç tarafından bize bahşedilen ve gözümüz gibi bakmamız için bize emanet edilen en yüce manevi değerlerden biridir. İşte Lazca ve Megrelce ile ilgilenmemin temelinde de bu hümanist felsefe yatıyor. Bu diller hayatımı zenginleştiriyor, zihnimi ve ruhumu sürekli zinde tutuyor.

Bu dillere karşı hissettiğim ilginin ilk kıvılcımı, hiç şüphesiz 1965 yılında duyduğum birkaç Xopuri (Hopa şivesi) cümlesiyle çakıldı. Lazcadan kelimenin tam anlamıyla büyülenmiştim; haliyle büyük bir merak içindeydim ve bu dili kendim için büyük bir kişisel meydan okuma olarak görüyordum. Acaba Lazcayı nasıl öğrenebilirdim? Gerçekten böyle bir imkân var mıydı?

Laz diline uzanan yol oldukça uzundu ve her şey adım adım gerçekleşti. Ǩutuniti köyünde, gaz lambasının cılız ışığı altında Hüsnü ile geçirdiğim ve ilk Lazca kelimeleri not aldığım o saatler bende çok derin bir iz bırakmıştı. Keza Yaşar Turna'nın okuduğu Lazca şarkılar da beni derinden etkilemişti. Ancak benim için asıl dönüm noktalarından biri, Viže'de (Fındıklı'da) şair Reşid Hilmi Pehlivanoğlu ile karşılaşmam oldu. Almanya'ya kadar daktiloyla yazılmış Lazca şiirler göndermiş ve Lazcanın da pekala bir yazı dili olabileceğini bana çok net bir şekilde kanıtlamıştı.

O dönemde çoğu Laz, Türk alfabesini kullanarak Lazca yazabiliyordu. Fakat herkesin üzerinde uzlaştığı ortak bir yazım kuralı olmadığı için, Lazca kelimeleri kâğıda dökerken büyük zorluklar yaşanıyordu. Bu zorluk kendini en çok telaffuz konusunda gösteriyordu. Viže'de bana, ünlü Kafkasolog Georges Dumézil'in gazete kağıdına özenle sarılmış *Contes Lazes* adlı yayınını gösterdiler. Ancak oradakiler, kitapta kullanılan o karmaşık çeviriyazı yüzünden Lazca metinlerin ne yazık ki okunamadığından yakınıyorlardı. Bu durum, bir alfabe geliştirmem için bana ekstra bir motivasyon sağladı.

Viele Sprachen sind durch Globalisierung, Repression, Ignoranz und auch Selbstaufgabe vom Aussterben bedroht. Es gibt Menschen, die sich für den Erhalt von Pflanzen, Tieren, für den Erhalt unserer Natur und Umwelt einsetzen. Institutionen wie z. B. der Europarat bemühen sich für den Erhalt von Sprachen. In diesem Sinne gehört die lasische Sprache nicht nur den Lasen, sondern allen Menschen, die diese Sprache lernen wollen, um sie später zu sprechen, zu lesen oder zu schreiben. So ist das Englische nicht den Engländern vorbehalten. Die englische Sprache steht allen Menschen dieser Welt offen. Dies gilt auch für Lasisch und Mingrelisch.

Meine Beschäftigung mit Sprachen sehe ich ausschließlich im Rahmen humanistischer Gesinnung, die jede Art nationalistischer Betrachtung oder Tätigkeit ausschließt. Das Recht auf freie Ausübung einer Sprache gehört zu den Menschenrechten. Jede einzelne Sprache verdient Hochachtung und Wertschätzung. Sprache gehört für mich zu den höchsten geistigen Gütern, die uns von einer höheren Kraft gegeben und zu sorgsamer Pflege anvertraut wurde. In diesem Rahmen humanistischer Gesinnung sehe ich auch meine Beschäftigung mit der lasischen und mingrelischen Sprache. Sie bereichern mein Leben und fordern Geist und Seele heraus.

Das erste Interesse wurde sicher durch die wenigen Sätze in Xopuri geweckt, die ich schon 1965 hörte. Ich war fasziniert vom Lasischen, natürlich auch neugierig und betrachtete diese Sprache als große persönliche Herausforderung. Wie sollte ich das Lasische erlernen können? Gab es hierfür überhaupt eine Möglichkeit?

Der Weg zur lasischen Sprache war weit und vollzog sich nach und nach. Einen großen Eindruck hinterließen die Stunden mit Hüsnü, wo ich im Dorf Ǩutuniti bei Petroleumlicht die ersten Wörter des Lasischen notierte. Auch die lasischen Lieder von Yaşar Turna beeindruckten mich sehr. Als wichtiges Erlebnis empfand ich die Begegnung mit dem Dichter Reşid Hilmi Pehlivanoğlu in Viže, der mir auf der Schreibmaschine lasische Gedichte nach Deutschland zuschickte und damit anschaulich bewies, dass auch im Lasischen die Fähigkeit zur Schriftsprache steckt.

Die meisten Lasen konnten über das türkische Alphabet auch Lasisch schreiben. Doch es gab keine einheitliche Schreibweise, was sich beim Aufschreiben lasischer Wörter als besondere Schwierigkeit herausstellte. Das galt vor allem für die Aussprache. In Viže zeigte man mir die in Zeitungspapier eingewickelte erste Publikation „Contes

Lazes“ des bekannten Kaukasologen Georges Dumézil. Ich bekam allerdings zu hören, dass die lasischen Texte in diesem Buch wegen der unverständlichen Umschrift leider nicht zu lesen seien. Ein weiterer Impuls für mich, ein Alphabet zu entwickeln.

Den wohl entscheidenden Anstoß zur Verschriftung des Lasischen verspürte ich bei einem der schlimmsten Ereignisse meines Lebens. Die Weihnachtsnacht 1971 verbrachte ich als Gefangener des M.İ.T. in einer Einzelzelle des Gefängnisses im Stadtteil Eminönü von İstanbul. Die Gründe dieser illegalen Festnahme kenne ich bis heute nicht. Dieser rohen Gewalt wollte ich auf geistige Weise antworten und zwar mit einem Alphabet für eine Sprache, die es nach Ansicht des M.İ.T. in der Türkei nicht gab oder nicht geben durfte.

Ohne Zweifel spielte die Zusammenarbeit mit Fahri Kahraman im Jahre 1976 eine große Rolle. Fahri war voll überzeugt von der Notwendigkeit eines lasischen Alphabetes und unterstützte sämtliche Bemühungen in dieser Richtung. Die politischen Umstände erlaubten es zu dieser Zeit leider nicht, gemeinsam mit Fahri an einem lasischen Alphabet zu arbeiten.

Um meine Magisterarbeit schreiben zu können, musste ich umfangreiche lasische Texte im georgischen Alphabet bearbeiten. Ich hielt es bei den damaligen Verhältnissen für nahezu ausgeschlossen, ein georgisches Alphabet in der Türkei zu erlernen, an dem selbst einige Studenten an der Universität Zürich scheiterten und daher den Georgischkurs nicht weiter besuchten. Eine winzige Zahl von Lasen wäre vielleicht in der Lage gewesen, mit diesem Alphabet auch selbst zu schreiben. Die für Polizeiaugen völlig fremden Schriftzeichen hätten die bekannten Folgen nach sich gezogen. Nur ein Lateinalphabet kam also in Frage!

7. Wann sind Sie das erste Mal in die Türkei gekommen und was war der Grund für Ihre Reise nach Lazistan?

Falls ich mich richtig erinnere, reiste ich im Jahre 1963 mit einem deutschen Freund zum ersten Male in die Türkei. Diese Reise sollte noch nicht nach Lazistan, sondern an bekannte Orte der Türkei gehen. Wir setzten damals die Fahrt nach Syrien, Libanon, Jordanien und Irak fort und kehrten schließlich in die Türkei zurück. Damals lebte mein Vater noch, der sehr stolz auf mich war. Mein Vater war im Ersten Weltkrieg als Luftschiffer

Lazcanın bir yazı diline dönüştürülmesi konusundaki asıl ve belirleyici itici gücü ise, hayatımın en karanlık günlerinden birinde iliklerime kadar hissettim. 1971 yılının Noel gecesini, İstanbul'un Eminönü semtindeki bir hapishanede, MİT'in (Milli İstihbarat Teşkilatı) bir tutuklusu olarak tek kişilik bir hücrede geçirdim. Bugün bile o yasadışı tutuklamanın gerçek nedenlerini hala bilmiyorum. Bana uygulanan bu kaba kuvvete karşı entelektüel bir cevap vermek istedim; MİT'in zihniyetine göre Türkiye'de var olmayan veya var olmasına asla tahammül edilemeyen bir dil için bir alfabe yaratarak onlara karşılık verecektim.

Bu süreçte 1976 yılında Fahri Kahraman ile yaptığımız fikir alışverişlerinin şüphesiz çok büyük bir payı vardır. Fahri, Lazca bir alfabenin şart olduğuna yürekten inanıyor ve bu yoldaki tüm çabaları sonuna kadar destekliyordu. Ancak o dönemin çalkantılı siyasi atmosferi, Fahri ile yan yana gelip bir Laz alfabesi üzerinde çalışmamıza ne yazık ki imkân tanımadı.

Yüksek lisans tezimi yazabilmek için, Gürcü alfabesiyle yazılmış çok kapsamlı Lazca metinleri incelemek zorundaydım. O günün Türkiye koşullarında Gürcü alfabesini öğrenmenin neredeyse imkânsız olduğunu düşünüyordum; zira Zürih Üniversitesi'ndeki bazı öğrenciler bile bu alfabeyi öğrenmekte zorlanıp Gürcüce kursunu yarıda bırakmışlardı. Belki çok ufak bir Laz azınlık bu alfabeyle kendi kendine yazmayı başarabilirdi. Ancak polisin gözüne tamamen yabancı ve şüpheli görünecek olan bu karakterlerin kullanılması, herkesin malumu olan o acı sonuçları doğururdu. Kısacası, önümüzde Latin alfabesinden başka hiçbir seçenek yoktu!

7. Türkiye'ye ilk ne zaman geldiniz ve Lazistan'a seyahat etmenizin nedeni neydi?

Yanlış hatırlamıyorsam, Türkiye'ye ilk kez 1963 yılında Alman bir arkadaşımla birlikte seyahat etmiştim. Bu seyahatin rotası henüz Lazistan değil, Türkiye'nin bilinen, popüler yerleriydi. O dönemde yolculuğumuza Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak'a doğru devam ettik ve son olarak tekrar Türkiye'ye geri döndük. O zamanlar benimle büyük gurur duyan babam henüz hayattaydı. Babam, Birinci Dünya Savaşı sırasında Makedonya'da bir zeplin personeli (havacı) olarak keşif görevinde bulunmuştu; oradaki Müslüman halk ve

in Mazedonien in der Aufklärung eingesetzt und hatte die dortige muslimische Bevölkerung und die türkischen Soldaten in bester Erinnerung. Vom Zeppelin aus kannte er die Gegend hauptsächlich aus der Luft, während ich von meinem Kontakt auf dem Landweg berichtete. Ein einziges Bild von einem Händler in Mazedonien war ihm nach so vielen Jahren geblieben, das er mir immer wieder zeigte.

Der deutsche Reisegefährte des Jahres 1963 machte mich auf die Ethnie der Lasen aufmersam, die mich vielleicht für Studien interessieren könnte. Ich hatte ursprünglich vor, in Geographie über ein Thema zur Türkei zu promovieren. Mein damaliger Doktorvater, Prof. Bartz, schlug vor, über den Fischfang an der türkischen Schwarzmeerküste zu forschen. Dies entsprach aber nicht meinen Vorstellungen, da mich dasThema auf einen äußerst langen Küstenbereich begrenzt hätte, der mir wissenschaftlich nicht zu bewältigen schien. Es kam für mich daher nur ein überschaubarer und ethnisch interessanter Bereich der Nordosttürkei in Frage. Kurze Besuche in Lazistan begeisterten mich von der einzigartigen Schönheit der Landschaft und vom Klang einer uralten Sprache, die mich persönlich immer mehr herausfordern sollte. Ich schlug daher das Thema “Haselnuss- und Teeanbau in der Nordosttürkei” vor, dem Prof.Bartz zustimmte.

Mit diesem Arbeitsthema hatte ich freie Hand, die wirtschaftlichen Verhältnisse in Lazistan von der Küste bis zum Gebirge zu verfolgen. Ein Aufenthalt in lasischen Bergdörfern zur Erforschung der Fischerei an der Schwarzmeerküste wäre hingegen unglaubwürdig gewesen und hätte mich verdächtig gemacht.

Im Wintersemester 1966 / 1967 hatte ich an der Istanbuler Universität Geographie studiert. Ich erinnere mich an die ausgezeichneten Vorlesungen zur türkischen Landeskunde von Professor Darkot. In der Bibliothek des Geographischen Insituts konnte ich wichtige Examensarbeiten, Mezuniyet tezları, einsehen, die teilweise hervorragende Informationen enthielten. Besonders wichtig für mich war dabei eine Monographie zu Ardeşen. Prof. Darkot wusste um mein Forschungsvorhaben in Geographie und hatte mir zum Abschied eine Karte der Türkei im Maßstab 1:800 000 geschenkt. Diese Karte führte ich auf meinen späteren Reisen mit, bis sie mir 1971 vom M.İ.T. abgenommen und einbehalten wurde.

Türk askerleri hakkında çok güzel anılara sahipti. O, zeplinden baktığı için bölgeyi daha çok havadan tanırken, ben ona karadan kurduğum temasları anlatıyordum. Onca yıldan sonra elinde Makedonya'daki bir tüccara ait tek bir fotoğraf kalmıştı ve o fotoğrafı bana defalarca gösterirdi.

1963 yılındaki Alman yol arkadaşım, akademik çalışmalarım için ilgimi çekebileceğini düşünerek beni Laz etnisitesi hakkında bilgilendirmişti. Başlangıçta, coğrafya alanında Türkiye ile ilgili bir konu üzerinde doktora yapmayı planlıyordum. O dönemki doktora danışmanım Prof. Bartz, Türkiye'nin Karadeniz kıyısındaki balıkçılık faaliyetleri üzerine bir araştırma yapmamı önerdi. Ancak bu benim düşüncelerime hiç uymuyordu, zira bu konu beni bilimsel açıdan altından kalkamayacağım kadar uzun bir sahil şeridiyle sınırlandırmış olacaktı. Bu nedenle, benim için ancak Kuzeydoğu Türkiye'nin sınırları daha belirgin ve etnik açıdan ilgi çekici bir bölgesi söz konusu olabilirdi. Lazistan'a yaptığım kısa ziyaretler sırasında, hem o eşsiz doğa manzarası hem de kişisel olarak giderek daha fazla cezbedecek olan o kadim dilin tınısı beni adeta büyüledi. Bu sebeple "Kuzeydoğu Türkiye'de Fındık ve Çay Tarımı" konusunu önerdim ve Prof. Bartz da bu teklifimi kabul etti.

Bu çalışma konusu sayesinde, Lazistan'ın sahilinden dağlarına kadar uzanan geniş yelpazedeki ekonomik koşulları inceleme konusunda tamamen serbesttim. Öte yandan, Karadeniz kıyısındaki balıkçılığı araştırmak bahanesiyle Laz dağ köylerinde vakit geçirmek hiç inandırıcı olmazdı ve beni şüpheli bir duruma düşürürdü.

1966/1967 kış döneminde İstanbul Üniversitesi'nde coğrafya eğitimi almıştım. Profesör Darkot'un Türkiye coğrafyası (yurt bilgisi) üzerine verdiği mükemmel dersleri çok iyi hatırlıyorum. Coğrafya Enstitüsü'nün kütüphanesinde, bazıları gerçekten harika bilgiler içeren önemli bitirme çalışmalarını, yani "mezuniyet tezleri"ni inceleme fırsatı buldum. Bu süreçte Ardeşen üzerine yazılmış bir monografi benim için özellikle çok önemliydi. Prof. Darkot coğrafya alanındaki araştırma projemi biliyordu ve benimle vedalaşırken bana 1:800.000 ölçekli bir Türkiye haritası hediye etti. Bu haritayı, 1971 yılında MİT tarafından benden alınıp el konulana kadar, sonraki tüm seyahatlerimde yanımda taşıdım.

Ne yazık ki doktora danışmanım Prof. Bartz geçirdiği ağır bir astım krizi sonucu beklenmedik bir şekilde hayatını kaybedince, böylesine sıra dışı bir konuyla eğitimimi hangi

Mein Doktorvater Prof. Bartz sollte unerwartet an einem schweren Asthmaanfall sterben, sodass ich nicht wusste, bei welchem anderen Dozenten ich mit meinem ausgefallenen Thema mein Studium hätte abschließen können. Ich sah den massiven Eingriff des Teeanbaues in eine weitgehend noch intakte Natur und in das soziale Leben der Lasen als sehr bedenklich an. Die Teesammelstellen und Teefabriken und deren Statistiken verloren immer mehr mein Interesse.

Ich wechselte zu einer anderen Fachrichtung über, die ich auch studiert hatte. Es war die Ethnologie, die mich zusehends begeistern sollte. In der Zwischenzeit erweiterte ich meine lasischen Sprachkenntnisse und war über das Studium des Georgischen in der Lage, die wertvolle Literatur zu Westgeorgien, der alten Kolchis, zu lesen. Arkabi war bekanntlich der Ausgangspunkt meiner Reisen. Von dort suchte ich immer mehr die umliegenden Regionen auf, die mich bis nach Trapezunt (Trabzon), Erzurum und Kars führen sollten.

8. Wie oft sind Sie nach Lazistan gereist? Welche Orte haben Sie auf diesen Reisen besucht? In welchen Jahren fanden diese Reisen statt?

Ich denke, dass ich mich zwöf Mal in Lazistan aufgehalten habe. Oft reiste ich von Lazistan aus in benachbarte Gebiete, die mich ebenfalls interessierten. Dazu gehörten Maradit, Macaxel, Şavşat, Imerxev, die Gegend um Artvin, das Tortumtal und die Dörfer rechts und links am oberen Lauf des Coruh. Neben Lazistan lag mein Hauptinteresse auf der mittelalterlichen Architektur von Tao-Klarceti, das in Deutschland auch unter Türkisch-Georgien bekannt ist.

Die Reisen nach Lazistan fanden zwischen 1965 und 1971 statt und ein letztes Mal im Jahre 1976. Aus den in dieser Reportage genannten Gründen wären weitere Aufenthalte in der Türkei für mich lebensgefährlich gewesen. Von der Deutschen Botschaft in Ankara konnte ich mir im Ernstfall keine wesentliche Hilfe versprechen. Niemand vom Botschaftspersonal hatte sich jemals in der Nordosttürkei aufgehalten.

Die Fülle dieser Orte, die ich zwischen 1965 und 1976 aufgesucht habe, lässt sich kaum benennen. Mit ganz wenigen Ausnahmen habe ich mich in fast allen lasischen

akademisyenin yanında tamamlayabileceğimi bilemez hale geldim. Çay tarımının, büyük ölçüde el değmemiş o doğaya ve Lazların sosyal yaşantısına yaptığı o devasa müdahaleyi son derece endişe verici buluyordum. Hal böyle olunca, çay alım merkezleri, çay fabrikaları ve bunların istatistiklerine ilgimi giderek daha fazla kaybetmeye başladım.

Ben de daha önce eğitimini aldığım bir başka branşa geçiş yaptım. Bu, beni günden güne daha çok heyecanlandıran Etnoloji (Halk Bilimi) idi. Bu arada Lazca dil becerilerimi geliştirdim ve Gürcüce de öğrenmem sayesinde Batı Gürcistan, yani antik Kolkhis hakkındaki paha biçilmez literatürü de okuyabilecek duruma geldim. Bilindiği üzere Arkabi, seyahatlerimin başlangıç noktasıydı. Oradan yola çıkarak beni Trabzon'a, Erzurum'a ve Kars'a kadar götürecek olan çevre bölgeleri giderek daha fazla ziyaret etmeye başladım.

und hemschinischen Dörfern aufgehalten, die damals zugänglich waren. Von Melyati und Avramiti im Westen bis Maǩriali und Sarpi im Osten, von Xopa bis Çxala, von Arkabi bis Orçi von Viʒe bis Piʒxala von Atina bis Komilo besuchte ich über 200 lasische und hemschinische Dörfer.

Natürlich waren meine Möglichkeiten zur damaligen Zeit aus zwei Gründen äußerst begrenzt. Unter den Lasen reiste niemand so wie ich aus rein wissenschaftlichem Interesse. Für den Besuch eines anderen Dorfes musste es einen klaren Grund geben: Verwandte des Ehemannes oder der Ehefrau, Einladung zu einer Hochzeit oder einer Beerdigung, Aufenthalt auf dem Weg zur Jagd. Die meisten Lasen dürften ihre eigene Heimat nur ungenügend gekannt haben, da das eigentliche Leben nur im Heimatdorf und dem zuständigen Marktort stattfand.

In den Jahren zwischen 1965 und 1976 musste damit gerechnet werden, dass sich in jedem Kahvehane ein ungewünschter Denunziant aufhalten könnte. Mein Türkisch war natürlich nicht perfekt und es gab stets die Möglichkeit eines sprachlichen Missverständnisses. Meine zwei Festnahmen gehen offensichtlich auf die Anschwärzungen eines Lehrers in der Nahiye Berta im Vilayet Artvin zurück. Ich hatte mich dort nur auf die amtliche Volkszählung Genel Nüfus Sayımı bezogen, die besagte, dass damals über eine Million Kurden kein Türkisch konnte. Die Wahrheit zu hören war dem Tek-Dil-Anhänger so unerträglich, dass wohl Meldung an die Polizei in Artvin erfolgte.

9. Was für ein Lazistan haben Sie angetroffen? Was haben Sie gesehen? Was hat Sie beeindruckt und motiviert, über Lasisch zu forschen?

Wie mir im Tuzcu Palas Oteli in Arkabi berichtet wurde, hätte ich Lazistan im Urzustand erleben können, wenn ich schon Mitte der 1950-er Jahre gekommen wäre. Eine Möglichkeit zu solch einem Aufenthalt bestand wegen meines späten Geburtsjahres nicht. Außerdem hatte die Türkei das grenznahe Lazistan als Sperrgebiet ausgewiesen, was eine spezielle Erlaubnis erforderte. Mir sind nur zwei Fälle bekannt. Es handelt sich um den österreichischen Professor für Geographie Stratil-Sauer, der zusammen mit türkischen Kollegen die Glazialformen der Hochregion von Lazistan erforschte. Als

8. Lazistan'a kaç kez seyahat ettiniz? Bu seyahatlerde hangi yerleri gezdiniz? Bu seyahatler hangi yıllar arasında gerçekleşti?

Sanırım Lazistan'da on iki kez bulundum. Sık sık Lazistan'dan çıkıp yine ilgimi çeken komşu bölgelere de seyahatler düzenlerdim. Maradit, Maçahel, Şavşat, İmerhev, Artvin çevresi, Tortum Vadisi ve Çoruh nehrinin yukarı yatağının sağında ve solunda kalan köyler bu bölgeler arasındaydı. Lazistan'ın yanı sıra temel ilgi alanım, Almanya'da aynı zamanda Türk Gürcistan'ı (Türkisch-Georgien) olarak da bilinen Ťao-Ǩlarceti bölgesinin Orta Çağ mimarisiydi.

Lazistan'a yaptığım seyahatler 1965 ile 1971 yılları arasında gerçekleşti ve son ziyaretimi 1976 yılında yaptım. Bu röportajda daha önce de değindiğim nedenlerden ötürü, Türkiye'de daha fazla kalmak benim için adeta bir hayati tehlike oluştururdu. Ciddi bir tehlike anında Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'nden dişe dokunur bir yardım alabileceğime dair bir umudum yoktu. Çünkü büyükelçilik personelinden hiç kimse hayatında Kuzeydoğu Türkiye'ye adım bile atmamıştı.

1965 ile 1976 yılları arasında ziyaret ettiğim yerlerin sayısını tek tek saymak neredeyse imkansız. Çok az sayıdaki istisna dışında, o dönemde ulaşılabilen neredeyse tüm Laz ve Hemşin köylerinde bulundum. Batıda Melyati ve Avramiti'den doğuda Maǩriali ve Sarp'a (Sarpi), Xopa'dan Çxala'ya, Arkabi'den Orçi'ye, Viʒe'den Piʒxala'ya, Atina'dan Komilo'ya kadar toplamda 200'den fazla Laz köyünü ziyaret ettim.

Elbette o zamanki şartlar altında imkanlarım iki nedenden dolayı son derece kısıtlıydı. Lazlar arasında hiç kimse benim gibi salt bilimsel bir merakla yollara düşmezdi. Başka bir köyü ziyaret etmenin her zaman net bir sebebi olmalıydı: eşlerin akrabalarını ziyaret etmek, bir düğüne veya cenazeye davet edilmek ya da ava giderken güzergâh üzerinde konaklamak gibi. Çoğu Laz muhtemelen kendi memleketini bile tam anlamıyla tanıyamamıştır; çünkü gerçek hayat yalnızca kendi köylerinde ve bağlı oldukları pazar yerinde akıp gidiyordu.

1965 ile 1976 yılları arasında, girdiğiniz her kahvehanede istenmeyen bir muhbirin bulunabileceği ihtimalini her zaman hesaba katmak gerekiyordu. Türkçem elbette o dönemde kusursuz değildi ve dilden kaynaklı bir yanlış anlaşılma ihtimali daima kapıdaydı.

İki kez gözaltına alınmamın arkasında, görünen o ki Artvin Vilayeti'nin Berta Nahiyesi'ndeki bir öğretmenin yaptığı asılsız ihbarlar yatıyordu. Orada, yalnızca resmi Genel Nüfus Sayımı verilerine atıfta bulunmuş ve o dönemde bir milyonu aşkın Kürdün hiç Türkçe bilmediğini belirtmiştim. Bu gerçeği duymak, o "Tek Dil" fanatiğine öyle dayanılmaz gelmiş olmalı ki, muhtemelen gidip beni Artvin polisine ihbar etmişti.

9. Nasıl bir Lazistan ile karşılaştınız? Neler gördünüz? Sizi etkileyen ve Lazca üzerine araştırma yapmaya motive eden şeyler nelerdi?

Arkabi'deki Tuzcu Palas Oteli'nde bana anlatıldığına göre, eğer 1950'lerin ortalarında gelmiş olsaydım, Lazistan'ı o ilk, el değmemiş haliyle görebilme şansım olacaktı. Ancak geç doğmuş olmam sebebiyle böyle bir seyahat imkânım maalesef yoktu. Üstelik Türkiye o dönemde, sınıra yakın olan Lazistan bölgesini askeri yasak bölge ilan etmişti ve bu durum oraya girmek için özel bir izin alınmasını gerektiriyordu. Bu izni alabilmiş sadece iki istisnai örnek biliyorum. Bunlardan ilki, Türk meslektaşlarıyla birlikte Lazistan'ın yüksek rakımlı bölgelerindeki buzul oluşumlarını (glasiyal formları) araştıran Avusturyalı Coğrafya Profesörü Stratil-Sauer'dir. İkinci örnek olarak ise, 1960 civarında eşiyle birlikte Büyük Xevek'i ziyaret eden ve yıllar sonra Amsterdam'da kendisini ziyaret ettiğimde bu yolculuğa ait diyapozitiflerini bana armağan eden Hollandalı dilbilimci Tine Amse de Jong'u sayabilirim.

Yine de Lazistan'ı neredeyse hiç bozulmamış, bakir bir halde deneyimleme şansım oldu. Deniz kıyısından başlayıp neredeyse 4000 metreye kadar tırmanan o muhteşem doğa manzarası adeta dokunulmamış gibiydi. Lazların genellikle ahşap karkas mimarisiyle inşa ettikleri o büyüleyici güzellikteki evleri; ambarları, ahırları, Serendi ve Bageni adı verilen eklentileriyle doğaya kusursuz bir uyum sağlıyordu. Bölgede geçimlik bir ekonomi hakimdi; yani tarım ve hayvancılık temel olarak insanların kendi günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapılıyordu. Tarif edilemez güzellikteki o sarp Laz kıyıları beni gerçekten derinden etkiledi. Elektrik ışığı sadece kasabalarda ve merkezlere yakın köylerde mevcuttu, ancak oralarda bile sürekli elektrik kesintilerine hazırlıklı olmak gerekiyordu. Merkeze daha uzak Laz yerleşimlerinde ise elektrik yoktu; haliyle her yerde aydınlatma için gaz lambası veya "Lüks lambası" kullanılıyordu.

zweites Beispiel wäre die holländische Linguistin Tine Amse de Jong zu nennen, die mit ihrem Ehemann um das Jahr 1960 Büyük Xevek besuchte und mir bei meinem Besuch in Amsterdam ihre Diapositive von dieser Reise überließ.

Dennoch erlebte ich Lazistan in einem fast unberührten Zustand. Die herrliche Landschaft, die von der Meeresküste auf fast 4000 m ansteigt, war nahezu intakt. Die wunderschönen Häuser der Lasen, die oft im Fachwerkstile errichtet waren, passten sich mit Speicherbauten und Ställen, Serendi und Bageni, hervorragend der Natur an. Es herrschte Subsistenzwirtschaft, das heißt man nutzte Landwirtschaft und Viehzucht in erster Linie für den Eigenverbrauch. Die unbeschreiblich schöne lasische Steilküste beeindruckte mich außerordentlich. Elektrisches Licht gab es nur in den Kazabas und umliegenden Dörfern, wobei aber ständig mit Störungen gerechnet werden musste. In den weiter entfernten lasischen Siedlungen fehlte es völlig an elektrischem Strom, sodass überall die Petroleumlampe oder die 'Lükslambası' zum Einsatz kam.

Die kluge Eigeninitiative einiger Lasen, ihre Häuser über die kleinen Mühlen mit Strom zu versorgen, wurde aus Gründen, die unbekannt blieben, von Ankara bald untersagt Die medizinische Versorgung machte einen furchterregenden Eindruck. Für die zahlreichen Dörfer von Orçi arbeitete eine einzige Schwester auf der Krankenstation von Ortaköy. Der dortige Militärposten verfügte über ein Kurbeltelefon, in das man hineinschreien musste, um gehört zu werden. Die einzige Verbindung zur Außenwelt! Kein Arzt stieg von Arkabi in die Bergdörfer hinauf, wo im Winter auf schwerkranke Menschen der sichere Tod wartete. Ich war mir als junger Mensch dieser Situation wohl bewusst und musste damit rechnen, dass ich in einer kritischen Situation keine medizinische Hilfe zu erwarten hätte.

Im ganzen Kaza Arkabi sprachen fast alle Menschen, jung oder alt, Lasisch. Es bestand ein allgemeines Interesse an der Sprache, sonst hätte ich mich nicht mit der lasischen Sprache beschäftigt. Viele Menschen konnten damals besser Lasisch als Türkisch. Ich erinnere mich auch an eine alte Frau im Dorf Ortaköy in Orçi, der man größten Respekt erwies. Sie konnte kein Türkisch. Beeindruckt hat mich auch die dialektale Vielfalt des Lasischen, die wohl auf einen starken Individualismus der Lasen zurückgeht. Jedes Dorf

Bazı Lazların, evlerine kendi kurdukları küçük su değirmenleri aracılığıyla elektrik sağlamaya yönelik akıllıca ve bireysel girişimleri, bilinmeyen nedenlerle kısa süre sonra Ankara tarafından yasaklandı. Bölgedeki tıbbi bakım şartları ise kelimenin tam anlamıyla korkunç bir izlenim veriyordu. Orçi'nin çok sayıdaki köyü için Ortaköy'deki sağlık ocağında sadece tek bir hemşire çalışıyordu. Oradaki askeri karakolda, sesinizi karşı tarafa duyurabilmek için içine avazınız çıktığı kadar bağırmanız gereken kollu bir telefon (manyetolu telefon) vardı. Dış dünyayla kurulan yegâne bağlantı buydu! Ağır hasta insanların kış aylarında kesin bir ölümle yüzleştiği dağ köylerine Arkabi'den hiçbir doktor çıkmıyordu. Genç biri olarak bu vahim durumun çok iyi farkındaydım ve başıma kritik bir durum gelirse hiçbir tıbbi yardım beklememem gerektiğini göze almak zorundaydım.

Tüm Arkabi Kazası'nda, genciyle yaşlısıyla neredeyse herkes Lazca konuşuyordu. Dile karşı toplumda genel bir ilgi vardı, zaten öyle olmasaydı ben de Laz diliyle bu kadar yoğun bir şekilde meşgul olmazdım. O zamanlar pek çok insan Lazcayı Türkçeden çok daha iyi konuşabiliyordu. Hatta Orçi'nin Ortaköy köyünde yaşayan ve herkesin çok büyük saygı gösterdiği yaşlı bir kadını hatırlıyorum. Kendisi hiç Türkçe bilmiyordu. Lazcanın, muhtemelen Lazların o güçlü bireyciliğinden kaynaklanan şive çeşitliliği de beni fazlasıyla etkilemiştir. Her köyün kendine has dilsel özellikleri vardı. O dönemde evlerin ve ambarların üzerine asılması hala yaygın olan nazarlıklar (koruyucu muskalar) bile vadiden vadiye değişiklik gösteriyordu. Lome'de ise, Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman Yarbay Stange'nin, yani "İstanga Bey"in komutası altında Ruslara karşı savaşmış olan son Laz gazisiyle karşılaşma fırsatı bulmuştum.

10. Bu seyahatleri nasıl gerçekleştirdiniz? Volkswagen'inizle çok seyahat ettiğinizi biliyoruz. Bu yolculuklarda başınıza gelen ilginç olaylar oldu mu?

Bunca zaman sonra doğru hatırlıyorsam, 1964 sonbaharında Lazistan'da çok kısa bir süreliğine bulunmuştum. Trabzon'a (Trapezunt) seyahat etmiştim ve orada bir benzin tankerinin şoförü beni Hopa'ya (Xopa) kadar yanına almıştı. O dönemde henüz bir sahil yolu olmadığı için tanker eski "Rus yolu"nu kullanıyordu. Bu "Rus yolu", kıyıdaki Laz yerleşimlerini iç kesimlerdeki köylerle mükemmel bir şekilde birbirine bağlıyordu. Bütün gün aralıksız yağmur yağdığını hala çok iyi hatırlıyorum. Xopa'daki tek benzin istasyonu-

hatte seine Besonderheiten. Die damals noch üblichen Abwehrzauber an den Häusern und Speicherbauten wechselten von Tal zu Tal. Und in Lome traf ich noch den letzten Lasen, der unter dem deutschen Oberstleutnant Stange, İstanga Bey, im Ersten Weltkrieg gegen die Russen gekämpft hatte.

10. Wie haben Sie diese Reisen durchgeführt? Wir wissen, dass Sie viel mit Ihrem Volkswagen gereist sind. Gab es interessante Begebenheiten, die Ihnen auf diesen Fahrten passiert sind?

Wenn ich mich nach so langer Zeit richtig erinnere, hielt ich mich im Herbst 1964 ganz kurz in Lazistan auf. Ich war nach Trapezunt (Trabzon) gereist, wo mich der Fahrer eines Benzinlastzuges bis nach Xopa (Hopa) mitnahm. Der Lastzug fuhr die alte "Rus yolu", da es zu jener Zeit noch keine Küstenstraße gab. Diese "Rus yolu" verband auf hervorragende Weise die lasischen Orte an der Küste mit den Dörfern des Hinterlandes. Ich erinnere mich noch sehr gut daran, dass es den ganzen Tag regnete. Während die einzige Tankstelle in Xopa wieder Benzin bekam, lud mich der LKW-Fahrer in das gegenüberliegende Kaffeehaus ein, in dem ich mit dem "Xopuri" das erste Mal eine mir völlig unbekannte Sprache hörte. Es war eine Sprache, die archaisch klang und bei mir einen bleibenden Eindruck hinterlassen sollte.

Bei den ersten Reisen war ich auf öffentliche Verkehrsmittel angewiesen. Mit einem Dolmuş konnte man einen Teil der lasischen Dörfer erreichen oder zumindest in deren Nähe gelangen. Den meisten Siedlungen in Orçi fehlte eine Straßenverbindung Die steilen Pfade mussten zu Fuß bewältigt werden. Einen unvergesslichen Eindruck machte auf mich ein Fußmarsch, den ich von Arkabi über Parix nach Murgul unternahm. Als ich von meiner Tour in Arkabi erzählte, war man sprachlos, dass ich ganz allein, „yalanuz", unterwegs gewesen war.

Im Juni 1966 machte ich den Führerschein, kaufte mir einen cremefarbenen Volkswagen der Marke „Käfer" und fuhr kurz darauf nach Lazistan. In der Türkei sollte ich meine eigentliche Fahrpraxis erwerben. Der Verkehr vollzog sich fast ausschließlich auf Schotterstraßen, die seitlich ungesichert waren und teilweise tiefe Löcher aufwiesen. Einzig das Straßenstück zwischen Borçka und Artvin war damals asphaltiert.

na yeniden yakıt ikmali yapılırken, kamyon şoförü beni tam karşıdaki kahvehaneye davet etti ve orada "Xopuri" şivesiyle, benim için o güne dek tamamen meçhul olan bir dil ilk kez işittim. Kulağa oldukça kadim gelen ve bende kalıcı bir iz bırakacak olan bir dildi bu..

İlk seyahatlerimde toplu taşıma araçlarına bel bağlamak zorundaydım. Bir dolmuşla Laz köylerinin bir kısmına ulaşılabiliyor ya da en azından o köylerin yakınlarına kadar gidilebiliyordu. Orçi'deki yerleşim yerlerinin çoğunun karayolu bağlantısı yoktu. Dik patikaların yaya olarak aşılması gerekiyordu. Arkabi'den Parix üzerinden Murgul'a kadar yaptığım bir yürüyüş bende unutulmaz bir etki bıraktı. Arkabi'de bu yürüyüş turumdan bahsettiğimde, yollara tamamen yalnız - «yalanuz» - düşmüş olmam karşısında insanların nutku tutulmuştu.

Haziran 1966'da ehliyetimi aldım, krem rengi "Käfer" (Kaplumbağa) marka bir Volkswagen satın aldım ve kısa bir süre sonra onunla Lazistan'a doğru yola çıktım. Asıl sürüş

Noch heute habe ich das Dröhnen der Steinschläge in den Ohren, die nach längerem Regen in die Täler fielen. Gewaltige Felsbrocken und Erdstürze machten oft eine Weiterfahrt unmöglich. Im Gebiet von Şavşat und Tortum schlängelten sich Wege an 200 Meter tiefen Abgründen entlang. Die Straße über dem Tortum Gölü war so glitschig, dass ich mit geöffneter Wagentür fuhr, um herausspringen zu können, falls mein "Käfer" abrutschen würde.

Auf der Erzurum Ovası fiel ich in einen tiefen Graben und musste mit einem Ochsenkarren herausgezogen werden. Gespenstisch war die Fahrt von İkizdere nach İspir, wo ich bei Schneetreiben auf einer Passhöhe von über 2000 Meter in Schneeverwehungen mit dem Auto steckenblieb. Mit einem Spaten schaufelte ich eine Stunde lang den Wagen frei und gelangte glücklich nach İspir, wo man mir die Überquerung des Gebirspasses zunächst nicht glauben wollte.

Von einer bizarren Situation muss ich noch an dieser Stelle berichten. Im Dezember 1971 wurde ich als Gefangener des M.İ.T. in einer dreitägigen Fahrt von Arkabi nach İstanbul gebracht. Ich saß auf dem Rücksitz, während der eine Agent meinen Wagen lenkte und der zweite mich bewachte. Allgemeine Aufmerksamkeit erregte der Lasenkorb - „Ťiǩina", - den ich auf dem Gepäckträger des Autos befestigt hatte. In İstanbul gelang mir die Flucht.

Auch ein weiteres Erlebnis hätte schlimme Folgen haben können. 1976 hatte ich meine Rückfahrt nach Deutschland vorbereitet und das Auto zur Reparatur in eine Werkstatt gebracht. Der Mechaniker lieh es zu einer Spazierfahrt aus und stieß mit dem Auto an einen Laternenpfahl. Man versuchte, mit einem Schweißbrenner die Vorderachse zurechtzubiegen, was nur unzureichend gelang. Auf der ganzen Rückfahrt musste ich gegenlenken, um den Wagen in gerader Richtung zu halten. Auf dem Weg nach Rize löste sich außerdem das rechte Vorderrad, weil man vergessen hatte, die Schrauben anzuziehen. Ich hätte mit dem Auto mich überschlagen und direkt ins Meer stürzen können.

tecrübemi Türkiye'de kazanacaktım. Trafik neredeyse tamamen, kenarlarında hiçbir güvenlik önlemi bulunmayan ve yer yer derin çukurlarla dolu olan mıcırlı (şose) yollarda akıyordu. O zamanlar sadece Borçka ile Artvin arasındaki yol bölümü asfaltlanmıştı.

Uzun süren yağmurların ardından vadilere inen taş düşmelerinin gürültüsü bugün bile hala kulaklarımdadır. Devasa kaya blokları ve toprak kaymaları genellikle yola devam etmeyi imkansız hale getiriyordu. Şavşat ve Tortum civarında yollar, 200 metre derinliğindeki uçurumların kenarından kıvrılarak ilerliyordu. Tortum Gölü'nün üzerindeki yol o kadar kaygandı ki, şayet "Käfer"im aşağıya kayacak olursa anında dışarı atlayabilmek için aracın kapısı açık şekilde araba kullanıyordum.

Erzurum Ovası'nda derin bir hendeğe yuvarlandım ve ancak bir öküz arabasıyla çekilerek çıkartılabildim. İkizdere'den İspir'e doğru, yoğun kar yağışı altında 2000 metrenin üzerindeki bir geçit zirvesinde kar savrulmaları arasında arabayla mahsur kaldığım yolculuk ise adeta dehşetengizdi. Bir kürekle tam bir saat boyunca arabayı kazarak kardan

11. Wo haben Sie auf diesen Reisen übernachtet? (Wie z. B. in Hotels, Herbergen, Bauernhäusern oder Almhütten)

Damals hatte ich keinerlei Probleme mit der Übernachtung. Ausgangspunkt meiner Reisen war der kleine Ort Arkabi (Arhavi), zu dem ich immer wieder zurückkehrte, um das nächste Reiseziel vorzubereiten. Früher gab es zwei Hotels in Arkabi. Ich übernachtete kurze Zeit in einem Hotel in der Mitte des Ortes und zog dann in das Tuzcu Pals Oteli um, in dem ich die nächsten Jahre bis Ende 1976 bleiben sollte. Mit dem Besitzer Aziz Tuzcuoğlu war ich sehr freundschaftlich verbunden.

Abends pflegten die Hotelgäste im Empfangsraum zusammenzukommen, wobei Erlebnisse bei einem Gläschen Tee ausgetaucht wurden. Meine Berichte über die lasischen Bergdörfer von Arkabi, zu denen bisher niemand aufgestiegen war, erregten lebhaftes Interesse. Diesen abendlichen Treffen verdanke ich viele Mitteilungen. So sollte es in der Nähe von Kars ein "Alman köyü" geben, was ich zunächst nicht glauben wollte. Im Oktober 1971 fuhr ich nach Kars und hielt zufällig vor dem Hof der kaukasus-deutschen Familie Pfeifer in ihrem ehemaligen Dorf Petrowka. Über dieses Dorf schrieb ich1975 meine erste wissenschaftliche Publikation. Ende Juli 2026 hielt ich auf einer Tagung einen Vortrag zu diesem Thema und zeigte erstmals die gut erhaltenen Farbdiapositive aus dem Jahre 1971.

Ab und zu übernachtete ich auch in einem einfachen Han, das mir für ein oder zwei Tage völlig genügte. Natürlich fiel ich als großer, blauäugiger "Alman" auf und hatte manchmal zahlreiche Fragen zu beantworten, bevor ich mich zur Ruhe begeben konnte..

In der Regel wurde ich aber sehr gastfreundlich eingeladen, die Nacht an Ort und Stelle in einem Bauernhaus zu verbringen. Zu den abendlichen Gesprächen kamen oft auch Nachbarn hinzu. Mein sprachliches und ethnologisches Interesse erregte meist große Aufmerksamkeit. Ich erinnere mich noch gut an eine unvergessliche Situation aus dem Dorf Ortaköy in Orci. Die Mutter des Bürgemeisters konnte kein Türkisch und fragte ihren Sohn auf Lasisch. Der Sohn übersetzte die lasischen Fragen ins Türkische. Ich antwortete damals auf Türkisch, da ich noch zu wenig Lasisch gelernt hatte.

kurtardım ve şans eseri sağ salim İspir'e ulaştım; orada insanlar o zorlu dağ geçidini aştığıma ilk başta inanamadılar.

Bu noktada tuhaf bir durumdan da bahsetmeden geçemeyeceğim. Aralık 1971'de MİT'in bir tutsağı olarak üç günlük bir yolculuk eşliğinde Arkabi'den İstanbul'a götürüldüm. Ajanlardan biri arabamı kullanırken ve ikincisi de başımda nöbet tutarken ben arka koltukta oturuyordum. Arabanın tavanındaki bagaj rafına sabitlediğim o Laz sepeti – "ťiǩina", yol boyunca herkesin dikkatini çekiyordu. Nihayetinde İstanbul'da iken ellerinden kaçmayı başardım.

Yine bir başka olay da benim için çok daha kötü sonuçlar doğurabilirdi. 1976 yılında Almanya'ya dönüş yolculuğum için hazırlıklarımı yapmıştım ve arabayı onarılması için bir servise bırakmıştım. Tamirci aracı bir gezinti yapmak için ödünç almış ve arabayla bir elektrik direğine toslamıştı. Bir kaynak makinesiyle ön dingili doğrultmaya çalıştılar, ki bu da ne yazık ki sadece yetersiz bir oranda başarılabildi. Tüm dönüş yolu boyunca arabayı düz bir istikamette tutabilmek için sürekli olarak ters yöne direksiyon kırmak zorunda kaldım. Üstelik Rize yolunda sağ ön tekerlek yerinden fırladı, zira cıvataları sıkmayı unutmuşlardı. Arabayla takla atıp doğrudan denize uçabilirdim.

11. Bu seyahatlerde nerelerde konakladınız?

O zamanlar konaklama konusunda hiçbir sorun yaşamadım. Seyahatlerimin başlangıç noktası, bir sonraki seyahat noktasını hazırlamak için her zaman geri döndüğüm o küçük yerleşim yeri olan Arkabi idi. O dönemde Arkabi'de sadece iki otel vardı. Kısa bir süre yerleşim yerinin ortasındaki bir otelde geceledim ve ardından 1976'nın sonuna kadar gelecek yıllar boyunca kalacağım Tuzcu Palas Oteli'ne taşındım. Otelin sahibi Aziz Tuzcuoğlu ile son derece dostane bir ilişkimiz vardı.

Akşamları otel misafirleri lobide bir araya gelmeyi adet edinmişti ve burada bir bardak çay eşliğinde o gün yaşananlar paylaşılırdı. Arkabi'nin o güne dek kimsenin tırmanmadığı dağ köyleri hakkındaki anlattıklarım insanlarda canlı bir ilgi uyandırıyordu. Pek çok değerli bilgiyi bu akşam buluşmalarına borçluyum. Örneğin Kars yakınlarında bir "Alman köyü" olması gibi, ki başlarda buna pek inanmak istememiştim. Ekim 1971'de Kars'a git-

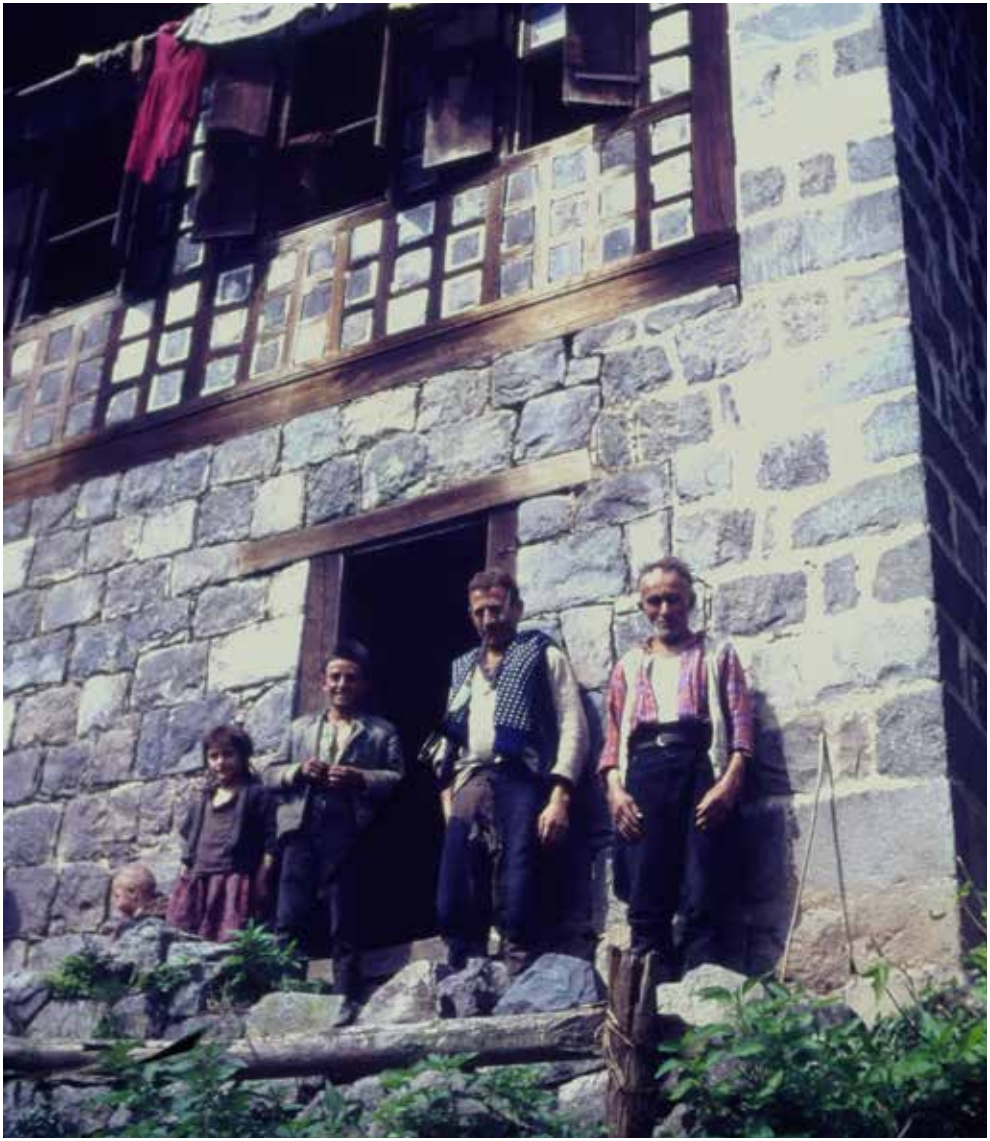

Einge Male übernachtete ich auch sehr bescheiden in Almhütten. Das geschah in Hemşin auf der Elevit Yaylası, auf der Kavrrun Yaylası unterhalb des fast 4000 Meter hohen Kaçkars und auf einer Yayla des Gebirgzuges Agara im Hinterland von Arkabi. Eine Ausnahme bildete die etwas abenteuerliche Übernachtung in einer Holzfällerhütte im Dorf Kantarli in Hemşin.

12. Gab es Menschen in Lazistan, die Sie kannten und mit denen Sie gute Beziehungen aufgebaut haben?

Die Mitteilungen könnten viele Seiten einer Reportage füllen. Ich kann an dieser Stelle nur einen kurzen Überblick geben. Den bekannten lasischen Musiker und Kemenençebauer Yaşar Turna lernte ich zuerst kennen. Man hatte in Arkabi von ihm erzählt, worauf ich ihn aufgesucht habe. Er arbeitete damals als einfacher Arbeiter in der Teefabrik von Arkabi. Gut erinnere ich mich an einen Abend, zu dem Yaşar den amerıkanıschen Lehrer Schollmeıer und mich nach Hause eingeladen hatte. Ich glaube, er wohnte im Dorfe Çarnuvat nicht weit von Arkabi. Yaşar sang lasische und türkische Lieder zur Kemençe, die ich mit Tonband aufnahm. Unvergesslich bleiben für mich die drei lasischen Hochzeiten, zu denen mich Yaşar nach Pilargeti, Sidere und Lome mitnahm. Diese Hochzeiten entsprachen lasischem Brauch und fanden noch in den Häusern statt. Yaşar saß auf einem Stuhl, spielte auf der Kemençe, während die Männer Xoron tanzten und im Chor auf die lasischen Worte von Yaşar antworteten.

Ich schätzte seine lasischen Lieder so sehr, dass ich ihn mehrmals aufforderte, Schallplatten herauszubringen, ohne die damit verbundene Problematik voll zu überblicken. Zu einer Zeit, in der jede Publikation in einer Minderheitensprache streng verboten war, kann dieses kühne Vorgehen von Yaşar als außergewöhnlich betrachtet werden. Ich traute meinen Ohren nicht, als die Plattenspieler in den Geschäften lautstark die klare Stimme Yaşars zum Hören brachte. Der MİT, dessen Agenten sich nicht durch besondere Klugheit auszeichneten, hatte die sichtbare Aufschrift „Lazca“ wohl als türkischen Schwarzmeerdialekt gehalten.

Eine betont freundschaftliche Beziehung entwickelte sich zu Aziz Tuzcuoğlu, der in Arkabi ein Hotel und ein kleines Geschäft betrieb. Aziz hatte mich in seinem Hotel

tim ve tesadüfen Kafkas-Alman kökenli Pfeifer ailesinin eski köyleri olan Petrowka'daki çiftliklerinin önünde durdum. Bu köy hakkında 1975 yılında ilk bilimsel yayınımı kaleme aldım. 2026 yılı Temmuz ayının sonunda bir sempozyumda bu konu hakkında bir sunum yaptım ve 1971 yılına ait iyi korunmuş renkli diyapozitifleri ilk kez gösterdim.

Arada sırada benim için bir veya iki günlüğüne tamamen yeterli olan basit bir handa da gecelediğim oluyordu. Elbette uzun boylu, mavi gözlü bir "Alman" olarak oldukça göze batıyordum ve bazen istirahate çekilmeden önce çok sayıda soruyu yanıtlamam gerekiyordu.

Ancak kural olarak, genellikle geceyi bir köy evinde geçirmem için son derece misafirperver bir şekilde davet ediliyordum. Akşam sohbetlerine çoğunlukla komşular da katılıyordu; benim dilbilimsel ve etnolojik ilgim genellikle insanların büyük dikkatini çekiyordu. Orçi'ye bağlı Ortaköy'den hiç unutamadığım bir anıyı hala çok iyi hatırlıyorum. Belediye başkanının annesi hiç Türkçe bilmiyordu ve sorularını oğluna Lazca soruyordu. Oğlu da bu Lazca soruları Türkçeye çeviriyordu. O dönemde henüz çok az Lazca öğrenmiş olduğum için ben kendisine Türkçe cevap veriyordu.

Birkaç kez de yayla evlerinde oldukça mütevazı koşullarda konakladım. Bu konaklamalar; Hemşin'de Elevit Yaylası'nda, neredeyse 4000 metre yüksekliğindeki Kaçkar'ın eteklerinde bulunan Kavrun Yaylası'nda ve Arkabi'nin iç kesimlerindeki Agara dağ silsilesinde yer alan bir yaylada gerçekleşti. Hemşin'in Kantarlı köyünde bir oduncu kulübesinde geçirdiğim maceralı gece ise bu durumun tek istisnasıydı.

12. Lazistan'da tanıyıp güzel ilişkiler kurduğunuz insanlar oldu mu?

Orada edindiğim dostluklar ve biriktirdiğim anılar o kadar çok ki, anlatsam sayfalar dolusu bir röportaj çıkar. Bu yüzden burada sadece kısa bir özet geçebilirim. O bölgede ilk tanıştığım kişi, meşhur Laz müzisyen ve kemençe ustası Yaşar Turna oldu. Arkabi'de ondan övgüyle söz etmişlerdi, ben de kalkıp onu buldum. O sıralar Arkabi'deki çay fabrikasında sıradan bir işçi olarak çalışıyordu. Hiç unutmam; Yaşar, Amerikalı öğretmen Schollmeier ile beni bir akşam evine yemeğe davet etmişti. Yanılmıyorsam Arkabi'ye pek uzak olmayan Çarnuvat köyünde oturuyordu. O gece Yaşar kemençesi eşliğinde harika

äußerst gastfreundlich aufgenommen. Er erzählte, dass sein Vater Türke, die Mutter aber Lasin sei. Da ihm die Sprachproblematik bekannt war, sprach er nur Lasisch mit mir, wenn wir uns allein im Hotel aufhielten. Tuzcu Palas Oteli wurde der Ausgangspunkt für sämtliche Reisen in der Nordosttürkei. Mit großem Interesse hörten die Gäste des Hotels beim abendlichen Zusammensein meinen Berichten über entfernte Orte zu, die sie nur vom Namen nach kannten. Aziz fiel durch seine gute Bildung auf und liebte es zu reisen. Ich erinnere mich gut an einen gemeinsamen Ausflug zum Kloster Sumela bei Maçka, wobei ein Freund von Aziz, Sinan Özkazanç mitfuhr.

Mit Aziz Tuzcuoğlu und Sinan Özkazanç unternahm ich mit dem Auto von Arkabi aus eine Reise nach Persien, wo wir Täbris, Teheran, Şiraz, Isfahan und Abadan besuchten. Aziz nahm ich auch nach Deutschland mit, wo er sich eine Woche aufhielt. Aziz schickte mir noch viele Monate die Zeitung „Arhavi Postası“ zu und beauftragte Fikri Özdemir, mich an meinem Wohnort in Deutschland aufzusuchen. Den Kontakt zu Fikri verdanke ich also Aziz.

Lazca ve Türkçe şarkılar söyledi, ben de tüm bunları teybime kaydettim. Yaşar'ın beni peşine takıp götürdüğü Pilargeti, Sidere ve Lome'deki üç Laz düğünü ise benim için unutulmazdır. O düğünler tam da eski Laz geleneklerine uygun olarak hala evlerin içinde yapılıyordu. Yaşar odanın ortasında bir sandalyeye oturup kemençesini çalıyor, bu sırada erkekler hep bir ağızdan horon oynuyor ve bir koro edasıyla Yaşar'ın Lazca atışmalarına cevap veriyorlardı.

Onun söylediği Lazca şarkılara o kadar hayran kalmıştım ki, o dönemin getireceği sıkıntıları pek de hesaba katmadan onu defalarca bir plak çıkarması için yüreklendirdim. Azınlık dillerindeki her türlü yayının kesin bir dille yasaklandığı o baskıcı günlerde, Yaşar'ın attığı bu cesur adım gerçekten sıra dışı bir olaydı. Dükkanlardaki plak çalarlar Yaşar'ın o berrak sesini bangır bangır sokağa verdiğinde kendi kulaklarıma inanamamıştım. Anlaşılan o ki, ajanları zekalarıyla pek de öne çıkmayan MİT, plağın üzerinde kabak gibi duran "Lazca" yazısını Karadeniz yöresine ait bir Türkçe şivesi zannetmişti.

Arkabi'de küçük bir dükkanı ve oteli olan Aziz Tuzcuoğlu ile ise bambaşka, çok daha samimi bir dostluğumuz gelişti. Aziz beni otelinde inanılmaz bir misafirperverlikle ağırladı. Bana babasının Türk, annesinin ise Laz olduğunu anlatmıştı. Benim dil meselesine olan ilgimi bildiği için, otelde baş başa kaldığımız anlarda benimle her zaman Lazca konuşurdu. Tuzcu Palas Oteli, benim Kuzeydoğu Türkiye'de yaptığım tüm seyahatlerin ana üssü haline gelmişti. Otelin müşterileri de akşamları bir araya geldiğimizde, o güne kadar sadece isimlerini duydukları o uzak diyarlardaki maceralarımı büyük bir merakla dinlerlerdi. Aziz oldukça kültürlü biriydi ve gezmeyi çok severdi. Aziz'in arkadaşı Sinan Özkazanç'ın da bize katıldığı, Maçka'daki Sümela Manastırı'na yaptığımız o keyifli geziyi çok iyi hatırlıyorum.

Hatta Aziz Tuzcuoğlu ve Sinan Özkazanç ile birlikte Arkabi'den arabaya atlayıp ta İran'a kadar uzanan bir yolculuğa da çıktık; Tebriz, Tahran, Şiraz, İsfahan ve Abadan'ı gezdik. Daha sonra Aziz'i Almanya'ya da götürdüm, orada yanımda bir hafta misafir kaldı. Türkiye'ye döndükten sonra aylarca bana "Arhavi Postası" gazetesini yollamaya devam etti ve bir gün Fikri Özdemir'den kalkıp Almanya'daki evimde beni ziyaret etmesini rica etti. Yani anlayacağınız, Fikri ile olan tanışıklığımı da Aziz'e borçluyum.

Einige Begebenheiten bleiben mir unvergesslich. Aziz kam hinzu, während der Agent des Geheimdienstes mein ganzes Gepäck im Hotel kontrollierte. Und da sah ich, dass Aziz Tränen in den Augen hatte. Er freute sich darüber, dass ich mich in Arkabi gut eingelebt hatte und sagte: „Buralı oldun." – „Du bist ein Hiesiger geworden." Und Aziz regte sich darüber auf, dass der Weinhändler in Arkabi im Ramadan mir nach einer anstrengenden Bergtour keine Flasche verkaufte. Ein weltoffener Mensch, bei dem ich mich wohl gefühlt habe.

Zu einem unvergesslichen Erlebnis sollte die Begegnung mit Fahri Kahraman werden. Ich bekam einen Hinweis von der Lehrerschaft in Arkabi, dass Fahri über die besten Kenntnisse hinsichtlich der Lasen und ihrer Sprache verfüge. Fahri traf ich in einem niedergeschlagenen Gemütszustand an. Man hatte ihn in Arkabi aus dem Schuldienst entlassen, weil er angeblich der Gründer einer „linken" Jugendgruppe gewesen sei. Ich sah Fahri im kleinen Büro der Zeitung „Doğu" in Arkabi, wie er mit einfachen Arbeiten beschäftigt war, um etwas Geld zu verdienen.

Fahri wurde anschließend an eine Schule in Artvin zwangsversetzt, später an die Imam Hatip Okulu in Rize. An beiden Schulen unterrichtete er Türkisch. Fahri litt sichtlich unter dieser Ungerechtigkeit. Natürlich konnte ich Fahri nur in der schulfreien Zeit oder am Wochenende treffen. Dieser zeitliche Rahmen erschwerte unseren Kontakt.

Fahri galt in Arkabi als Sonderling, dem einige Menschen den Beinamen „der Verrückte", „Deli" gaben. Man sah ihn zunächst nicht gerne im Empfangsraum des Hotels Tuzcu Palas, bis ich offen erklärte: „Wenn Fahri verrückt sein soll, wie verrückt bin ich dann." Damit war das Problem gelöst.

Fahri war mit seinen ausgezeichneten Kenntnissen und seinem großen Auffassungsvermögen der damaligen Zeit weit voraus. Als sein Vater in Sidere das alte Elternhaus abreißen wollte, versuchte er, ihn davon abzuhalten. Dies misslang leider. Fahri hielt aber sämtliche Teile des Hauses fotografisch fest, darunter auch das Bild einer halben Tür, „Goʒobuda", das er mir schenkte. Nie werde ich die gemeinsamen Untersuchungen mit Fahri im leerste-henden Haus des Aghas von Ortaxopa vergessen. Das brillante Wissen von Fahri verdiente höchste Anerkennung. Dieser lasische Lehrer mit seiner klaren tiefen Stimme war nicht nur Lase und Türke, sondern ebenso Weltenbürger

Aziz ile yaşadığımız bazı anılar ise hafızamdan asla silinmeyecek cinsten. Bir gün gizli servis ajanı oteldeki tüm eşyalarımı didik didik ararken Aziz yanıma geldi. Bir de baktım ki gözleri dolmuş, ağlıyor. Arkabi'ye bu kadar güzel uyum sağlamama o kadar sevinmişti ki, gözyaşları içinde bana dönüp "Buralı oldun" demişti. Ya da Ramazan ayında, dağlarda geçen yorucu bir yürüyüşün ardından Arkabi'deki şarap satıcısı bana içki satmayı reddedince Aziz'in nasıl küplere bindiğini hiç unutamam. Yanında kendimi her zaman çok rahat ve huzurlu hissettiğim, dünyaya açık harika bir insandı.

Fahri Kahraman ile tanışmamız ise hayatımın en unutulmaz deneyimlerinden biri olacaktı. Arkabi'deki diğer öğretmenler, Lazlar ve Lazca konusunda en derin bilgiye Fahri'nin sahip olduğunu fısıldamışlardı. Onu bulduğumda psikolojik olarak epey çökmüş durumdaydı. Sözde "solcu" bir gençlik örgütü kurduğu gerekçesiyle Arkabi'deki öğretmenlik görevine son verilmişti. Fahri'yi ilk gördüğümde Arkabi'deki "Doğu" gazetesinin o küçücük ofisinde, üç beş kuruş kazanabilmek için sıradan, basit işlerle meşgul oluyordu.

Sonrasında önce Artvin'deki bir okula, ardından da Rize'deki İmam Hatip Lisesi'ne sürüldü. Her iki okulda da mecburen Türkçe derslerine giriyordu. Uğradığı bu büyük haksızlık onu içten içe yiyip bitiriyordu. Elbette Fahri ile sadece mesai saatleri dışında ya da hafta sonları görüşebiliyordum. Vaktimizin bu kadar kısıtlı olması doğal olarak iletişimimizi de zorlaştırıyordu.

Fahri, Arkabi'de bazı çevrelerin "Deli" lakabını taktığı, kendi halinde tuhaf biri olarak görülürdü. Başlarda onu Tuzcu Palas Oteli'nin lobisinde pek görmek istemezlerdi, ta ki ben açıkça "Eğer Fahri deliyse, asıl ben ne kadar deliyim bir düşünün" diyene kadar. Bu sözlerimden sonra o anlamsız sorun da kendiliğinden çözülüp gitti.

Fahri, o olağanüstü bilgi birikimi ve muazzam kavrayış yeteneğiyle yaşadığı dönemin çok çok ilerisinde bir insandı. Babası Sidere'deki eski baba evini yıkmaya karar verdiğinde, onu bu kararından vazgeçirmek için çok çabaladı. Ne yazık ki başarılı olamadı. Ancak yıkımdan önce evin her bir köşesini fotoğraflayarak belgeledi; bana hediye ettiği o yarım kapı, yani "Goʒobuda" fotoğrafı da bunlardan biriydi. Ortahopa'daki Ağa'nın boş evinde Fahri ile birlikte yaptığımız detaylı incelemeleri ömrüm boyunca unutamam. Fahri'nin o muazzam bilgi birikimi kesinlikle büyük bir saygıyı hak ediyordu. Tok ve net

und Europäer, mit dem man offen auf Au-genhöhe über alle Dinge sprechen konnte. In der Begegnung mit Fahri erlebte ich eine tiefe wissenschaftliche Partnerschaft, mit dem ich mich auf allen Ebenen austauschen konnte. Tausende Kilometer von meiner Heimat entfernt!

Ich hatte vor, mit Fahri zusammen an einem Alphabet für das Lasische zu arbeiten. Leider erlaubte es die politische Lage nicht. Erst 1987 wagte ich es, wieder Kontakt zu Fahri aufzunehmen. Es folgten Telefongespräche und eine Reihe von Briefen, die sehr wertvoll sind. Die Briefe, die an mich gingen, sind noch nicht publiziert, während die Briefe an Selma bekannt sind. Im Jahre 1989 brach der Kontakt zu Fahri plötzlich ab, ohne dass der Grund hierfür bekannt wurde.

Ungezählte Male hatte ich Selma gebeten, Fahri aufzusuchen, dessen überragenden

Kenntnisse der lasischen Sprache und Kultur unverzichtbar gewesen wären. Selma zog es aber vor, 13 Jahre lang Fahri nicht zu begegnen und den Urlaub lieber am Marmameer zu verbringen. Im Sommer 1997 hatte ich Fikri Özdemir einen Brief an Fahri mitgegeben. In dem Brief lag die offizielle Einladung des Kulturkreises Katschkar zur wissenschaftlichen Zusammenarbeit in Deutschland und 100 DM zur Vorbereitung. Ohne mir eine Mitteilung zu machen, war Selma Ǩoçiva wenig später mit einer Freundin nach Arkabi gereist, um Fahri zu treffen und für ihren neuen Verein Lazebura zu gewinnen.

Zehn Tage später wurde Fahri vom Auto des Staatsanwaltes von Arkabi zu Tode gefahren, der Fahrerflucht begann. Ein Lase hatte aber den Vorfall gesehen und den Staatsanwalt aufgefordert, sich zu stellen. Meine Telefongespräche mit der Polizeistation in Arkabi im August 1997 hinterließen den Eindruck, dass man etwas verheimlichen wolle. Gerade einem Staatsanwalt sind ja die türkischen Gesetze bestens bekannt Und so stellt sich die Frage, ob dieser Unfall tatsächlich ein Unfall war. Der damals beste Kenner der lasischen Sprache wäre natürlich ein unliebsamer Multiplikator geworden. Sein reiches Wissen hat Fahri mit ins Grab genommen, weil Selma Ǩoçiva es jahrelang nicht bis Arkabi schaffte.

Wie schon erwähnt, hatte mir Aziz Fikri Özdemir vermittelt, der aus dem Dorf Moʒxora stammte. Er sprach ausgezeichnet Lasisch und wusste sehr viel von der früheren Zeit zu

91
91

erzählen. Fikri verdanke ich viele Beispielsätze für mein Wörterbuch „Didi Nenapona“. Er arbeitete schwer auf dem Bau und war für meine lasischen Studien nur eine bestimmte Zeit belastbar. Fikri nahm öfter an den Treffen zum lasischen Alphabet teil. Mit ihm habe ich lasische Familien im Umkreis aufgesucht und nach ihrer Meinung hinsichtlich eines Alphabetes gefragt. Alle stimmten dem Vorschlag zu.

Mit Fikri kam ich oft zusammen. Er war auch Trauzeuge, als ich 1986 meine Frau Elisabeth heiratete. Fikri traf ich ein letztes Mal im georgischen Sarpi, wohin er von Mozxora mit dem Auto gekommen war. In Batumi traf ich mehrmals Fikris Sohn Faruk, der mir vom Tod des Vaters berichtete und Fotos zuschickte. Fikri hatte etwas von der lasischen Unruhe in sich, die mit dem Leben in zwei Kulturen, in der Türkei und in Deutschland, verbunden ist.

Tausende von Menschen habe ich in Lazistan kennengelernt und ungezählte Gespräche geführt. Gastfreundlich wurde ich aufgenommen und lernte über die Lasen eine Sprache kennen, die mich bis zu meinem Lebensende begleiten wird. Es tut unendlich weh, diesen mir nahen Menschen nicht mehr begegnen zu können, die wunderschöne Bergregion nicht mehr zu sehen und den Klang der schönsten südkaukasischen Sprache nicht mehr zu hören.

13. Wie war die Einstellung der einfachen Leute Ihnen gegenüber? Waren sie zurückhaltend, gesprächig, freundlich oder misstrauisch? Hatten Sie irgendwelche Probleme mit ihnen?

Ich hatte sicher meistens mit ganz einfachen Menschen in Lazistan zu tun. Damals war in der Türkei die allgemeine Schulpflicht nach nur fünf Jahren Volksschule beendet. Durch die Gründung zahlreicher Hochschulen und Universitäten bestehen heute weit bessere Bildungsmöglichkeiten.

Ich habe bei meinen Aufenthalten nie einen Unterschied nach sozialem Stand oder persönlicher Bildung gemacht. Nach türkischer Statistik war die Anzahl der Analphabeten bei Lasen und Georgiern besonders niedrig, während sie hingegen in Inneranatolien sehr hoch lag. Damals existierten in Arhavi Kaffeehäuser nach sozialem Stand. Ich ignorierte

sesiyle bu Laz öğretmen, sadece bir Laz ve bir Türk değildi; o aynı zamanda her konuyu en üst düzeyde tartışabileceğiniz bir dünya vatandaşı, vizyoner bir Avrupalıydı. Fahri ile tanıştığımda, memleketimden binlerce kilometre uzakta, her konuda fikir alışverişinde bulunabildiğim çok derin bir akademik yol arkadaşı bulmuştum!

Aslında niyetim Fahri ile baş başa verip Lazca için bir alfabe hazırlamaktı. Ne yazık ki o günün siyasi iklimi buna izin vermedi. Kendisiyle yeniden iletişime geçecek cesareti ancak 1987 yılında bulabildim. Bunu uzun telefon görüşmeleri ve benim için çok kıymetli olan bir dizi mektuplaşma izledi. Fahri'nin Selma Ǩoçiva'ya gönderdiği mektuplar biliniyor olsa da, bana yazdığı mektuplar henüz gün yüzüne çıkmadı. 1989 yılına geldiğimizde ise Fahri ile olan iletişimimiz, sebebini bugün dahi bilmediğim bir şekilde aniden kesiliverdi.

Laz dili ve kültürü hakkındaki eşsiz bilgisi bizim için hayati önem taşıyan Fahri'yi ziyaret etmesi için Selma'ya defalarca yalvardım. Ancak Selma tam 13 yıl boyunca Fahri'nin kapısını çalmamayı ve tatillerini Marmara Denizi kıyılarında geçirmeyi tercih etti. 1997 yazında Fikri Özdemir aracılığıyla Fahri'ye bir mektup yollamıştım. Bu mektubun içinde Kaçkar Kültür Çevresi'nin (Kulturkreis Katschkar) onu Almanya'da ortak bilimsel çalışmalar yapmaya çağıran resmi davetiyesi ve yol hazırlıkları için de 100 Alman Markı vardı. Çok geçmeden Selma Ǩoçiva, bana zerre kadar haber vermeden, yanına bir kız arkadaşını da alarak Fahri'yle buluşmak ve onu kendi kurduğu yeni bir dernek olan Lazebura'ya katmak amacıyla Arkabi'ye gitti.

Bu görüşmeden sadece on gün sonra Fahri, olay yerinden kaçan Arkabi savcısının arabasının çarpması sonucu hayatını kaybetti. Olayı gören bir Laz'ın müdahalesiyle savcı daha sonra teslim olmak zorunda kaldı. Ağustos 1997'de Arkabi karakolu ile yaptığım telefon görüşmeleri, bende sürekli bir şeylerin örtbas edilmeye çalışıldığı izlenimi bıraktı. Hele ki kazayı yapanın Türk kanunlarını avucunun içi gibi bilen bir savcı olduğu düşünülürse, insanın aklına ister istemez "bu kaza gerçekten bir kaza mıydı?" sorusu geliyor. O günlerde Laz dilini tartışmasız en iyi bilen kişi olan Fahri, doğal olarak birileri için çok tehlikeli bir "etki ajanı" olma potansiyeli taşıyordu. Selma Ǩoçiva yıllar yılı Arkabi'ye gidip onunla görüşmeyi başaramadığı için, Fahri o devasa bilgi birikimini de alıp kendisiyle birlikte mezara götürdü.

das und setzte mich zu einem Gläschen Tee in ein beliebiges Kaffeehaus, worüber ich auch Kritik an meinem Verhalten hörte. In ein Kahvehane der einfacheren Leute sollte ich nicht gehen!

Ich habe fast alle Menschen als sehr offen, gastfreundlich und interessiert erlebt. Der Hintergrund war sicher auch, dass ich damals als "Alman" besondere Beliebtheit genoss. Und viele Menschen aus der Türkei hatten sich ja als Gastarbeiter auf den Weg nach Deutschland gemacht. Ich denke auch, dass meine Lasischkenntnisse bei den Menschen gut ankamen. Als Gast in Lazistan musste ich erst viele Fragen beantworten, bis ich selbst zu Wort kam. Meist bildete sich dabei eine kleine Gruppe, mit der ich mich unterhielt. Einen offenen Gesprächskontakt zu Frauen gab es zu dieser Zeit aber nicht.

In den lasischen Bergdörfern stellte ich den alten Männern, die ich antraf manchmal die Frage, wann der letzte Fremde in das Dorf gekommen sei. Ich bekam zur Antwort: "Wir sitzen schon unser ganzes Leben hier an der Moschee und können uns an keinen Fremden erinnern." So waren die neugierigen Fragen mehr als verständlich, wenn sie sich untereinander über meine Person unterhielten: "Was sagt er? Was schreibt er? Was sucht er?" – "Mu zoǒons? Mu çarums? Mu gorums?"

Sehr auffallend war die damalige religiöse Toleranz unter den Lasen. Nach meinem persönlichen Glauben bin ich nicht näher gefragt worden. Vermutlich hat sich dieser Zustand heute stark verändert. Oft hörte ich den Ausspruch "hepimiz insaniz", "wir alle sind Menschen". Auch ein zweites Wort brachte ich nach Deutschland: "Din elbisede değil, kalpte" in der Bedeutung „Religion sitzt nicht in der Kleidung, sondern im Herzen." Das spricht vom Charakter offener und intelligenter Menschen, die ich damals erlebt und geschätzt habe.

Vielleicht noch ein weiteres Beispiel. Mein persönlicher, leider schon verstorbener Freund Fikri Özdemir, hatte nur eine fünfjährige Volksschulbildung. Ich lernte ihn erst in Deutschland kennen. Er gehörte aber zu den Mitherausgebern von Lazuri Alfabe im Jahre 1984 /1985 und beteiligte sich an dem gemeinsamen Projekt mit wichtigen Beiträgen. Ohne diese erlebte persönliche Nähe zu ungezählten Lasen wäre das lasische Alphabet nie entstanden.

Daha önce de belirttiğim gibi, Fikri Özdemir ile tanışmama Aziz vesile olmuştu. Aslen Mozxora köyünden olan Fikri, mükemmel derecede Lazca konuşurdu. Eski zamanlara dair anlatacak pek çok anısı vardı. «Didi Nenapona» adlı sözlüğümde kullandığım örnek cümlelerin çoğunu Fikri'ye borçluyum. İnşaatlarda çok ağır şartlarda çalıştığı için, benim Lazca çalışmalarıma ayıracak enerjisi her zaman olmazdı. Yine de Fikri, Laz alfabesiyle ilgili yaptığımız toplantılara sık sık katılırdı. Çevredeki Laz aileleri onunla birlikte ziyaret eder, bir alfabe fikrine nasıl yaklaştıklarını sorardık. Neredeyse hepsi bu fikri coşkuyla desteklemişti.

Fikri ile sık sık görüşürdük. Hatta 1986 yılında eşim Elisabeth ile evlenirken nikah şahidim bile o olmuştu. Fikri ile son yüz yüze görüşmemiz, Mozxora'dan arabasıyla çıkıp geldiği Gürcistan'ın Sarp köyünde gerçekleşti. Babasının ölüm haberini ve fotoğraflarını bana ulaştıran Fikri'nin oğlu Faruk ile de Batum'da defalarca bir araya geldim. Fikri'nin içinde, bir yarısı Türkiye'de diğer yarısı Almanya'da, iki kültür arasında sıkışıp kalmanın getirdiği o tipik Laz huzursuzluğu ve arayışı vardı.

Lazistan yollarında binlerce insanla tanıştım, sayısız sohbete ortak oldum. Beni her zaman büyük bir misafirperverlikle kucakladılar; ve ben de Lazlar sayesinde, hayatımın son anına kadar benimle yaşayacak olan o güzelim dili öğrendim. Gönül bağı kurduğum bu insanlarla bir daha karşılaşamayacak olmak, o nefes kesici dağları bir daha göremek ve Güney Kafkas dillerinin en estetik tınısını bir daha duyamayacak olmak içimde sonsuz bir yara olarak kalacak.

13. Sıradan insanların size yaklaşımı nasıldı? Çekingen mi, konuşkan mı, dostane mi, yoksa şüpheci miydiler? Onlarla herhangi bir sorun yaşadınız mı?

Lazistan'da bulunduğum süre boyunca elbette çoğunlukla gayet sıradan, kendi halinde insanlarla muhatap oldum. O dönemde Türkiye'de genel zorunlu eğitim sadece beş yıllık ilkokuldan ibaretti. Bugün ise çok sayıda yüksekokul ve üniversitenin kurulması sayesinde çok daha iyi eğitim olanakları bulunuyor.

Oradaki konaklamalarım sırasında insanları sosyal statülerine veya kişisel eğitim düzeylerine göre asla birbirlerinden ayırmadım. Resmi Türk istatistiklerine göre okuma

14. Erinnern Sie sich an die Bedingungen, unter denen Sie die Fotos auf Ihren Reisen nach Lazistan aufgenommen haben? Wie waren Ihre Möglichkeiten? Welche Kameras haben Sie benutzt?

Das Fotografieren war zur damaligen Zeit mit Problemen verbunden. Allein die übliche Ausrüstung mit Kamera, Teleobjektiv und Stativ fiel überall auf. Mein großer Wunsch wäre es bei den Aufenthalten gewesen, zwei oder drei typische lasische Dörfer fotografisch vollständig zu erfassen. Solch ein gelungenes Vorhaben hätte heute einen unschätzbaren Wert.

Mein Gang von Haus zu Haus mit einer ungewöhnlichen Fotoausrüstung in der Hand wäre der Bevölkerung nicht zu vermitteln gewesen. Der türkische Geheimdienst M.İ.T hätte mıch unter dem Verdacht der Spionage bei der Rückkehr an den Küstenort sofort festgenommen. Um selbst zu den Bergdörfern hochzusteigen, betrachteten die Agenten des M.İ.T damals aber als lästiges Unterfangen.

Zum Fotografieren fanden sich nur eingeschränkte Möglichkeiten. Bei meinen Wanderungen fotografierte ich vom Weg aus. Ich unterließ es, mich zu abgelegeren Häusern zu begeben, die mein ethnologisches Interesse geweckt hätten. Es gab allerdings eine Besonderheit. Ich fragte nach alten Häusern mit einer "halbenTür", einer "Goǯobuda", die oft sehr schön geschnitzt war. Mein Wunsch, diese alten Türen zu fotografieren, stieß überall auf Verständnis.

Alle Forschungen finanzierte ich durch meine Arbeit aus eigener Tasche. Demnach sah meine Fotoausrüstung recht bescheiden aus. Für schnelle Bilder hatte ich eine automatische Kamera der Marke Agfa Optima mit, teilweise auch eine Agfa Silette. Zusätzlich fotografierte ich mit einer in Ostdeutschland gefertigten Spiegelreflexkamera VX 1000, die in Westdeutschland relativ günstig zu erhalten.war. An Filmen benutzte ich den Agfa CT 18 für Diapositive, manchmal auch einen Kodakfilm. Die Aufenthalte mit dem Auto in der Nordosttürkei machten die Mitführung einer Entwicklerdose mit den erforderlichen Chemika-lien möglich. So konnte ich sofort erkennen, ob ein Schwarzweißfilm gelungen war oder nicht. Ich entwickelte abends den Film, fixierte, wässerte ihn und hängte ihn über Nacht zum Trocknen auf. Sollte ein Film vollkommen misslungen sein, hatte ich die Möglichkeit, am nächsten Tag neue Aufnahmen zu machen.

yazma bilmeyenlerin oranı Lazlar ve Gürcüler arasında özellikle çok düşükken, bu oran İç Anadolu'da tam aksine oldukça yüksekti. O yıllarda Arhavi'de insanların sosyal statülerine göre ayrıldığı kahvehaneler mevcuttu. Ben bu ayrımı hiç umursamaz, bir bardak çay içmek için rastgele herhangi bir kahvehaneye otururdum; hatta bu tavrım yüzünden çevreden eleştirildiğim de olurdu. Güya daha sade vatandaşların, sıradan insanların gittiği bir kahvehaneye girmemeliymişim!

Karşılaştığım hemen hemen herkesi son derece açık fikirli, misafirperver ve meraklı buldum. Elbette bunun arkasındaki temel nedenlerden biri, o dönemde bir "Alman" olarak gördüğüm özel sevgi ve popülariteydi. Üstelik o günlerde Türkiye'den pek çok insan misafir işçi olarak Almanya'nın yollarını tutmuştu. Ayrıca Lazca biliyor olmamın da insanlar üzerinde son derece olumlu bir intiba bıraktığını düşünüyorum. Lazistan'da bir misafir olarak, kendim söz alıp konuşmaya başlamadan önce bana yöneltilen onlarca soruyu yanıtlamak zorundaydım. Genellikle etrafımda küçük bir kalabalık toplanır ve onlarla hararetli bir sohbete dalardık. Ancak o yıllarda kadınlarla rahat ve açık bir diyalog kurabilmek pek mümkün değildi.

Lazların dağ köylerinde karşılaştığım yaşlı amcalara bazen köye en son ne zaman bir yabancının ayak bastığını sorardım. Bana hep şu cevabı verirlerdi: "Biz kendimizi bildik bileli, bütün ömrümüz boyunca burada caminin önünde otururuz; buralara hiç yabancı geldiğini hatırlamayız." Hal böyle olunca, kendi aralarında benim hakkımda konuşurken sordukları merak dolu sorular fazlasıyla anlaşılabilirdi: "Ne diyor? Ne yazıyor? Ne arıyor?" – Yani Lazca ifadesiyle: "Mu zoṗons? Mu çarums? Mu gorums?"

O dönem Lazlar arasındaki dini hoşgörü gerçekten çok dikkat çekiciydi. Kişisel inancımın ne olduğuyla ilgili bana detaylı sorular sormazlardı. Muhtemelen bu durum bugün epey değişmiştir. Sık sık, hepimizin insan olduğunu vurgulayan "hepimiz insaniz" sözünü duyardım. Almanya'ya dönerken beraberimde getirdiğim bir diğer güzel söz de şuydu: "Din elbisede değil, kalpte." Bu yaklaşım, o yıllarda tanıdığım ve çok büyük değer verdiğim o açık fikirli ve zeki insanların karakterini çok güzel özetliyor.

15. Hatten Sie Probleme beim Fotografieren in Lazistan? Welche Art von Fotos haben Sie gemacht?

Meine Spiegelreflexkamera hatte eine Eigenschaft, die mir bei der Bevölkerung Probleme bereitete. Man führte diese Kamera nicht vor die Augen, sondern hielt sie nach unten und blickte auf einen kleinen Sucher. Wiederholt hörte ich die Frage, ob dies ein Gerät zur Schatzsuche sei. Dieser Wahnsinn, dass unter alten Kirchenmauern Schätze versteckt seien, kursierte selbst unter der Lehrerschaft. Ich stellte die Gegenfrage, ob vielleicht hinter den Wänden der Moscheen Gold und Silber versteckt seien, was natürlich verneint wurde.

Dieses Schatzsucherfieber verbreitete sich wie eine Sucht über die ganze Nordosttürkei, wobei die Vorstellungen des Denkmalschutzes in der türkischen Republik seltsame Wege gingen. So wurde die historische Kirche von Saǒu sinnlos abgerissen, da die Gier nach einem weiteren Teefeld dem Landbesitzer zu Kopf gestiegen war. Aus der historisch belegten Burgruine Zilkale schuf man fernab aller denkmalpflegerischen Regeln zu touristischen Zwecken einen Neubau! Auch mein Höhenmesser, den ich mitzuführen pflegte, wurde manchmal für ein Anzeigegerät gehalten, um verborgene "Schätze" zu entdecken. Dieses offensichtliche Missverständnis wurde schnell aufgeklärt und manchmal die angezeigte Höhe an einem Haus oder einer Hütte notiert.

Ich habe in der Regel nur Personen aufgenommen, wenn dies deren ausdrücklicher Wunsch war. Das Fotografieren von Frauen verbot sich als Tabu von selbst. Ich beschränkte mich auf Aufnahmen zur Ethnologie, wobei mich die damals noch vorhandene lasische Volkskunst und die vielfältigen Abwehrzauber an Häusern und Speichern besonders interessierten. Die Spiegelrefexkamera mit Teleobjektiv verwendete ich hauptsächlich für Aufnahmen zur mittelalterlichen Ornamentik an den georgischen Kirchenbauten im früheren Sandschak Gürcüstan.

Niemals hätte ich geahnt, dass ich mich im Jahre 1976 zum letzten Male in Lazistan aufhalten würde. Ich hatte vor, meine Reisen über viele Jahre fortzusetzen. Mit den fotografischen Aufnahmen verband sich daher für mich nicht der Charakter des Einmaligen oder Endgültigen.

Belki bir örnek daha verebilirim. Ne yazık ki aramızdan ayrılmış olan dostum Fikri Özdemir, yalnızca beş yıllık bir ilkokul eğitimine sahipti. Kendisiyle ancak Almanya'da tanışabilmiştim. Buna rağmen 1984/1985 yıllarında yayımlanan Lazuri Alfabe'nin ortak yayıncılarından biri oldu ve bu ortak projeye çok önemli katkılar sundu. Sayısız Laz insanıyla birebir kurduğum bu samimi ve sıcak yakınlık olmasaydı, Laz alfabesi kesinlikle ortaya çıkamazdı.

14. Lazistan seyahatlerinizde fotoğrafları hangi koşullar altında çektiğinizi hatırlıyor musunuz? Olanaklarınız nasıldı? Hangi kameraları kullandınız?

O dönemde fotoğraf çekmek başlı başına sorunları da beraberinde getiriyordu. Sadece kamera, teleobjektif ve tripottan oluşan o klasik ekipman bile nereye gitseniz anında göze batıyordu. O seyahatler sırasındaki en büyük hayalim, tipik iki veya üç Laz köyünü fotoğraflarla baştan sona, eksiksiz bir şekilde belgeleyebilmekti. Başarıyla sonuçlanacak böylesi bir girişimin bugün paha biçilemez bir değeri olurdu.

Ancak elimde o alışılmadık ve dikkat çekici fotoğraf teçhizatıyla ev ev dolaşmamı yöre halkına anlatabilmem, onları buna ikna edebilmem imkansızdı. Sahil kasabasına adımımı atar atmaz Türk istihbaratı MİT, beni casusluk şüphesiyle derhal gözaltına alırdı. Neyse ki o yıllarda MİT ajanları, dağ köylerine bizzat tırmanmayı kendileri için fazlasıyla zahmetli ve yorucu bir iş olarak görürlerdi.

Fotoğraf çekmek için elimdeki imkanlar oldukça kısıtlıydı. Doğa yürüyüşlerim sırasında sadece yürüdüğüm yol üzerinden fotoğraf çekebiliyordum. Etnolojik açıdan çok ilgimi çekecek olsa da, ana yoldan uzakta ve sapa kalan evlere gitmekten bilinçli olarak kaçınıyordum. Fakat bu durumun güzel bir istisnası vardı: Genellikle üzerlerinde çok zarif ahşap oymalar bulunan meşhur "yarım kapılı" ("goǯobuda") eski evleri sorardım. Bu tarihi kapıları fotoğraflama isteğim ise gittiğim her yerde yöre halkı tarafından büyük bir anlayış ve sempatiyle karşılanırdı.

Bütün bu araştırmalarımı çalışarak kazandığım parayla, tamamen kendi cebimden finanse ediyordum. Hal böyle olunca fotoğraf ekipmanım da epey mütevazıydı. Hızlı ve anlık çekimler yapabilmek için yanımda Agfa Optima marka otomatik bir makine, bazen de bir Agfa Silette taşırdım. Buna ek olarak, Doğu Almanya üretimi olan ve o dönem Batı

Almanya'da nispeten ucuza bulunabilen VX 1000 model bir aynalı refleks (SLR) makineyle de çekim yapıyordum. Saydam (dia) fotoğraflar için film olarak Agfa CT 18, zaman zaman da Kodak marka filmler kullanıyordum. Kuzeydoğu Türkiye'yi arabayla gezmemin bana sağladığı en büyük kolaylık, film banyo tankını ve gerekli kimyasalları yanımda taşıyabilmemdi. Böylece çektiğim bir siyah-beyaz filmin net çıkıp çıkmadığını, başarılı olup olmadığını anında görebiliyordum. Akşamları filmi kendim banyo eder, sabitler, suda durular ve kuruması için gece boyunca asardım. Böylece, eğer film tamamen yanmış veya bozulmuşsa, ertesi gün aynı yerleri yeniden fotoğraflama şansım oluyordu.

15. Lazistan'da fotoğraf çekerken herhangi bir problemle karşılaştınız mı? Ne tür fotoğraflar çektiniz?

Kullandığım aynalı refleks (SLR) makinenin yöre halkı arasında bana epey sıkıntı çıkaran ilginç bir özelliği vardı. Bu makineyi fotoğraf çekerken doğrudan göz hizasına getirmez, göğüs hizasında aşağıda tutar ve üstteki küçük vizöründen bakardınız. Bu yüzden insanların bana defalarca "Bu alet define arama cihazı mı?" diye sorduğuna şahit oldum. Eski kilise duvarlarının altında gömülü hazineler yattığına dair o akıl almaz dedikodu ve hezeyan, öğretmenler arasında bile dilden dile dolaşıyordu. Ben de onlara karşı soru olarak "Peki cami duvarlarının arkasında da altın ve gümüş saklı mıdır sizce?" diye sorardım; buna elbette şiddetle karşı çıkarlardı.

Bu definecilik humması, Türkiye Cumhuriyeti'nde tarihi eserleri ve anıtları koruma bilincinin son derece tuhaf yollara sapması nedeniyle, adeta bir bağımlılık gibi tüm Kuzeydoğu Türkiye'yi sarmıştı. Nitekim Sapu'daki eşsiz tarihi kilise, sırf arsa sahibinin gözünü bürüyen "bir çay tarlası daha açma" hırsı yüzünden hiçbir mantıklı açıklaması olmadan yıkılıp gitti. Tarihsel kayıtlara geçmiş Zilkale harabesi ise tüm restorasyon ve anıt koruma kuralları ayaklar altına alınarak, sadece turizm uğruna adeta yepyeni bir binaya dönüştürüldü! Bazen yanımda taşıdığım altimetrem (yükseklikölçerim) bile, gizli "hazineleri" tespit eden sinyal verici bir cihaz sanılırdı. Bu bariz yanlış anlaşılmayı hemen o an çözer, cihazın gösterdiği rakımı bazen gülümseyerek bir evin ya da kulübenin duvarına not ederdik.

Kural olarak, insanları yalnızca kendileri özellikle istediğinde fotoğrafladım. Kadınların fotoğrafını çekmek ise bölgedeki katı tabular gereği zaten söz konusu bile olamazdı. Kendimi tamamen etnolojik çekimlerle sınırlandırdım; bilhassa o dönemde henüz kay-

16. Haben Sie auf Ihren Reisen nach Lazistan auch Videos oder Tonaufnahmen gemacht?

Die Videotechnik war zur damaligen Zeit noch völlig unbekannt. Ich drehte eine sehr geringe Zahl von 8mm-Schmalfilmen mit meiner Filmkamera der Marke Bauer. Es handelte sich dabei um die Bergtour auf die Yaylas des Agara-Gebirges im Hinterland von Arkabi. Eine frühe Tonbandaufnahme entstand im Haus von Yaşar Turna mit Stücken auf der eigenen Kemnçe. Gleichzeitig war der Amerikaner Schollmeıer vom "Peacecorps" eingeladen, der Mitte der 1960-er Jahre Englisch an einer Schule in Arkabi unterrichtete.

Mehrfach nahm mich Yaşar zu lasischen Hochzeiten mit, in denen er selbst als Musiker auftrat. Hierüber sind Tonaufnahmen entstanden. Ende 1976 habe ich in Arkabi einige Gedichte von Fahri Kahraman aufgenommen. Vermutlich sind dies die einzigen Tonaufnahmen des bekannten lasischen Sprachaktivisten.

17. Wenn Sie sich die Fotos in Ihrem Archiv ansehen: Gibt es da einen bestimmten Moment oder ein Porträt, dessen Geschichte Sie nie vergessen haben und das Sie beim Blick durch den Sucher besonders berührt hat?

Sicher gibt es einige Bilder, die mich besonders ansprechen. Nicht alle beziehen sich dabei auf Lazistan. Besonders gefallen mir die wenigen Aufnahmen, welche die Schönheit der lasichen Küste zeigen. Auch das Foto des Volksdichters Reşid Pehlivanoğlu beeindruckt mich mich sehr, dem ich in Viže begegnete. Es waren die einzigen lasischen Gedichte, die ich jemals auf einer türkischen Schreibmaschine geschrieben erhalten habe. Und natürlich wandere ich noch heute in Gedanken vor dem großartigen Panorama des Berges Katschkar mit seınen beiden Gletschern, die hoffentlich noch nicht verschwunden sind. Diese Bergregion Lazistans forderte mich auch körperlich so stark heraus, dass mir die damaligen Anstrengungen heute noch in Erinnerung blieben.

Ein weiteres Bild bezieht sich auf die Kirche von Tbeti, die früher zur georgischen Region von Klardscheti, Klarceti, gehörte. Zu Beginn der 1950-er Jahre kamen Menschen verirrten Geistes aus Şavşat, um die mittelalterliche Kirche der eigenen Vorfahren mit Dynamit in die Luft zu sprengen. Das Gebäude der „Ungläubigen", der „Gavur", sollte vernichtet werden. Dies sollte allerdings nicht vollständig gelingen. Die Hälfte der Kirche

bolmamış olan Laz halk sanatı ve evlerin, ambarların üzerindeki o çok çeşitli nazarlıklar (koruyucu simgeler) ilgimi çekiyordu. Teleobjektif taktığım refleks makinemi ise ağırlıklı olarak, eski Gürcistan bölgesi sınırları içindeki Gürcü kilise yapılarında yer alan orta çağ süslemelerini ve kabartmalarını fotoğraflamak için kullandım.

1976 yılında Lazistan'a son kez ayak bastığımı o günlerde aklımın ucundan bile geçirmemiştim. Bu seyahatlerimi daha uzun yıllar boyunca sürdürmeyi planlıyordum. Dolayısıyla çektiğim fotoğraflara hiçbir zaman "tek seferlik" veya "her şeyin sonu" gözüyle bakmamıştım.

16. Lazistan seyahatlerinizde hiç video çektiniz mi ya da ses kaydı aldınız mı?

O dönemde video teknolojisi henüz tamamen bilinmiyordu. Bauer marka film kameramla sadece çok az sayıda 8 mm'lik dar (kısa) film çekebilmiştim. Bunlar da Arkabi'nin (Arhavi'nin) iç kesimlerinde yer alan Agara Dağları'nın yaylalarına yaptığımız dağ yürüyüşü sırasındaki kayıtlardan ibaretti. Erken dönem sayılabilecek bir ses kaydını ise, Yaşar Turna'nın kendi kemençesiyle çaldığı parçalar eşliğinde onun evinde gerçekleştirmiştik. Aynı gece, 1960'ların ortalarında Arkabi'deki bir okulda İngilizce öğretmenliği yapan "Barış Gönüllüleri"nden (Peacecorps) Amerikalı Schollmeıer de davetliler arasındaydı. Yaşar beni bizzat müzisyen olarak sahne aldığı Laz düğünlerine defalarca götürdü. O düğünlerde de çeşitli ses kayıtları aldım. 1976 yılının sonlarında ise Arkabi'de Fahri Kahraman'ın kendi sesinden birkaç şiirini kaydettim. Büyük ihtimalle bunlar, o tanınmış Laz dil aktivistine ait günümüze ulaşan tek ses kayıtlarıdır.

17. Arşivinizdeki o fotoğraflara şöyle bir dönüp baktığınızda; hikayesini asla unutamadığınız ve vizörden bakarken sizi derinden etkileyen özel bir an veya spesifik bir portre var mı?

Elbette bana çok dokunan, üzerimde ayrı bir etkisi olan bazı fotoğraflar var. Fakat bunların tamamı Lazistan'la ilgili değil. Özellikle Laz sahillerinin o eşsiz güzelliğini gözler önüne seren birkaç kare fotoğraf gerçekten çok hoşuma gidiyor. Vişe'de karşılaştığım halk şairi Reşid Pehlivanoğlu'nun fotoğrafı da beni derinden etkilemektedir. Zira onun bana verdiği şiirler, hayatım boyunca Türkçe klavyeli bir daktiloyla yazılmış olarak elime geçen tek Lazca şiirlerdi. Ve tabii ki, o iki buzuluyla Kaçkar Dağı'nın muazzam panoramik

blieb stehen. Von unglaublich künstlerischem Wert war für mich das überlebensgroße Bild von Christus als Weltenherrscher. Ich kam an der Kirche mit einem älteren Mann ins Gespräch, der mir berichtete, dass die Kirche den Bewohnern früher als Moschee gedient habe und es schlecht gewesen sei, sie zu zerstören. Diese Menschen beteten als Muslime in der Kirche ihrer christlichen Vorfahren, die auf das 11. Jahrhundert zurückgeht. Kein Stein wurde in osmanischer Zeit aus der Kirche entfernt, keine einzige Freske beschädigt. Dieses besondere Maß an religiöser Toleranz verdient höchste Bewunderung, während die türkische Republik mit ihrem staatlichen Denkmalschutz nicht in der Lage war, das kulturelle Erbe einer einst christlichen Bevölkerung zu sichern. So wurde auch Opiza, die älteste Kirche aus georgi-scher Zeit, zu Beginn der 1960-er Jahre in die Luft gesprengt und mit den restlichen Steinen eine Schule gebaut! Den „Baumeister", der diesen Namen nicht verdient, stellte ich selbst zur Rede. Zwei Jahre später kam ich wieder nach Opiza. Da hatte man einen Weg durch die restlichen Ruinen der Kirche gebaut!

Mit den Bildern aus Tao-Klardscheti verbindet sich für mich das Erlebnis georgischer Hochkultur des Mittelalters, das mein Auge für die vorromanische und romanische Kunst im europäischen Raum öffnen sollte.

18. Wenn Sie heute auf Ihre Fotos zurückblicken, die in dieser Ausstellung gezeigt werden: Wo sehen Sie den größten physischen und kulturellen Bruch zwischen dem damaligen Lazistan und der heutigen Schwarzmeerregion?

Dieser schnelle Bruch ist eine große Katastrophe. In wenigen Jahrzehnten ist von einer imposanten Kultur kaum etwas übriggeblieben. Sprachlich befindet sich das Lasische in einem einzigen Desaster. Selbst lasische Aktivisten oder Menschen, die sich für Aktivisten halten, bringen ihren Kindern kein Lasisch mehr bei. Die uralte Spache des Königreiches Lazika, die seit der Antike von Generation zu Generation überliefert wurde, verkam in wenigen Jahrzehnten zu einer "Schäfersprache" oder "çoban dili". Ein lasisches Kind lernt kein Wort Lasisch, nicht von den Eltern, Großeltern oder Verwandten, nicht einmal als Fremdsprache.

Man stelle sich türkische Sprachaktivisten vor, die ihren Kindern kein Türkisch mehr beibringen oder deutsche Sprachaktivisten, die es ablehnen, mit den Kindern Deutsch

manzarası karşısında bugün bile düşüncelere dalıyorum; umarım o buzullar hala yok olmamıştır. Lazistan'ın bu zorlu dağlık bölgesi beni bedensel olarak da öylesine sınamıştı ki, o günlerde verdiğim büyük fiziksel mücadele bugün bile hafızamda dipdiri duruyor.

Bir diğer unutulmaz fotoğrafım ise, geçmişte Klarceti adlı Gürcü bölgesine ait olan Tbeti Kilisesi ile ilgilidir. 1950'li yılların başlarında Şavşat'tan gelen zihni bulanık, ne yaptığını bilmez bir grup insan, bizzat kendi atalarından kalma bu orta çağ kilisesini dinamitlerle havaya uçurmaya kalkışmıştı. Güya "gâvur" dedikleri o "inançsızların" binası yerle bir edilmeliydi. Ancak neyse ki bu yıkım girişimleri tam anlamıyla başarılı olamadı ve kilisenin yarısı ayakta kaldı. Kiliseye gittiğimde, orada bulunan ve normal insan boyutlarından çok daha büyük olan, "Dünyanın Hakimi" (Pantokrator) tasvirli o devasa İsa freski benim için inanılmaz bir sanatsal değer taşıyordu. Kilisenin yakınlarında yaşlı bir adamla sohbete daldım; bana bu binanın geçmişte yöre halkı tarafından cami olarak kullanıldığını ve böylesi bir yapıyı tahrip etmenin çok kötü bir eylem olduğunu anlattı. Düşünün ki bu insanlar, geçmişi 11. yüzyıla kadar uzanan Hristiyan atalarının kilisesinde birer Müslüman olarak ibadet etmişlerdi. Koca Osmanlı döneminde bu kiliseden tek bir taş bile sökülmemiş, tek bir freske dahi zarar verilmemişti. Sergilenen bu olağanüstü düzeydeki dini hoşgörü kesinlikle en yüksek takdiri ve hayranlığı hak ediyor; diğer yanda ise, devlet eliyle anıt koruma politikaları yürüten Türkiye Cumhuriyeti'nin, bir zamanlar Hristiyan olan halkın kültürel mirasına sahip çıkmadaki acizliği duruyor. Nitekim Gürcü döneminden günümüze ulaşan en eski kilise olan Opiza da 1960'ların başlarında dinamitlerle havaya uçurulmuş ve arta kalan taşlarıyla bir okul inşa edilmişti! Bu yıkımı gerçekleştiren ve aslında bu unvanı hiç hak etmeyen sözde "başmimar"ı bizzat kendim bulup hesap sormuştum. İki yıl sonra Opiza'ya tekrar gittiğimde ise, kiliseden geriye kalan o zavallı yıkıntıların tam ortasından bir yol geçirdiklerini gördüm!

Ťao-Ǩlarceti'den edindiğim görsel anılar, benim için orta çağdaki yüksek Gürcü kültürünü bizzat tecrübe etmek anlamına geliyordu; üstelik bu deneyim, Avrupa coğrafyasındaki Romanesk ve Romanesk öncesi sanata bakış açımı da derinden etkileyecek ve gözlerimi açacaktı.

zu sprechen. Für jeden normal denkenden Menschen eine absurde Situation, für einen Lasen offensichtlich normal. Den meisten Lasen ist nur das “Meinige” – “Çkimebura” wichtig und nicht das Gemeinsame “Lazebura”!

Der eindrucksvolle Baustil der lasischen Häuser ist primitiven Betonbauten gewichen. Es tut weh, diese missratene Architektur anzusehen, die als Neuigkeit allenfalls dem Rheuma Tür und Tor öffnet. Um noch mehr Rendite zu machen, werden hässliche Hochbauten errichtet, die nicht in das Landschaftsbild passen. Und wo bleiben heute die lasischen Zimmerleute, die schon im alten Byzanz wegen ihrer Fertigkeiten berühmt waren?

Ich habe es selbst erlebt, wie die herrliche lasische Küste ab Mitte der 1960-er Jahre für den Straßenbau mit Dynamit in die Luft geflogen ist. Proteste gab es keine, obwohl jedem Lasen klar sein musste, dass damit eine einzigartige Natur für immer zugrundegeht.

Als katastrophal stellte sich die Einführung des Teeanbaus in Lazistan heraus. Bis auf die Bergkuppen hinauf wurde das Land für eine Monokultur gerodet und die ursprüngliche Flora und Fauna niedergemacht. Die von Lasen selbst verursachten Schäden in der Natur sind endgültig und nicht wieder gutzumachen.

Erschreckend sind auch die Eingriffe in die soziale Struktur. In den hochgelegenen Dörfern Lazistans war der Teeanbau aus klimatischen Gründen unmöglich oder brachte zu geringe Erträge. Einige der schönsten Lasendörfer sind heute fast menschenleer. Wenige betagte Menschen sind geblieben. Ich habe damals viel berechtigte Kritik gehört: “Was haben die Lasen denn in İstanbul zu tun?“ – „İstanbulda Lazların ne işi var?’ In der Tat ist zu fragen, weshalb solch eine massenhafte Ansiedelung von Lasen in İstanbul stattfand und gleichzeitig eine folgenschwere Landflucht in den Bergregionen einsetzte. Die Nachbarschaftshilfe, “noderi” genannt, spielt heute keine Rolle mehr. Die Lasen, die vor wenigen Jahrzehnten noch selbst “gurbetçilik“ betrieben haben, lassen heute arbeiten. Zuerst kamen ärmere Arbeiter aus Ispir, Erzurum und Şavşat. Heute hat man noch billigere Arbeitskräfte aus Schwarzafrika, aus dem Senegal gefunden. Für mich eine groteske Art kapitalistischen Denkens und Handelns!

18. Bugün bu sergide yer alan fotoğraflarınıza dönüp baktığınızda: O günkü Lazistan ile bugünkü Karadeniz bölgesi arasındaki en büyük fiziksel ve kültürel kopuşu nerede görüyorsunuz?

Bu kadar hızlı yaşanan bu kopuş aslında büyük bir felakettir. Sadece birkaç on yıl içinde o ihtişamlı kültürden geriye neredeyse hiçbir şey kalmadı. Dilsel açıdan bakarsak, Lazca tam anlamıyla bir felaketin ortasında can çekişiyor. Laz aktivistler veya kendilerini aktivist sanan kişiler bile artık kendi çocuklarına Lazca öğretmiyorlar. Antik çağlardan bu yana nesilden nesile aktarılan kadim Lazika Krallığı dili, sadece birkaç on yıl içinde adeta bir "çoban dili"ne dönüşüp yozlaştı. Bugün bir Laz çocuğu ne anne babasından, ne büyükanne ve büyükbabasından ne de akrabalarından tek bir kelime bile Lazca öğrenmiyor; üstelik yabancı dil olarak dahi bu dili öğrenmiyor.

Düşünsenize; çocuklarına artık Türkçe öğretmeyen Türk dil aktivistlerini veya çocuklarıyla Almanca konuşmayı reddeden Alman dil aktivistlerini gözünüzün önüne getirin. Aklı başında her insan için son derece absürt olan bu durum, görünüşe göre bir Laz için gayet normal karşılanıyor. Çoğu Laz için sadece "benimki" yani "Çkimebura" önemli; oysa asıl önemli olması gereken ortak değerimiz "Lazebura" (Laz kimliği) umurlarında bile değil!

Laz evlerinin o etkileyici, göz alıcı mimarisi yerini ilkel betonarme binalara bıraktı. Yenilik ve modernlik adı altında sunulan ama aslında romatizmaya davetiye çıkarmaktan başka işe yaramayan bu ucube mimariyi görmek insanın içini acıtıyor. Sırf daha fazla kâr elde edebilmek uğruna, o güzelim doğa manzarasına zerre kadar uymayan çirkin ve yüksek binalar dikiliyor. Peki yetenekleriyle ta eski Bizans döneminde bile nam salmış olan o maharetli Laz marangozlarına ne oldu, neredeler şimdi? 1960'ların ortalarından itibaren yol yapımı bahanesiyle o muhteşem Laz sahillerinin dinamitlerle nasıl havaya uçurulduğuna bizzat şahit oldum. Eşsiz bir doğanın bu şekilde yok edilip mahvedildiği gerçeğini her Laz'ın çok iyi bilmesi gerekirken, buna karşı en ufak bir itiraz veya protesto bile yükselmedi.

Lazistan'da çay tarımının başlaması ise tam anlamıyla felaketle sonuçlandı. Tek tip bir tarım (monokültür) uğruna dağların zirvelerine kadar tüm araziler tıraşlandı, bölgenin o

Längst ist wissenschaftlich erwiesen, dass der Teeanbau in der Türkei unproduktiv, randımansız ist. Der türkische Staat subventioniert über das Steueraufkommen von sämtlichen Bürgern den Teeanbau in Lazistan. Importe aus Indien wären wesentlich preisgünstiger. Je größer das Teefeld, desto mehr an Geld bekommt eine lasische Familie an staatlichen Subventionen. Natürlich stellt sich da die Frage, wie ein Sozialprodukt erwirtschaftet wird. Mit der Arbeit der eigenen Hände oder über die Zuschüsse des Staates?

„Ďoli" kommt aus dem Griechischen und bedeutet „Stadt". Im Lasischen ist mit „Ďoli" die Großstadt Istanbul gemeint. Das eigene Leben als „rahat" in Istanbul zu genießen, war zu meiner Zeit ein weit verbreiteter Wunsch der Lasen. Mit dem Wohlstand über die vom Staat finanzierte Teewirtschaft ließe es sich auch sehr gut in der lasischen Heimat leben. Doch diese wird verlassen und andere Menschen aus allen Richtungen ziehen zu. Und so löst sich nach und nach auch die lasische Gesellschaft vor Ort auf.

19. Als Ergebnis Ihres Interesses an den Lasen haben Sie sich auch mit dem Mingrelischen und Georgischen beschäftigt. Können Sie uns von Ihren Arbeiten in dieser Richtung erzählen? Ebenso interessieren Sie sich für Hemşin-Studien. Könnten Sie darüber sprechen? Was haben Sie in jener Zeit für Ihr Archiv gesammelt?

Im Gegensatz zur Ideologie des von Selma Ǩoçiva gegründeten Vereins „Lazebura", der sich ethnozentrisch ausschließlich mit den Lasen beschäftigt, sehe ich meine Forschungsarbeit in einer wesentlich weiteren Blickrichtung. Der frühere Sandschak Lazistan war an sich schon ein Vielvölkergebilde von Lasen, Hemschinen, Georgiern, Griechen, Armeniern und Türken. Dies macht die Forschung interessant und gleichzeitig äußerst schwierig. Vielfältige Sprachkenntnisse sind erforderlich, wobei neben der Literatur in gängigen westlichen Sprachen auch zahlreiche schriftliche Dokumente des Georgischen, Griechischen und Armenischen zu berücksichtigen sind.

Die Öffnung der Sowjetunion machte ab 1989 auch Reisen nach Georgien möglich. Neben der sehr kleinen Gruppe von Lasen in der georgischen Dorfhälfte von Sarpi interessierte mich Sprache und Kultur der Mingrelier, deren Zahl etwa 750 000 beträgt.

eşsiz bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği acımasızca yok edildi. Bizzat Lazların kendi elleriyle doğaya verdikleri bu zararlar artık kalıcıdır ve telafisi de imkansızdır.

Sosyal yapıya vurulan darbeler de bir o kadar ürkütücüdür. Lazistan'ın yüksek rakımlı köylerinde iklim şartlarından dolayı çay tarımı yapmak ya tamamen imkansızdı ya da getirisi çok düşüktü. Bugün en güzel Laz köylerinin bazılarında in cin top oynuyor, adeta terk edilmiş durumdalar. Geriye sadece birkaç yaşlı insan kalmış durumda. O zamanlar çok yerinde ve haklı eleştiriler duymuştum: "Lazların İstanbul'da ne işi var?" Gerçekten de sormak lazım; neden İstanbul'da böylesine kitlesel bir Laz göçü yaşandı ve bununla eş zamanlı olarak dağlık bölgelerde ağır sonuçlara sebep olan, kırdan kente göç furyası neden başladı?

"Noderi" (imece) adı verilen o eski komşuluk yardımlaşması bugün artık hiçbir anlam ifade etmiyor. Daha birkaç on yıl öncesine kadar bizzat "gurbetçilik" yapan Lazlar, bugün kendi işlerini başkalarına yaptırıyorlar. Bölgeye çalışmak için ilk olarak İspir, Erzurum ve Şavşat'tan daha yoksul işçiler geldi. Bugün ise Sahra Altı Afrika'sından, Senegal'den çok daha ucuza çalıştırılacak işgücü bulmuş durumdalar. Benim gözümde bu, kapitalist düşünce ve eylem tarzının son derece absürt ve çarpık bir yansımasıdır!

Türkiye'de çay tarımının verimsiz, yani "randımansız" olduğu çok uzun zamandır bilimsel olarak da kanıtlanmış bir gerçektir. Türk devleti, tüm vatandaşlarından topladığı vergilerle Lazistan'daki çay tarımını sübvanse etmektedir. Oysa Hindistan'dan yapılacak ithalat çok daha ucuza mal olurdu. Çay tarlası ne kadar büyükse, bir Laz ailesi devletten o kadar fazla sübvansiyon parası alıyor. Hal böyle olunca doğal olarak akıllara şu soru geliyor: Toplumsal üretim nasıl yaratılıyor? İnsanların kendi ellerinin emeğiyle mi, yoksa devletin verdiği hibelerle mi?

"P̌oli" kelimesi Yunancadan gelir ve "şehir" demektir. Lazcada "p̌oli" denildiğinde kastedilen yer o büyük metropol, yani İstanbul'dur. Kendi hayatını İstanbul'da "rahat" bir şekilde yaşayıp tadını çıkarmak, benim dönemimde Lazlar arasında çok yaygın bir hayaldi. Oysa devletin finanse ettiği çay ekonomisinin getirdiği refah sayesinde, insan kendi Laz memleketinde de pekala çok güzel bir hayat sürebilirdi. Ne var ki memleket terk ediliyor ve dört bir yandan başka insanlar gelip buraya yerleşiyor. Ve işte böylece, Laz toplumu da günden güne yavaş yavaş çözülüp dağılıyor.

Lasisch und Mingrelisch sind so nahe verwandt, dass teilweise auf einfacher Ebene eine Verständigung möglich ist. So stimmen die Zahlwörter im Mingrelischen und Lasischen fast völlig überein, sodass es mir keinerlei Probleme bereitete, im Markt von Zugdidi die Preise zu verstehen.

Ähnlich wie in Lazistan bin ich auch in Mingrelien von Dorf zu Dorf gereist. Mich interessierten dabei die alten Kirchen und Burgen als Zeugen der Vergangenheit und natürlich die zahlreichen Beispiele zur Ethnologie, wobei interessante Parallelen zu den Lasen zu finden sind. Im Zentrum meiner sprachlichen Studien standen die Dokumente aus der Zeit der mingrelischen Kulturautonomie der Jahre 1930 bis 1938, die sehr schwierig aufzuspüren waren. Gleichzeitig suchte ich die Autoren auf, die es wagten, in mingrelischer Sprache zu schreiben und auf regionaler Ebene in einer kleinen Auflage Gedichte zu publizieren. Auf diese Weise bekam ich Kontakt zu fast allen Schriftstellern Mingreliens. Ein Erlebnis besonderer Bedeutung war für mich die Zusammenarbeit mit dem leider verstorbenen Titularbischof Beciti Calağonia, dessen Übersetzungen des georgischen Nationalepos "Der Mann im Pantherfell" und der "Psalmen" ins Mingrelische in meinem eigenen "Kaukasus-Verlag" veröffentlicht werden sollen.

Von Zugdidi aus besuchte ich fast alle ethnologischen Museen Westgeorgiens, die mir einen umfassenden Blick auf das reiche kulturelle Erbe der alten Kolchis erlaubten. In Mingrelien haben sich bis heute vorchristliche Glaubensvorstellungen und Elemente alter Mythologie erhalten.Die von mir in 35 Jahren gesammelten Materialien sind äußerst umfangreich.

Tausende von Seiten liegen für spätere Publikationen vor. Irgendeine Unterstützung von wissenschaftlichen Kreisen ist nicht zu erwarten.

Leider belastet ein extremer georgischer Nationalismus die wissenschaftliche Forschung zur mingrelischen Sprache und Kultur. Nach den Forderungen von Staat, Kirche und Wissenschaft soll das Mingrelische nur gesprochen, aber nicht geschrieben werden. Der Patriarch der georgisch-orthodoxen Kirche, Ilia II., erklärte öffentlich, dass die Übersetzung der Bibel ins Mingrelische ein "Verbrechen gegenüber der georgischen Nation" sei. Ein geschriebenes mingrelisches Gedicht gerät daher offen oder insgeheim in

19. Lazlara olan ilginizin bir sonucu olarak Megrelce ve Gürcüce ile de çalışmalar yaptınız. Bize bu yöndeki çalışmalarınızdan bahsedebilir misiniz? Aynı şekilde Hemşin çalışmalarıyla da ilgileniyorsunuz. Bu konuya da biraz değinebilir misiniz?

Selma Ǩoçiva tarafından kurulan ve etnosantrik (etnik merkezli) bir yaklaşımla yalnızca Lazlara odaklanan "Lazebura" derneğinin ideolojisinin tam aksine, ben araştırma çalışmalarımı çok daha geniş ve kapsayıcı bir perspektiften yürütüyorum. Eski Lazistan Sancağı dediğimiz bölge, kendi içinde zaten Lazlar, Hemşinliler, Gürcüler, Rumlar, Ermeniler ve Türklerden oluşan çok uluslu, mozaik bir yapıya sahipti. İşte bu çeşitlilik, araştırmaları hem son derece ilginç hem de bir o kadar zorlu kılıyor. Çok yönlü ve geniş bir dil

den Verdacht, separatistische Ziele zu verfolgen. Die nationalistische Verblendung ging so weit, Mingrelisch, Lasisch und Swanisch als “Dialekte” des Georgischen zu erklären, obwohl kein Georgier in der Lage ist, diese Sprachen auch nur annähernd zu verstehen. Ich habe in der Türkei zuerst Lasisch als selbständige Sprache gelernt und niemals einen Dialekt des Georgischen! Das Studium der georgischen Sprache in Zürich folgte später. Von einem bekannten Nationalisten aus Kutaisi sollte sich die wissenschaftliche Welt nicht zum Narren halten lassen!

Die georgische Sprache benötige ich, um mich mit Menschen zu unterhalten und wissenschaftliche Literatur lesen zu können. Eine größere Zahl von Wissenschaftlern innerhalb und außerhalb Georgiens beschäftigt sich nur mit dem Georgischen. Die Staatssprache Georgiens ist im Vergleich zum Mingrelischen, Lasischen und Swanischen sehr gut erforscht und ist in keiner Weise vom Aussterben bedroht. Auch das Georgische schätze ich sehr, das für das Verständnis der sprachlich-kulturellen Vielfalt der Kolchis unentbehrlich ist.

Zu meiner Zeit bestand noch ein spürbarer Unterschied zwischen Lasen und Hemschinen. Wenn beide Ethnien in einem Dorf zusammenlebten, so wohnten die Hemschinen von den Lasen getrennt in den höher gelegenen Ortsteilen. Heiraten zwischen Hemschinen und Lasen waren nicht allgemein üblich. Diese Heirat konnte an einen hohen Brautpreis, “başlık“ genannt gebunden sein, den es zur damaligen Zeit in den Bergregionen auch noch gab. In gemischten Dörfern, Lasen und Hemschinen in gleicher Weise aufzusuchen, fiel nicht leicht. Es war fast so, sich als Fremder für Lasen oder Hemschinen entscheiden zu müssen. In den Dörfern, die nur von Hemschinen bewohnt waren, fiel der Aufenthalt leichter. Doch auch hier wurde ich vorwiegend wegen meiner sprachlichen Kenntnisse mit den Lasen in Verbindung gebracht.

Auf die Frage der jeweiligen Abstammung gaben die älteren Menschen zur Antwort, dass die Lasen von den Mingreliern und die Hemschinen von den Armeniern „abstammen“ würden. Natürlich sind das stark vereinfachte Aussagen, die aber im Kern zutreffen. Die alte Hauptstadt des antiken Königreiches Lazika, Archaeopolis, liegt im heutigen Mingrelien. Die armenischen Wurzeln der Hemschinen entsprechen ebenfalls den historischen Fakten. Wenn man bedenkt, mit welch negativen Vorstellungen in der

bilgisi yelpazesi şart; zira yaygın Batı dillerindeki literatürün yanı sıra Gürcüce, Yunanca ve Ermenicede yazılmış sayısız tarihi belgeyi de dikkate alıp incelemek zorundasınız.

1989 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nin dışa açılmasıyla birlikte Gürcistan'a seyahat etmek de mümkün hale gelmişti. Sarp köyünün Gürcistan tarafında kalan çok küçük Laz grubunun yanı sıra, nüfusları yaklaşık 750.000'i bulan Megrellerin dili ve kültürü de benim için çok büyük bir ilgi kaynağıydı. Lazca ve Megrelce birbirine öylesine yakın ve akraba dillerdir ki, basit bir seviyede kısmen de olsa anlaşmak mümkündür. Örneğin, Megrelce ve Lazcadaki sayılar birbiriyle neredeyse birebir aynıdır; öyle ki Zugdidi'deki pazarda gezerken fiyatları anlamakta en ufak bir zorluk bile çekmemiştim.

Tıpkı Lazistan'da yaptığım gibi, Megrelya'da da köy köy dolaşıp insanlarla iç içe oldum. Bu gezilerimde geçmişin sessiz tanıkları olan eski kiliseler ve kalelerin yanı sıra, Lazlarla aralarında çok ilginç paralellikler gösteren sayısız etnolojik örnek de ilgimi çekiyordu. Dil üzerine yaptığım araştırmaların tam merkezinde ise, 1930 ile 1938 yılları arasındaki kısa süreli Megrel kültürel özerkliği dönemine ait olan ve izlerini sürmenin gerçekten çok zor olduğu belgeler yer alıyordu. Aynı zamanda, o dönemde Megrelce yazmaya ve sadece yerel çapta küçük tirajlarla şiirler yayımlamaya cesaret eden yazarları bizzat arayıp buldum. Bu sayede Megrelya'daki neredeyse tüm yazarlarla birebir temas kurma şansı yakaladım. Benim için özel ve çok kıymetli bir diğer deneyim de, ne yazık ki aramızdan ayrılmış olan Piskopos Beciti Calağonia ile yaptığım ortak çalışmaydı. Kendisinin Gürcü ulusal destanı "Kaplan Postlu Şövalye" ile "Mezmurlar"ı Megrelceye yaptığı çevirileri, bizzat kurduğum "Kaukasus-Verlag" (Kafkasya Yayınevi) bünyesinde yayımlamayı planlıyoruz.

Zugdidi'den yola çıkarak Batı Gürcistan'daki etnolojik müzelerin neredeyse tamamını ziyaret ettim; bu geziler bana antik Kolkhis'in zengin ve köklü kültürel mirasına kapsamlı bir bakış atma fırsatı sundu. Megrelya bölgesinde, Hristiyanlık öncesine ait kadim inançlar ve eski mitolojinin izleri bugüne kadar canlı bir şekilde varlığını korumuştur. Tam 35 yıl boyunca iğneyle kuyu kazar gibi topladığım tüm bu materyaller gerçekten son derece kapsamlı bir arşive dönüştü.

Elimde, ileride yapılacak olan bilimsel yayınlar için hazır bekleyen binlerce sayfalık doküman var. Ancak akademik ve bilimsel çevrelerden bu konuda herhangi bir maddi veya manevi destek beklemek şu an için maalesef hayalden öteye gidemiyor.

Türkei das Wort „Ermeni“ verbunden ist, wird die größere Vorsicht und Zurückhaltung der Hemschinen im Kontakt zu Fremden verständlich sein. Das galt damals vor allem für die Grenzdörfer im Kaza Xopa, die alle Westarmenisch sprachen.

Im Kulturkreis Katschkar wurde auch eine „Arbeitsgruppe Hemschin“, ‚Hemşin Çalışma Grubu” tätig, da ein Vorstandsmitglied von Katschkar aus Hemşin stammte. Meine wissenschaftlichen Studien führten mich bis nach Jerewan, in die Hauptstadt Armeniens, wo es eine kulturelle Vereinigung von Hemschinen gab. Von besonderem Interesse waren für mich die Publikationen der armenisch-katholischen Geistlichen von Xotorcur, und zwar Hadschian, Daschian und Hulunian. Es sind Zeugnisse von einzigartigem Wert in westarmenischer Sprache. Im Kloster der armenisch-katholischen Geistlichen, die sich Mechitharisten nennen, hatte ich die Gelegenheit, Archive zu Xotorcur in Wien einzusehen.

Eine größere Publikation zum Einfluss des Armenischen in der heutigen türkischen Sprache von Hemschin wird noch in diesem Jahr erscheinen. Ohne Zweifel war die Hochregion des Kaçkargebietes mit dem armenischen Kloster Surb Xaçik, von dem mehrere Handschriften erhalten sind und den armenisch-katholischen Dörfern von Xotorcur ein eindrucksvolles Zentrum armenischer Kulur. Türkische Wissenschaftler verleugnen aus nationalistischen Gründen diese sprachlich-kulturellen Fakten und hetzen gegen alle objektiven Forschungsergebnisse.

20. Wir wissen, dass Sie auf Ihren Reisen in der Türkei einige Probleme hatten. Wie sind Sie damit umgegangen? Könnten Sie uns das erzählen?

Meine Aufenthalte in der Nordosttürkei fielen in eine politisch sehr unsichere Zeit. Ein extremer Nationalismus hatte sich breitgemacht, der sich in erster Linie gegen Minderheiten richtete. Morde der Grauen Wölfe, Bozkurt”, waren an der Tagesordnung, die meist nicht aufgekärt wurden, obwohl zu hören war, dass die türkische Polizei die beste der Welt sei. Zu den damaligen Methoden gehörte das Verschwindenlassen unliebsamer Personen und die Vortäuschung von Raubüberfällen und Autounfällen, die in Wirklichkeit inszeniert waren. Die Mörder, die wohl Verbindung zum “tiefen Staat”, “derin devlet” hatten, blieben bis heute unentdeckt.

Ne yazık ki, aşırı ve körü körüne bir Gürcü milliyetçiliği, Megrel dili ve kültürü üzerine yapılan bilimsel araştırmaların önünü tıkamakta ve araştırmacılara ağır bir yük olmaktadır. Gürcü devletinin, kilisesinin ve hatta akademik çevrelerinin dayattığı anlayışa göre Megrelce sadece sözlü olarak konuşulmalı, ancak hiçbir şekilde yazıya dökülmemelidir. Öyle ki, Gürcü Ortodoks Kilisesi Patriği II. İlia, İncil'in Megrelceye çevrilmesinin "Gürcü ulusuna karşı işlenmiş bir suç" olduğunu kamuoyu önünde alenen ilan edebilmiştir. Haliyle, Megrelce yazılmış sıradan bir şiir bile açıkça veya el altından ayrılıkçı hedefler gütmekle suçlanabilmektedir. Bu milliyetçi akıl tutulması öylesine ileri boyutlara ulaşmıştır ki; hiçbir Gürcü'nün uzaktan yakından anlamasının mümkün olmadığı Megrelce, Lazca ve Svancayı utanmadan Gürcücenin birer "lehçesi" ilan etmişlerdir. Ben Türkiye'deyken Lazcayı, Gürcücenin bir lehçesi olarak değil, tamamen başlı başına bağımsız bir dil olarak öğrendim! Zürih'teki Gürcüce eğitimim ise çok daha sonraları başladı. Koskoca bilim dünyası, Kutaisi'den çıkma bir milliyetçinin oyuncağı olmamalı ve onun kendisini aptal yerine koymasına izin vermemelidir!

Gürcüceyi elbette ki insanlarla rahatça iletişim kurabilmek ve akademik literatürü okuyup anlayabilmek için bir araç olarak kullanıyorum. Gerek Gürcistan içinden gerekse dışından çok sayıda bilim insanı halihazırda Gürcüce üzerine çalışmalar yürütmektedir. Gürcistan'ın resmi devlet dili olan Gürcüce; Megrelce, Lazca ve Svanca ile kıyaslandığında zaten son derece iyi araştırılmıştır ve hiçbir şekilde yok olma ya da asimile olma tehlikesiyle karşı karşıya değildir. Elbette Kolkhis'in zengin dilsel ve kültürel çeşitliliğini kavramak için olmazsa olmaz bir mihenk taşı olan Gürcüceye de son derece değer veriyorum.

Benim o bölgelerde dolaştığım dönemlerde, Lazlar ile Hemşinliler arasında hala elle tutulur, gözle görülür bir fark mevcuttu. Şayet bu iki farklı etnik grup aynı köyü paylaşıyorsa, Hemşinliler Lazlardan kesin çizgilerle ayrılır ve genellikle köyün daha yüksek, dağlık kesimlerinde ikamet ederlerdi. Hemşinliler ile Lazlar arasındaki evlilikler ise o yıllarda pek rastlanan, yaygın bir durum değildi. Bazen bu tür evliliklerin önündeki en büyük engel, o dönemde dağlık yörelerde hala geçerliliğini koruyan yüklü miktardaki başlık parası olabiliyordu. Hem Lazların hem de Hemşinlilerin bir arada yaşadığı karma köylerde her iki tarafla da eşit ve dengeli bir iletişim kurmak hiç de kolay bir iş değildi. Dışarıdan gelen bir yabancı olarak, adeta Lazlar veya Hemşinliler arasında bir taraf

Der deutsche Zoologe Prof. Kosswig, der an der Universität İstanbul unterrichtet hatte, und dessen Frau warnten mich vor einer Reise in die Nordosttürkei und berichteten von einem Fall, dass ein Wissenschaftler schon bei seiner Ankunft an der Schwarzmeerküste von der türkischen Polizei festgenommen und abgeschoben worden war. Die Themen „Atatürk“ und „Armenier“ sollten für mich absolut tabu sein.

Folglich war für meine Reisen größtmögliche Vorsicht die absolute Voraussetzung. Ich führte Empfehlungsschreiben der Universität Freiburg, der Universität İstanbul und der Deutschen Botschaft in Ankara mit mir. Ich stellte mich den Valis in Rize und Artvin, sowie den Kaymakams in Lazistan vor. An jedem Militärposten pflegte ich mit dem Auto anzuhalten, mich vorzustellen und zu fragen, ob die Weiterfahrt für mich frei sei. Hierbei habe ich nur freundliche und zuvorkommende Menschen erlebt, die mich zum Tee einluden.

seçmeye zorlanıyormuşsunuz gibi bir hava esiyordu. Sadece Hemşinlilerin yaşadığı saf Hemşin köylerinde bulunmak ve insanlarla kaynaşmak nispeten daha rahattı. Fakat oralarda bile, hakim olduğum diller ve kurduğum temaslar sebebiyle genellikle hep Lazlarla ilişkilendiriliyordum.

Kökenlerinin nereye dayandığı sorulduğunda, köyün yaşlıları genellikle Lazların Megrellerden, Hemşinlilerin ise Ermenilerden "geldiğini" söylerlerdi. Bunlar elbette bilimsel derinlikten yoksun, son derece basitleştirilmiş halk söylemleriydi; ancak özüne indiğinizde tamamen gerçeği yansıtıyorlardı. Antik Lazika Krallığı'nın görkemli eski başkenti Archaeopolis, tam da bugünkü Megrelya sınırları içerisinde yer almaktadır. Aynı şekilde Hemşinlilerin Ermeni kökleri de tamamen tarihi gerçeklerle örtüşmektedir. Türkiye'de "Ermeni" kelimesinin zihinlerde nasıl olumsuz ve tehlikeli bir algı yarattığını düşündüğünüzde, Hemşinlilerin dışarıdan gelen yabancılara karşı neden bu kadar temkinli ve içine kapanık olduklarını anlamak hiç de zor değildir. Bu durum, özellikle Xopa (Hopa) Kazasındaki, tamamı Batı Ermenicesi konuşan sınır köyleri için çok daha geçerliydi.

Kaçkar Kültür Çevresi (Kulturkreis Katschkar) bünyesinde bir de "Hemşin Çalışma Grubu" faaliyet gösteriyordu; çünkü derneğimizin yönetim kurulundaki üyelerden biri bizzat Hemşinliydi. Bilimsel araştırmalarım beni ta Ermenistan'ın başkenti Erivan'a kadar götürdü; zira orada Hemşinliler tarafından kurulmuş kültürel bir dernek bulunuyordu. Bu süreçte benim için asıl altın madeni ise, Haçyan, Daşyan ve Hulunyan adındaki Xotorcurlu Ermeni-Katolik din adamlarının kaleme aldığı yayınlardı. Bunlar, Batı Ermenicesiyle yazılmış, eşi benzeri bulunmayan tarihi vesikalardır. Kendilerini Mıhitaryenler olarak adlandıran bu Ermeni-Katolik rahiplerin Viyana'daki manastırlarında, Xodorçur'a (İspir - Sırakonaklar köyü) ait o eşsiz arşiv belgelerini inceleme fırsatını yakaladım.

Ermenicenin günümüzde konuşulan Türkçenin Hemşin ağzına olan etkisini detaylıca inceleyen kapsamlı bir çalışmam da bu yıl içinde yayımlanacak. Kaçkar bölgesinin yüksek kesimlerinin; günümüze kadar ulaşan çok sayıda el yazmasına ev sahipliği yapan Surb Xaçik Ermeni manastırıyla ve Xodorçur'daki Ermeni-Katolik köyleriyle birlikte Ermeni kültürünün ne denli canlı ve etkileyici bir merkezi olduğuna hiç şüphe yoktur. Türk akademisyenler sırf o katı milliyetçi ideolojileri uğruna bu apaçık dilsel ve kültürel gerçekleri inkar ediyor, ortaya konan her türlü objektif araştırma sonucuna karşı adeta bir karalama kampanyası yürütüyorlar.

Natürlich unterstützte meine Forschungen damals auch der „ferne Arm“ der Regierung, die in den abgelegenen Gebieten von der Bevölkerung nicht wahrgenommen wurde. Oft war folgender Ausspruch zu hören war: „Burda hukumet yok.“ – „Es gibt hier gar keine Regierung.“

Befremdend waren die nationalistischen und manchmal auch chauvinistischen Sprüche, die zu vernehmen waren. Sie kamen nicht vom einfachen Volk, sondern von Menschen, die bestimmte Funktionen des Staates ausübten. „Es gibt keine Minderheiten in der Türkei, wir alle sind Türken“ – „Türkiye'de azınlık yok, hepimiz Türk“ und „Es gibt keine andere Sprache außer Türkisch“. – Türkçeden başka bir dil yok“. Die Geschichte der Minderheiten wurde damals von Fahrettin Kırzıoğlu der sich selbst auch als „Staatshistoriker“ präsentierte, systematisch gefälscht. Den Lasen, Georgiern, Hemschinen und Kurden wurde eine reinrassige türkische Abstammung aus Zentralasien bescheinigt. Die georgischen Kirchen in der Nordosttürkei seien Bauten turkstämmiger Kiptschaken. Dieser historische Irrsinn sollte sich auch unter den Nachahmern des „Staatshistorikers“ verbreiten. Für einen westlichen Wissenschaftler waren diese offensichtlichen Fälschungen eine starke Belastung. Er geriet unwillkürlich in eine Welt nationalistischer Überheblichkeit, die das einzige Ziel hatte, die natürlichen Rechte von Minderheiten zu beschneiden.

Bei der Bevölkerung wurde ich zum deutlichen Beispiel, dass diese „Einsprachenideologie“ „Tek dil teorisi“ der Ultrarechten nur eine Lüge sein konnte. So verbreitete sich das Gerücht, das ich in Lazistan selbst zu hören bekam: „Hier gibt es einen Deutschen. Der hat Lasisch gelernt und spricht besser als wir.“ Ohne Zweifel eine Übertreibung, die ich allerdings als Anerkennung betrachtete. Ich erinnere mich an ein Festessen, das Aziz zu meiner Abreise 1971 organisiert hatte. Auch der Agent des Geheimdienstes von Xopa war hierzu erschienen. Das Gespräch richtete sich auch auf die lasische Sprache, die der Mitçi, ein Lase, mit folgenden Worten kommentierte: „Wir erkennen sie nicht an.“ – „Kabul etmiyoruz.“ Da meldete sich der Zahnarzt von Xopa zu Wort: „Was soll das. Unser deutscher Freund hat ja Lasisch gelernt.“ Ich vergesse nie das Gesicht des Agenten, der seine eigene Sprache verleugnen musste und wegen des Gelächters sich vor Scham unter den „Tisch verkriechen“ wollte.

20. Türkiye seyahatleriniz sırasında başınızdan bazı talihsiz olaylar geçtiğini biliyoruz. Bu zorluklarla nasıl başa çıktınız? Bize biraz bunlardan bahsedebilir misiniz?

Kuzeydoğu Türkiye'ye yaptığım o seyahatler, siyasi açıdan fırtınaların koptuğu, son derece güvensiz bir döneme denk gelmişti. Ülkeyi, hedefine ağırlıklı olarak azınlıkları oturtan aşırı bir milliyetçilik dalgası esir almıştı. "Bozkurt" adı verilen aşırı sağcı grupların işlediği cinayetler sıradan adli vakalara dönüşmüştü; ve ilginçtir ki, Türk polisinin "dünyanın en iyisi" olduğu efsanesi her yerde gururla dillendirilmesine rağmen bu cinayetlerin çoğu aydınlatılamıyordu. Sistemin göze batan, istenmeyen kişileri sessiz sedasız ortadan kaybetmesi; ya da aslında tamamen kurgudan ibaret olan sahte soygun ve trafik kazası süsü verilmiş cinayetler o dönemin en gözde yöntemleri arasındaydı. Çok büyük ihtimalle "derin devlet" ile karanlık bağları olan bu katiller ordusu, ne yazık ki bugüne kadar tespit edilebilmiş değildir.

İstanbul Üniversitesi'nde uzun yıllar ders vermiş olan Alman zoolog Prof. Kosswig ve eşi, Kuzeydoğu Türkiye'ye yapacağım bu seyahat öncesinde beni defalarca uyardılar. Hatta bana, bir meslektaşlarının daha Karadeniz kıyısına ayak basar basmaz Türk polisi tarafından yaka paça gözaltına alınıp derhal sınır dışı edildiği bir olayı anlattılar. Bana verilen tavsiye çok netti: «Atatürk» ve «Ermeniler» gibi konular benim için kesinlikle ve kesinlikle ağza alınmayacak tabular olmalıydı.

Hal böyle olunca, tüm seyahatlerimde aklımın alabileceği en üst düzeyde dikkatli ve temkinli olmak benim için hayatta kalmanın en temel kuralıydı. Yanımdan Freiburg Üniversitesi'nin, İstanbul Üniversitesi'nin ve Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'nin bana yazdığı resmi referans ve tavsiye mektuplarını bir an olsun ayırmıyordum. Gittiğim her yerde önce Rize ve Artvin Valilerinin, ardından da Lazistan bölgesindeki Kaymakamların makamına çıkarak kendimi bizzat tanıtıyordum. Yolda karşıma çıkan istisnasız her askeri jandarma karakolunda arabamı sağa çeker, içeri girip kendimi tanıtır ve yola devam edip edemeyeceğimi sorarak adeta kendi güvenliğimi sağlama alırdım. Bu temaslarım sırasında her zaman beni sıcacık bir çaya davet eden, son derece güler yüzlü ve yardımsever insanlarla karşılaştım.

Das Verleugnen einer ethnischen Zugehörigkeit und einer anderen Sprache außer Türkisch bezog sich damals, mit Ausnahme der Armenier und Griechen, auf sämtliche Minderheiten in der Türkei. Ein aggressiver Nationalismus wurde von Amtsträgern der Bevölkerung vor Ort aufgezwungen, ohne die sprachlich-kulturelle Realität zu berücksichtigen. Ich erinnere mich sehr gut daran, dass mir vom M.İ.T. eine Flasche Kölnisch Wasser namens „Laziko“, die ich in Rize gekauft hatte, mit der Bemerkung konfisziert wurde, die Flasche erfordere nähere Nachforschungen. Zum ersten Male erlebte ich, dass die Paranoia des Separatismus auch vor einem Parfum nicht Halt machte. „Bölücülük“ war fester Bestandteil nationalistischer Propaganda. Einem „Separatisten“ bin ich allerdings in all den Jahren in der Nordosttürkei nie begegnet. Den gab es nicht. In der Verblendung türkischer Nationalisten lebt dieses Gift eines eingebildeten Separatismus leider bis heute weiter.

Tüm bunların yanı sıra, o ücra köşelerde halkın varlığını pek de hissetmediği hükümetin o "uzak eli" de benim araştırmalarıma farkında olmadan ciddi bir destek sağlıyordu. Zira köylerde dolaşırken sık sık o meşhur isyan cümlesini duyardım: "Burada hükümet yok."

Beni asıl şaşkına çeviren ve rahatsız eden şey ise; sıradan, sade vatandaşlardan değil de bizzat devletin belli başlı kurumlarında görev yapan resmi yetkililerden duyduğum o aşırı milliyetçi ve çoğu zaman da şovenist söylemlerdi. "Türkiye'de azınlık yok, hepimiz Türküz." ve "Türkçeden başka bir dil yok." gibi söylemler adeta resmi birer tekerleme halini almıştı. Azınlıkların geçmişi ve tarihi, o dönemde kendisini gururla bir "Devlet Tarihçisi" olarak tanıtan Fahrettin Kırzıoğlu tarafından sistemli ve planlı bir şekilde, sahte belgelerle yeniden yazılıyordu (tahrif ediliyordu). Hazırlanan bu uydurma resmi tarihe göre; Lazların, Gürcülerin, Hemşinlilerin ve Kürtlerin Orta Asya bozkırlarından kopup gelen safkan, özbeöz Türk boyları oldukları iddia ediliyordu. Hatta Kuzeydoğu Türkiye'deki eşsiz Gürcü kiliselerinin bile Türk kökenli Kıpçaklara ait mimari eserler olduğu masalı uydurulmuştu. İşte bu tarihi hezeyan, "Devlet Tarihçisi"nin izinden giden yeni nesil kopyacı akademisyenler arasında da hızla yayılacaktı. Dışarıdan gelen Batılı bir bilim insanı olarak, göz göre göre yapılan bu akıl almaz sahtekarlıklara şahit olmak benim için katlanılması çok ağır bir psikolojik yüktü. İnsan kendini ister istemez, tek amacı kendi ülkesindeki azınlıkların en doğal ve insani haklarını gasp etmek olan kibir dolu, kör bir milliyetçilik sarmalının tam ortasında buluyordu.

Öte yandan, aşırı sağcı kesimin dayattığı bu «Tek Dil İdeolojisinin» aslında koca bir yalandan ibaret olduğunun halk nezdindeki en canlı ve somut kanıtı bizzat ben olmuştum. Öyle ki, Lazistan'da gezerken kendi kulaklarımla duyduğum şu söylenti her yere yayılmıştı: "Burada bir Alman var. Adam gitmiş Lazca öğrenmiş, hem de bizim buralılardan daha iyi konuşuyor." Elbette bu fazlasıyla abartılı bir söylentiydi, ancak bunu yöre halkının bana duyduğu sevginin ve takdirin bir ifadesi olarak görüyordum. 1971 yılında Almanya'ya döneceğim zaman Aziz'in benim adıma düzenlediği veda yemeğini hiç unutmuyorum. Hopa gizli servisinden tanıdık bir ajan da yemeğe damlamıştı. Sohbet dönüp dolaşıp Laz diline gelince, aslında kendisi de has bir Laz olan o MİT görevlisi aniden atılıp

Natürlich fiel auf, dass ich nur die alten lasischen Ortsnamen gebrauchte. Es war auch nicht gelungen, die ganze lasische Mikrotoponymie zu türkisieren. Ein neuer Dorfname ließ sich noch einführen. Doch niemand wäre bereit gewesen, für kleine und kleinste geographische Einheiten künstliche türkische Bezeichnungen zu lernen. Nur die Mikrotoponymie ermöglichte also eine Aussage zur sprachlichen Vergangenheit. Mir blieben die neuen am Schreibtisch entworfenen Ortsnamen völlig fremd, zumal die Dorfbewohner nie dazu gefragt worden waren. Den traditionellen Namen „Lome“ für ein bestimmtes Dorf in Lazisten hörte ich aus dem Mund der Lasen. Der neue Name „Yolgeçen” besagte mir nichts, da jedes Dorf in der Türkei diese Bezeichnung führen könnte. Diese Namensänderungen der 1950-er Jahre dienten ausschließlich der Türkisierung und sollten die ethnische Vielfalt verbergen.

Die schlimmsten Erlebnisse meines Lebens sind die illegalen Verhaftungen durch den türkischen Geheimdienst Milli İstihbarat Teşkilatı, der mir offen erklärte, dass er „außerhalb des türkischen Gesetzes“ – „Türk kanundan dışarı” stehe. So sicher ich mich unter der Bevölkerung fühlte, so würdelos empfand ich das Vorgehen dieser Organisation. Die Festnahmen geschahen immer bei meinen Reisen außerhalb von Lazistan. Ich interesssierte mich für die mittelalterliche Ornamentik der Kirchen aus georgischer Zeit, was der Polizei in Artvin offensichtlich völlig unverständlich schien. Der Polizeichef Timur von Artvin übergab mich 1971 der Zentrale des M.İ.T.in Xopa zum Verhör, die über eine direkte Funkverbindung nach Ankara verfügte. Den übergroßen Schreibtisch des Agenten, das Bild von Atatürk und einen seltsamen Medikamentenschrank mit Blutdruckmessgerät habe ich noch heute in lebhafter Erinnerung. Wozu ein Medikamentenschrank?

Aziz Tuzcu hatte offensichtlich Nachricht vom Vorgehen in Xopa bekommen und sich für mich verbürgt, sodass ich in seinem Hotel übernachten durfte. Am Morgen kam ein weiterer Agent aus Xopa und kontrollierte mein ganzes Gepäck. Die zweibändige georgische Grammatik rettete ich nur dadurch, dass ich sie für „altes Deutsch“, „eski Almanca“ ausgab. Die in Rize gekaufte Flasche Parfum mit Namen „Laziko“ stand unter Separatismusverdacht und wurde mir abgenommen. Schließlich waren aus Ankara

şu sözleri sarf etti: "Biz onu kabul etmiyoruz." Tam o sırada Hopa'nın diş hekimi araya girdi ve lafı gediğine koydu: "Nasıl kabul etmiyoruz yahu? Baksana, Alman dostumuz ta oralardan gelip Lazca öğrenmiş!" Kendi anadilini inkar etmek zorunda kalan ve masadakilerin attığı kahkahalar karşısında utancından yerin dibine giren, adeta masanın altında saklanacak delik arayan o ajanın yüz ifadesini ömrüm boyunca unutamam.

O karanlık yıllarda Türkiye'deki Ermeniler ve Rumlar istisna tutulduğunda, diğer tüm azınlıklar için geçerli olan tek bir kural vardı: Etnik kökenin ve Türkçeden başka bir dilin varlığının kayıtsız şartsız inkar edilmesi. Devlet memurları ve resmi makamlar tarafından, yörenin o zengin dilsel ve kültürel gerçekliği tamamen hiçe sayılarak, son derece agresif bir milliyetçilik ideolojisi bölge halkına adeta zorla dayatılıyordu. Rize'deki bir dükkandan satın aldığım ve üzerinde "Laziko" yazan bir şişe kolonyanın, sırf bu isim yüzünden "bunun daha derinlemesine araştırılması gerekiyor" denilerek MİT ajanları tarafından elimden alındığını dün gibi hatırlıyorum. O gün ilk defa, bu ayrılıkçılık paranoyasının sıradan bir kolonya şişesinden bile korkacak kadar büyük boyutta bir histeriye dönüştüğüne bizzat tanık olmuştum. "Bölücülük" kelimesi, devletin yürüttüğü milliyetçi propagandanın adeta en kullanışlı ve demirbaş argümanıydı. İşin trajikomik tarafı ise şuydu: Kuzeydoğu Türkiye'de karış karış gezdiğim onca yıl boyunca tek bir "ayrılıkçı" ile bile karşılaşmadım. Çünkü gerçekte böyle birileri yoktu. Ancak ne yazık ki, Türk milliyetçilerinin körü körüne saplandıkları bu hayali ayrılıkçılık paranoyası, bugün bile toplumun damarlarında yaşamaya devam etmektedir.

Gittiğim her yerde sadece eski ve orijinal Lazca yerleşim isimlerini kullanmam doğal olarak anında dikkat çekiyordu. Devlet, Lazistan'daki mikrotoponiminin (küçük yerleşim yeri isimlerinin) tamamını Türkleştirme konusunda pek de başarılı olamamıştı. Yeni uydurulan bir köy ismini resmi olarak kâğıt üzerinde kabul ettirmek mümkündü belki. Ancak hiçbir Laz, kendi yaşadığı en küçük coğrafi birimler (mezralar, mahalleler) için Ankara'da masa başında uydurulan yapay Türkçe isimleri öğrenmeye niyetli değildi. Bu yüzden, o bölgenin gerçek dilsel ve tarihi geçmişine dair elimizdeki tek somut kanıt işte bu orijinal mikrotoponimlerdi. Köylülerin fikri dahi sorulmadan, tamamen bürokratik masalarda üretilen yeni yer isimleri bana her zaman çok yabancı ve eğreti gelmiştir. Ör-

zwei Agenten angereist, die behaupteten, Studenten der juristischen Fakultät zu sein. In meinem eigenen Auto gefangen brachten sie mich nach İstanbul, wo ich Heiligabend in einer Einzelzelle, „misafir odası“ genannt, verbringen musste. Am nächsten Tag gelang mir die Flucht an die Deutsche Botschaft in Ankara.

Auch meine zweite Verhaftung geschah in Artvin. Man hatte mich von hinten gepackt, die Augen verbunden und in einen Jeep geworfen. Der Agent in Xopa erklärte, dass es zwei Möglichkeiten für mich geben würde, und zwar die Zentrale des Geheimdienstes in Ankara, die mir den Kopf blutig schlagen würde oder das Militärgericht in Trabzon. Da das Gericht in Trabzon sich für unzuständig erklärte, wurde ich mit fest geketteten Händen und bewacht in einem Nachtbus nach Ankara an das Oberste Militärgericht gebracht. Hier ließ man mich nach wenigen Stunden frei. Ein halbes Jahr später teilte mir das Gericht mit, dass es die Klage des M.İ.T. zurückgewiesen habe. Der Geheimdienst hatte vorgetäuscht, dass ich die verbotene Zone zweiten Grades betreten hätte, die es

neğin, Lazistan'daki belirli bir köyün asıl ve geleneksel adı olan "Lome"yi ben bizzat Lazların kendi ağızlarından duymuştum. Devletin bu köye uygun gördüğü yeni "Yolgeçen" ismi ise benim için hiçbir anlam ifade etmiyordu; zira Türkiye'nin herhangi bir yerindeki sıradan bir köy de pekala bu ismi taşıyabilirdi. 1950'li yıllarda bir devlet politikası olarak hayata geçirilen bu isim değiştirme operasyonlarının tek bir amacı vardı: Bölgeyi tamamen Türkleştirmek ve o eşsiz etnik çeşitliliğin üzerini kalın bir örtüyle örtmek.

Hayatımda yaşadığım en korkunç, en travmatik olayların başında, bana karşı hiçbir yasal sorumluluğu olmadığını ve açıkça "Türk kanunlarının dışında" hareket ettiğini söyleyen Türk gizli servisi Milli İstihbarat Teşkilatı tarafından defalarca yasadışı yollarla gözaltına alınmam gelir. Yöre halkının, o sıradan insanların arasındayken kendimi ne kadar güvende ve huzurlu hissettiysem, bu devlet teşkilatının bana uyguladığı muameleyi de bir o kadar onur kırıcı ve haysiyetsizce buldum. İlginçtir ki bu tutuklanmaların tamamı, hep Lazistan sınırları dışına yaptığım geziler sırasında başıma gelirdi. Gürcü krallıkları döneminden kalma eski kiliselerdeki Orta Çağ taş işlemeleri ve süslemeleri ilgimi çekiyordu; ancak bu entelektüel merak, görünüşe göre Artvin polisine tamamen mantıksız ve şüpheli geliyordu. Artvin emniyet müdürü Timur, 1971 yılında beni sorgulanmam için doğrudan Ankara ile telsiz bağlantısı kurabilen Xopa'daki MİT merkezine teslim etti. Sorguya çekildiğim odadaki ajanın devasa çalışma masasını, duvardaki Atatürk portresini ve odanın bir köşesinde duran, içinde bir tansiyon aletinin bulunduğu tuhaf ilaç dolabını bugün bile tüm canlılığıyla gözlerimin önüne getirebiliyorum. Bir sorgu odasında ilaç dolabının ne işi olabilirdi ki?

Otel sahibi dostum Aziz Tuzcuoğlu, görünüşe göre Xopa'da başıma gelenlerden bir şekilde haberdar olmuş ve benim adıma kefil olarak geceyi nezarette değil, kendi otelinde geçirmemi sağlamıştı. Ertesi sabah Xopa'dan başka bir ajan çıkageldi ve tüm bagajımı, eşyalarımı didik didik etti. Yanımda taşıdığım iki ciltlik Gürcüce gramer kitabını ise onlara "Bunlar eski Almanca kitapları" diyerek yutturmayı başardım ve ancak bu sayede kurtarabildim. Rize'deki bir dükkândan satın aldığım ve üzerinde sadece "Laziko" yazdığı için bölücülük şüphesi uyandıran kolonya şişesine ise el konuldu. En nihayetinde Ankara'dan, Hukuk Fakültesi öğrencisi olduklarını iddia eden sivil giyimli iki ajan geldi. Kendi arabamın arka koltuğunda, adeta bir esir gibi iki ajanın eşliğinde İstanbul'a kadar götürüldüm;

in Wirklichkeit nicht gab. Diesem Gericht habe ich für das saubere, rechtsstaatliche Verfahren zu danken. Obwohl juristisch nichts gegen mich vorlag, hätte eine spätere Einreise für mich unvorhersehbare Folgen haben können. Nur zu deutlich hatte ich die Methoden des türkischen Geheimdienstes erlebt.

21. Dass Sie als Deutscher über die Lasen forschen, wurde von einigen Kreisen befremdlich aufgenommen. Es wurde sogar behauptet, Sie seien ein deutscher Agent in der Türkei und ein russischer Agent in Georgien. Was möchten Sie zu diesen Anschuldigungen sagen, die insbesondere im Umfeld der Behauptungen von Necip Hablemitoğlu und von Tariel Putkaradze entstanden sind?

Die Fälschungen zu meiner Person stammen vom "Staatshistoriker" – "Devlet tarihçisi" Necip Hablemitoğlu, der im Dezember 2002 vor seinem Haus in Ankara erschossen wurde. Der Mord ist seltsamerweise bis heute nicht aufgeklärt worden. Es ist eigentlich guter Stil, Verstorbene nicht zu kritisieren. Dies ist in diesem Falle nicht möglich, da die gezielten Diffamierungen Hablemitoğlus zu einer immer stärker werdenden persönlichen Belastung wurden und jetzt dringend der Erwiderung bedürfen. Die damaligen Vorgänge, die eine ausführlichere Publikation erfordern, habe ich selbst aufmerksam von Deutschland aus verfolgt.

Die Grundlage für Hablemitoğlus Agitationen waren offensichtlich wahnhafte Wahrnehmungen, die möglicherweise pathologischen Hintergrund haben. Er fühlte sich als auserwählter Beschützer der Türkei, der vorgab, in seinem Haus mit fünf Personen zu leben, und zwar mit seiner Frau und ihm, den beiden Kindern und mit Atatürk! Das Studium der Geheimdienste und ihrer Agenten erregte sein besonderes Interesse, wobei er zu einer ungewöhnlichen Erkenntnis gelangte. Der Feind sei nicht innerhalb der Türkei zu finden, sondern komme aus dem Ausland. Zehntausende von tätigen Agenten, „onbinlerce etki ajan", hielten sich getarnt als Wissenschaftler oder Missionare in der Türkei auf, um sich wie Ungeziefer auf dem Land niederzulassen und es zu bedrohen.

Zu den gefährlichen Agentenzentren zählten die deutschen Stiftungen, die Konrad-Adenauer-Stiftung, die Friedrich-Ebert-Stiftung, die Friedrich-Naumann-Stiftung und die Heinrich-Böll-Stiftung, gegen die Hablemitoğlu sogar ein Gerichtsverfahren anstrengte,

Noel arifesini polis merkezinde "misafir odası" adı verilen, oysa bildiğimiz tek kişilik buz gibi bir hücrede geçirmek zorunda kaldım. Ertesi gün ise bir fırsatını bulup Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'ne sığınmayı ve ellerinden kaçmayı başardım.

Başıma gelen ikinci tutuklanma olayı da yine Artvin'de gerçekleşti. Artvin Askeri Komutanlığı Genel Merkezi'nde beni yakalayıp, gözlerimi sıkıca bağlayarak yaka paça bir jipin içine attılar. Xopa'daki ajan beni açıkça tehdit etti ve önümde iki seçenek olduğunu söyledi: Ya beni doğruca Ankara'daki gizli servis merkezine götürüp orada kafamı gözümü patlatacaklardı, ya da Trabzon'daki sıkıyönetim askeri mahkemesine sevk edeceklerdi. Trabzon'daki mahkeme "Bu dosya bizim yetki alanımıza girmiyor" diyerek davaya bakmayı reddedince, ellerim kelepçeli bir halde, etrafımda silahlı nöbetçilerle birlikte bir gece otobüsüne bindirilerek Ankara'daki Yüksek Askeri Mahkeme'ye götürüldüm. Neyse ki burada, sadece birkaç saatlik bir prosedürün ardından serbest bırakıldım. Aradan tam yarım yıl geçtikten sonra mahkemeden bana resmi bir tebligat geldi; mahkeme MİT'in hakkımda açtığı asılsız davayı tamamen reddetmişti. Meğer gizli servis, benim aslında gerçekte hiç var olmayan "ikinci derece askeri yasak bölge"ye izinsiz girdiğim yalanını uydurmuş. Bana hukukun üstünlüğüne yakışır, tertemiz ve adil bir yargılama süreci yaşattığı için bu mahkemeye gerçekten bir teşekkür borçluyum. Her ne kadar hukuki ve yasal açıdan bana yöneltilebilecek en ufak bir suçlama kalmamış olsa da, ileride Türkiye'ye yapacağım olası bir seyahatin benim için kestirilemez, çok daha ağır sonuçları olabilirdi. Çünkü Türk gizli servisinin o karanlık ve acımasız yöntemlerini bizzat yaşayarak, fazlasıyla yakından tecrübe etmiştim.

21. Bir Alman olarak Lazlar üzerine araştırmalar yapmanız bazı çevreler tarafından yadırgandı. Hatta yukarıda değindiğiniz gibi, Türkiye'de Alman gizli servisinin bir ajanı, Gürcistan'da ise Rus ajanı olduğunuz bile iddia edildi. Özellikle Necip Hablemitoğlu'nun iddiaları ve Tariel Putkaradze'nin yaklaşımları etrafında şekillenen bu asılsız suçlamalar hakkında ne söylemek istersiniz?

Şahsıma yönelik bu akıl almaz iftiraların kaynağı, Aralık 2002'de Ankara'daki evinin önünde vurularak öldürülen «Devlet Tarihçisi» Necip Hablemitoğlu'dur. Bu suikast, ne tuhaftır ki bugüne kadar aydınlatılamamıştır. Aslında vefat etmiş kişilerin arkasından

das allerdings keinen Erfolg zeigen sollte. Auch die katholische und protestantische Kirche würden Geistliche zur Spionage ausschicken, die türkische Staatsbürger zum Christentum bekehren wollten und es besonders auf die Aleviten abgesehen hätten. Selbst das Goethe-Institut beteilige sich an geheimdienstlichen Aktionen gegen die Türkei.

Seine kruden Gedanken hatte Hablemitoğlu schon im Sommer 2000 in einem Vorabdruck in der Zeitschrift "Nokta" veröffentlicht. Ich erfuhr, dass auch ich ein bezahlter Agent des deutschen Geheimdienstes BND sei, um mit einem Alphabet eine lasische Nation zu gründen.Von Deutschland aus sollte in dem Projekt "Katschkar" ein "Laz ulusu" vorbereitet werden. Der BND plane weitere Alphabete, um aus anderen Minderheiten ebenfalls Nationen zu machen. Obwohl der "Kulturkreis Katschkar" seit Beginn parallel die türkische Bezeichnung "Kaçkar Kültür Çevresi" trägt und auch eine türkische Satzung vorliegt, an der sich Hablemitoğlu hätte informieren können, wenn es ihm um Wahrheitsfindung gegangen wäre, erfand der „Staatshistoriker" den falschen Namen "Kaçkar Kültür Halkası".

Ich wollte nicht glauben, dass ein so beispielloser Irrsinn aus der Vorstellung eines türkischen Akademikers kommen könne und rief im August 2000 Necip Hablemitoğlu von Deutschland aus telephonisch an und fragte, was die Beweise seiner Aussagen seien. Er kenne ja weder mich noch das lasische Alphabet. Darauf ging Hablemitoğlu in keiner Weise ein. Im Brustton der Überzeugung gab er zu verstehen, dass es seine Aufgabe sei, Schaden von der Türkei abzuwenden.

Gegen Ende 2000 erschien das Buch „Alman vakıfları ve Bergama dosyası", von dem noch heute die dritte Auflage im Verkauf ist. Mit den neuen Verschwörungsideologien „ajanlık" und „misyonerlik" entwickelte sich in der Türkei ein regelrechter Agentenwahnsinn. Gab man in den folgenden Jahren bei Google den Begriff „Alman vakıfları" im Internet ein, so glaubte man sich in einem bizarren Tollhaus. Hablemitoğlu hatte seine „Recherche" auf ganz Europa ausgedehnt und veröffentlichte im Internet eine endlose Liste mit Namen von Agenten, welche auf die Zerschlagung der Türkei hinarbeiteten. Nirgendwo war auch nur der Ansatz eines Beweises zu sehen.

eleştiri yapmak pek de hoş karşılanmaz. Ancak Hablemitoğlu'nun bana yönelik o kasıtlı ve planlı karalama kampanyaları, yıllar geçtikçe üzerimde katlanılamaz kişisel bir yüke dönüştüğü için, bugün bu iddialara cevap vermek artık benim için kaçınılmaz ve acil bir zorunluluktur. O dönemde yaşanan ve ileride çok daha detaylı bir yayını hak eden bu olayları, Almanya'dan bizzat ve dikkatle takip etmiştim.

Hablemitoğlu'nun yürüttüğü bu kışkırtma kampanyalarının (ajitasyonların) temelinde, çok büyük ihtimalle patolojik (hastalıklı) bir arka plana sahip olan sanrısal algılar yatıyordu. Kendisini adeta Türkiye'nin seçilmiş yegâne koruyucusu ve kurtarıcısı olarak görüyordu; öyle ki evinde eşi, kendisi, iki çocuğu ve Atatürk ile birlikte toplam beş kişi yaşadıklarına inanıyordu! Gizli servisler ve onların ajanları üzerine yaptığı "çalışmalar" onun özel ilgi alanıydı ve bu süreçte son derece tuhaf bir çıkarıma varmıştı: Ona göre düşman Türkiye'nin içinde değil, bizzat yurtdışından geliyordu. İddiasına göre "on binlerce etki ajanı" bilim insanı ya da misyoner kılığına girerek Türkiye'de cirit atıyor, ülkenin dört bir yanına haşereler gibi yayılıp devleti tehdit ediyorlardı.

Ona göre bu tehlikeli "ajanlık merkezleri" arasında Konrad-Adenauer Vakfı, Friedrich-Ebert Vakfı, Friedrich-Naumann Vakfı ve Heinrich-Böll Vakfı gibi köklü Alman vakıfları başı çekiyordu. Hatta Hablemitoğlu bu kurumlara karşı yasal süreçler bile başlatmış, ancak hiçbirinden en ufak bir sonuç alamamıştı. Hızını alamamış olacak ki; Katolik ve Protestan kiliselerinin de ajan rahipler yollayarak Türk vatandaşlarını, özellikle de Alevileri Hristiyanlaştırmaya çalıştıklarını iddia ediyordu. Alman kültür kurumu Goethe Enstitüsü'nün bile Türkiye'ye karşı gizli servis operasyonlarına karıştığını öne sürecek kadar ileri gitmişti.

Hablemitoğlu, bu ham ve tuhaf düşüncelerini henüz 2000 yılının yaz aylarında "Nokta" dergisinde yayımladığı bir taslak metinle kamuoyuna duyurmuştu. Bu yazılardan, benim de Alman Federal Haber Alma Servisi'nin (BND) paralı bir ajanı olduğumu ve bir alfabe icat ederek Türkiye'de bir "Laz ulusu" yaratmakla görevlendirildiğimi öğrendim. İddiaya göre Almanya'dan yürütülen "Katschkar" (Kaçkar) projesi kapsamında bir "Laz ulusu" inşa ediliyormuş. BND'nin, diğer azınlıklardan da uluslar yaratmak için başka alfabe projeleri de varmış. Oysa benim kurduğum "Kulturkreis Katschkar", daha ilk günden

Jedes Schulkind in der Türkei wäre in der Lage gewesen die aus Hetze und Hass bestehende Arbeitsweise des „Staatshistorikers“ zu erkennen, dem der Nationalismus zu Kopf gestiegen war. Doch keine Stimme, keine einzige Stimme war zu hören, die es wagte, auch nur Worte der Kritik gegen Hablemitoğlu zu erheben. Selbst die diffamierten deutschen Stiftungen saßen die Agitationen aus, statt mutig an die Öffentlichkeit zu treten. Ihnen ging es in erster Linie darum, ihre Einrichtungen nicht schließen zu müssen.

Ich halte es für eine Unverfrorenheit, einen Wissenschaftler der Donquichotterie zu bezichtigen, als bezahlter deutscher Agent mit einem Alphabet eine Nation in der Türkei zu schaffen. Das hat mit beschworenem „Türklük“ und „Islam“ nichts zu tun, sondern stellt eine wissentliche und gezielte Fälschung Hablemitoğlus dar. Was die Hetze gegen mich betrifft, so fehlt diesem Ultranationalisten jegliche akademische Glaubwürdigkeit!

Nach juristischer Auskunft in Deutschland hätte ein Verfahren von meiner Seite wegen türkischer Voreingenommenheit keine Aussicht auf Erfolg gehabt und erhebliche

itibaren paralel olarak Türkçe "Kaçkar Kültür Çevresi" ismini de kullanıyordu ve derneğin resmi bir Türkçe tüzüğü de mevcuttu. Eğer "Devlet Tarihçisi"nin derdi gerçekten gerçeği aramak olsaydı bu tüzüğü kolaylıkla inceleyebilirdi; ancak o bunun yerine tamamen uydurma ve asılsız bir isim olan "Kaçkar Kültür Halkası" tabirini icat etmeyi tercih etmişti.

Böylesine eşi benzeri görülmemiş bir hezeyanın bir Türk akademisyenin aklından çıkabileceğine inanmak istemedim. Bunun üzerine Ağustos 2000'de Almanya'dan Necip Hablemitoğlu'nu telefonla bizzat aradım ve ortaya attığı bu iddiaların kanıtlarının ne olduğunu sordum. Ne beni tanıyordu ne de bahsettiği Laz alfabesi hakkında en ufak bir fikri vardı. Hablemitoğlu telefonda sorduğum soruların hiçbirine cevap vermedi. Bunun yerine, son derece kendinden emin ve burnu havada bir ses tonuyla, yegane görevinin Türkiye'yi olası zararlardan korumak olduğunu söylemekle yetindi.

2000 yılının sonlarına gelindiğinde ise, bugün bile hala üçüncü baskısı raflarda olan o meşhur "Alman Vakıfları ve Bergama Dosyası" adlı kitap piyasaya çıktı. "Ajanlık" ve "misyonerlik" gibi bu yeni nesil komplo teorileri sayesinde Türkiye'de kelimenin tam anlamıyla bir ajan paranoyası ve histerisi patlak verdi. Takip eden yıllarda internette Google'a "Alman vakıfları" yazıp arattığınızda, kendinizi tuhaf ve ürkütücü bir tımarhanenin tam ortasında buluyordunuz. Hablemitoğlu bu sözde "araştırmasını" tüm Avrupa kıtasına yaymış ve internette, Türkiye'yi parçalamak için çalıştığını iddia ettiği ajanların isimlerinden oluşan uçsuz bucaksız listeler yayımlamıştı. Ortada bu iddiaları destekleyecek bir kanıtın kırıntısı bile yoktu.

Türkiye'deki ilkokul çağındaki bir çocuk bile, milliyetçilik zehrinin aklını başından aldığı bu "Devlet Tarihçisi"nin tamamen kışkırtma, nefret ve iftiradan beslenen çalışma yöntemini kolaylıkla fark edebilirdi. Ancak ne ilginçtir ki, Hablemitoğlu'na karşı tek bir eleştiri cümlesi kurmaya bile cesaret edebilen tek bir ses, tek bir aklıselim çıkmadı. Onun tarafından alenen karalanan Alman vakıfları bile, cesurca kamuoyunun karşısına çıkıp kendilerini savunmak yerine, köşelerine çekilip bu fırtınanın dinmesini beklemeyi tercih ettiler. Onların tek derdi, Türkiye'deki kurumlarının ve ofislerinin kapatılmasını engellemekti.

Bir bilim insanını, paralı bir Alman ajanı olarak sadece bir alfabe yardımıyla Türkiye'de yeni bir ulus inşa etmeye çalışmakla suçlamak, tam anlamıyla bir Donkişotluktur

Geldsummen gefordert. Die Hetze wäre dann von anderer Seite betrieben worden. Es blieb nur der Weg einer Publikation, die textlich schon vorbeitet war: “Das Märchen vom lasischen Alphabet und dem deutschen Geheimdienst. Die Fälschungen des “Staatshistorikers” Necip Hablemitoğlu”. Eine einzige Überlegung hielt mich damals davon ab. Die Verschriftung der lasischen Sprache war zu dieser Zeit im Aufbruch. Das Lasische wäre in aller Munde gewesen und ebenfalls in Verdacht geraten. Da das berüchtigte Sprachenverbotsgesetz in Resmi Ga-zete erst im Jahre 1991 aufgehoben wurde, mussten neue Verbote befürchtet werden. Ich jedenfalls wollte einer sich entwickelnden lasischen Schriftsprache nicht schaden.

Der “Staatshistoriker” wurde nach der Ermordung zum “Staatsmärtyrer” – “Şehit” und mit seinem posthum erschienenen Buch “Köstebek” zum gegenwärtigen “Staatsideologen”. Mit nationalisten Auftritten wird die Veleihung des “Hablemitoğlu-Preises“ gefeiert. Und solch ein Mensch glaubte, dass man mit einem Alphabet eine ganze Nation schaffen könne?

Hablemitoğlu fand zahlreiche Nachahmer die glauben, sich ebenfalls als ‘Retter der Türkei“ aufspielen zu müssen. Zu ihnen gehört der in Mapavri geborene Ali Rıza Saklı, der damals Direktor von Çaykur war und später eine Dozentenstelle an der Erdoğan-Universität in Rize erhielt. Mapavri liegt ja nicht weit vom lasischen Sprachgebiet, sodass er sich besonders berufen fühlte, mich als „Laz Ajan“ auf seiner eigenen Webseite im Internet vorzuführen. Doch dieses Mal gelang es, mich zur Wehr zu setzen. Die Mailadressen aller Mitarbeiter von Çaykur fanden sich im Internet. Zu diesem „Laz Ajan“ schrieb ich eine Posse im Stile des Karagöz Oyunu und wählte dazu die türkische Schwarzmeermundart. Diese Posse schickte ich an einem Wochenende an alle Mitarbeiter von Çaykur. Nach kurzer Zeit verschwand die Webseite von Saklı aus dem Internet.

Weit schlimmer waren die Agitationen von Prof. Kenan Erzurumluoğlu von der Universität Samsun, der nicht nur die dortige Chirurgie, sondern auch die Jugendgruppen der Grauen Wölfe in Samsun leitete. Er intrigierte und hetzte mit zwei weiteren Kollegen im regionalen Fernsehen gegen den katholischen Geistlichen der kleinen Kirche in Trapezunt. Ich betrachte ihn als geistigen Drahtzieher und damit Mitverantwortlichen

ve tek kelimeyle küstahlıktır. Bu yapılanların, kutsal sayılan "Türklük" veya "İslam" ile uzaktan yakından hiçbir alakası yoktur; bu tamamen Hablemitoğlu'nun bilerek ve isteyerek yaptığı planlı bir sahtekarlıktır. Şahsıma karşı yürüttüğü bu karalama kampanyası göz önüne alındığında, bu aşırı milliyetçi şahsın akademik inandırıcılığının zerre kadar kalmadığı gün gibi ortadadır!

Almanya'da danıştığım hukukçulardan aldığım bilgiye göre, tarafımdan açılacak olası bir dava, Türkiye'deki yoğun önyargılar nedeniyle en ufak bir başarı şansı bile taşımıyordu; üstelik benden çok yüksek meblağlar talep edilecekti. O zaman da bu karalama kampanyası başka mahfillere taşınarak oradan yürütülecekti. Geriye tek bir yol kalıyordu: Çoktan hazırlamış olduğum makaleyi yayımlamak. Makalenin başlığı şuydu: "Laz Alfabesi ve Alman Gizli Servisi Masalı. 'Devlet Tarihçisi' Necip Hablemitoğlu'nun Sahtekarlıkları". Ancak beni o dönemde bunu yayımlamaktan alıkoyan tek bir düşünce vardı. O sıralarda Laz dilinin yazıya geçirilmesi süreci yeni yeni ivme kazanıyordu. Eğer ben o yazıyı yayımlasaydım, Lazca herkesin diline düşecek ve doğrudan şüphe oklarının hedefi haline gelecekti. Resmi Gazete'de yayımlanan ve Türkçe dışı dilleri yasaklayan malum kanun 1991 yılında henüz yürürlükten kaldırıldığı için, devletin yeni yasaklar getirmesinden ciddi şekilde korkuluyordu. Ben en azından kendi adıma, yeni yeni gelişmekte ve filizlenmekte olan bir Laz yazı diline asla zarar vermek istemiyordum.

"Devlet Tarihçisi" olan bu şahıs, uğradığı suikastin ardından bir anda "Devlet Şehidi"ne dönüştü ve ölümünden sonra basılan "Köstebek" kitabıyla da günümüzün adeta resmi "Devlet İdeoloğu" haline getirildi. Onun adına verilen "Hablemitoğlu Ödülü" törenleri, bugün milliyetçi şovların yapıldığı platformlara dönüşmüş durumda. Ve düşünün ki; bu insan, sadece bir alfabe icat ederek koca bir ulusun yaratılabileceğine inanıyordu!

Hablemitoğlu, tıpkı onun gibi kendilerini "Türkiye'nin kurtarıcısı" olarak göstermeyi görev bilen sayısız taklitçi buldu. Bunlardan biri de, o dönem Çaykur Müdürü olan ve daha sonra Rize'deki Recep Tayip Erdoğan Üniversitesi'nde akademisyen (doçent) kadrosu kapan Mapavri doğumlu Ali Rıza Saklı'dır. Mapavri bölgesi Lazca konuşulan coğrafyaya oldukça yakın olduğu için, beni kişisel web sitesinde bir "Laz Ajan" olarak teşhir etmeyi adeta kendine verilmiş kutsal bir görev saymıştı. Ancak bu kez kendimi savunmayı ve ona

für die Ermordung des italienischen Priesters Andrea Santoro. Seine „Kişisel Sayfası“ und die „Arşivler” weisen deutlich in diese Richtung.

Erzurumlu kennt seine eigene Heimat nicht. „Lazuri Alfabe“, das sich nur auf die „Moxti-Lasen“ bezieht, hat er nie in der Hand gehabt und bildet sich in seiner wahnhaften Vorstellung ein, der deutsche Wissenschaftler betreibe in Wirklichkeit „Pontusculuk“. Dies sollte mich noch viel gefährlicher machen. In Erzurumlus Phantasie ging es nicht um die Schaffung einer kleinen „lasischen Nation“, sondern um das Ziel der Gründung eines großen pontischen Reiches. Was für ein Irrsinn, der eines Akademikers völlig unwürdig ist! Sein Machwerk „Patrikhane ve Pontus dosyası” befindet sich nach wie vor im Internet. Ich habe ausdrücklich Erzurumlu auf diese Fälschungen hingewiesen, ohne irgendeine Antwort zu bekommen.

Als weiterer nationalistischer Agitator trat der in Sürmene geborene Mehmet Bilgin auf. Auch er fühlt sich offensichtlich zur “Rettung” der Türkei berufen. Seine “Agentenstudien” führten zu absurden Phantasien. So sei 1992 ein zweites lasisches Alphabet erschienen, weil das erste nicht praktikabel gewesen sei. Er hält mich – ausgerechnet mich – für einen “tiefgläubigen Christen”. Da darf wohl die Gegenfrage gestellt werden, wie es bei der Fülle von Hass und Diffamierung um die religiöse Einstellung eines angeblichen Akademikers steht, der folgende Schriften wirren Inhalts verfasst hat: „Karadeniz Postmodern Pontusculuk“ und „Bilgi güçtür. Karadeniz’de Neler Oluyor?“. Aus dem Internet war zu erfahren, dass Bilgin den türkischen Geheimdienst mit Informationen bediene. Als besondere Schamlosigkeit betrachte ich es aber, den international anerkannten Byzantinisten Anthony Bryer in diese Agentenparanoia einzubeziehen. Wo bleibt hier der akademische Anstand, Herr Bilgin?

Zu den Verfassern von „Agentenromanen“ zählen auch Zafer Gülen und Talıp Doğan Karlıbel. Für ihre Publikationen haben sie gleichlautende Titel gewählt: „Alman derin devleti.“ Das Buch von Gülen ist von Karlıbel inspiriert und widmet meiner Person gleich zwölf Seiten. Er kennt keine einzige Publikation von mir. Ihm genügt der Blick durch die eigene Glaskugel, um mich als „ajan“ auszumachen. Bei dem Irrsinn aber, den Karlıbel auf S. 301 auf mich bezieht, muss ernsthaft die Frage gestellt werden, ob er bei Niederschrift

hak ettiği cevabı vermeyi başardım. Çaykur'da çalışan tüm personelin e-posta adresleri internette mevcuttu. Ben de bu "Laz Ajan" efsanesi üzerine, Karagöz Oyunu üslubuyla ve tamamen Türkçe Karadeniz şivesini kullanarak bir komedi (vodvil) metni kaleme aldım. Bir hafta sonu bu metni tüm Çaykur çalışanlarına e-posta olarak yolladım. Olayın üzerinden çok geçmeden, Sayın Saklı'nın web sitesi internetten sessiz sedasız kayboldu.

Samsun Üniversitesi'nde (Ondokuz Mayıs Üni.) görev yapan Prof. Kenan Erzurumluoğlu'nun yürüttüğü kışkırtmalar ise çok daha tehlikeli ve vahim bir boyuttaydı. Kendisi sadece o üniversitenin cerrahi bölümünü yönetmekle kalmıyor, aynı zamanda Samsun'daki Bozkurtların gençlik kollarını da yönlendiriyordu. Bölgesel bir televizyon kanalında yanına aldığı iki meslektaşıyla birlikte, Trabzon'daki küçük kilisenin Katolik rahibine karşı akıl almaz entrikalar çevirip halkı kışkırttı. Ben onu, İtalyan rahip Andrea Santoro'nun vahşice öldürülmesinin ardındaki manevi azmettirici ve dolayısıyla da o cinayetin en büyük ortak sorumlularından biri olarak görüyorum. Onun kişisel web sitesi olan "Kişisel Sayfası" ve "Arşivler" bölümleri, benim bu şüphemi çok net bir şekilde doğrulamaktadır.

Erzurumluoğlu aslında kendi doğup büyüdüğü memleketini bile tanımıyor. İçeriği sadece "Moxti-Lazlar"ı kapsayan "Lazuri Alfabe" kitapçığını hayatında bir kez olsun eline bile almamışken; hastalıklı ve sanrılı dünyasında, benim gibi Alman bir bilim insanının aslında gizliden gizliye "Pontusçuluk" faaliyetleri yürüttüğünü kurguluyor. Onun bu fantezisine göre ben güya çok daha büyük ve tehlikeli bir hedefin peşindeydim. Erzurumluoğlu'nun hayal dünyasında benim amacım sadece küçük bir "Laz ulusu" yaratmak değil, koskoca bir Pontus imparatorluğu kurmaktı! Bir akademisyenin zihnine asla yakışmayan, ne büyük ve acınası bir hezeyan! Onun kaleme aldığı "Patrikhane ve Pontus Dosyası" adlı ucube metin bugün hala internette dolaşmaktadır. Erzurumluoğlu'na ulaşarak bu iftiralarını ve sahtekarlıklarını yüzüne vurdum, ancak kendisinden en ufak bir cevap dahi alamadım.

Sahneye çıkan bir diğer milliyetçi ajitatör ise Sürmene doğumlu Mehmet Bilgin'di. Anlaşılan o da kendini Türkiye'yi "kurtarmaya" adayanlardan biri olarak görüyordu. Onun sözde "ajanlık çalışmaları", akıllara ziyan ve absürt fantezilere yol açtı. Onun uydurmalarına göre güya ilk Laz alfabesi çok kullanışsız olduğu için 1992'de ikinci bir Laz alfa-

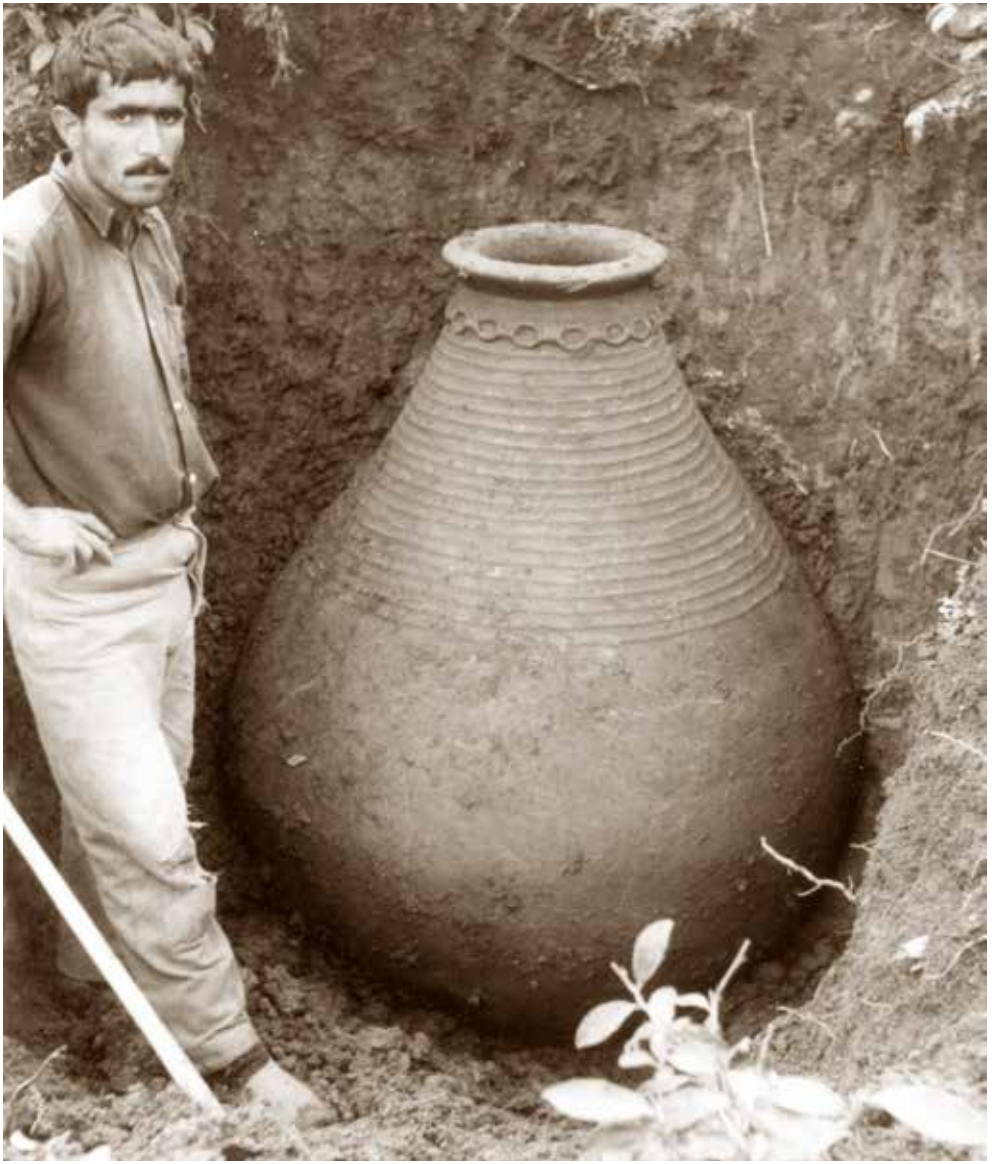

besi piyasaya sürülmüş. İşin en komik tarafı ise, onun beni – evet, koskoca beni – "koyu inançlı bir Hristiyan misyoner" olarak görmesiydi. Bu kadar nefret ve iftiranın ortasında; "Karadeniz'de Postmodern Pontusculuk" ve "Bilgi güçtür. Karadeniz'de Neler Oluyor?" gibi ne idüğü belirsiz, karmaşık yazılar kaleme alan sözde bir akademisyenin kendi dini inancının ve ahlakının ne durumda olduğunu sorgulamak herhalde en doğal hakkımdır. Üstelik internette dolaşan bilgilere göre, Bilgin'in doğrudan Türk gizli servisine bilgi ve belge sağladığı da iddia ediliyordu. Ancak benim için asıl utanmazlık ve hadsizlik; uluslararası alanda saygınlığı olan büyük Bizantolog Anthony Bryer'in bile bu iğrenç ajan paranoyasına alet edilmesidir. Sayın Bilgin, söyler misiniz akademik ahlak ve edep bunun neresinde?

"Ajan romanları" yazarları arasında Zafer Gülen ve Talip Doğan Karlıbel de yer almaktadır. Yayınları için birebir aynı başlıkları seçmişlerdir: "Alman derin devleti." Gülen'in kitabı Karlıbel'den esinlenmiştir ve şahsıma tam on iki sayfa ayırmaktadır. Benim tek bir yayınımı bile bilmemektedir. Beni bir "ajan" olarak tespit etmek için kendi kristal küresinden bakması ona yetmektedir. Ancak Karlıbel'in 301. sayfada benimle ilişkilendirdiği hezeyan karşısında, kitabı kaleme alırken aklının başında olup olmadığı sorusu ciddi biçimde sorulmalıdır. Sözde "Necip Hoca", bir kitapta basılmış olan Lazlar hakkındaki çalışmalarımı "gayet iyi" biliyormuş. Bu tamamen yalan!

Dünyadaki bütün paraları, bütün servetleri önüme yığsalar bile, herhangi bir gizli servis için parmağımı dahi kıpırdatmam. Başka insanların hayatlarını gizlice gözetlemek, fişlemek ve sonra da onları ispiyonlamak gibi kirli ve ahlaksız bir iş benim düşünce dünyama, varoluşuma tamamen terstir. Aynı zamanda, şekli ve adı ne olursa olsun her türlü milliyetçiliği, insanların barış içinde bir arada yaşamasının önündeki en büyük tehdit ve tehlike olarak görüyorum. Çünkü hiç kimse doğarken anne babasını, doğacağı ülkeyi ve anadilini kendisi seçemez. Her insan bunların tam ortasına, bir kader olarak doğar.

Alman gizli servisinin bana para ödediği bir ajan olduğum ve sadece bir alfabeden yola çıkarak koca bir Laz ulusu kurmaya çalıştığım iddiası o kadar akıl dışı, o kadar delice ki; inanın Nasreddin Hoca fıkralarına anca konu olabilir. Yoksa bizim o meşhur "Devlet Tarihçisi" Hablemitoğlu, kendi hayal dünyasında yarattığı bu "Laz Ajan" karakteriyle geleneksel Karagöz Oyununa yeni bir figür mü kazandırmak istemişti?

des Buches noch bei klarem Verstand war. So habe „Necip Hoca“ meine Arbeiten über die Lasen, die in einem Buch gedruckt worden seien, „gayet iyi“ gekannt. Nichts als Lüge!

Für kein Geld dieser Welt würde ich für einen Geheimdienst auch nur den kleinen Finger rühren. Dieses schmutzige Geschäft, andere Menschen auszuspionieren und dann zu denunzieren, liegt außerhalb meiner Vorstellungswelt. Gleichzeitig halte ich jede Art von Nationalismus als die größte Gefahr für das menschliche Zusammenleben. Denn kein Mensch sucht sich bei der Geburt seine Ettern, sein Land und seine Sprache aus. Jeder wird hineingeboren.

Die Behauptung, ich wolle als bezahlter Agent des deutschen Geheimdienstes mit einem Alphabet eine lasische Nation schaffen, ist so verrückt, dass sie zu den Geschichten von Nasreddin Hoca passen könnte. Oder wollte der “Staatshistoriker” Hablemitoğlu mit dem von ihm erfundenen “Laz Ajan” eine neue Figur zum Karagöz Oyunu schaffen?

Es ist durchaus anzunehmen, dass die georgische Seite Nachricht von den türkischen Diffamierungen über mich erhalten hatte. Der Linguist Tariel Putkaradze hatte mich ja im Jahre 2000 zur Tagung der georgischen Kartvelologen nach Kutaisi eingeladen. Sein Verhalten blieb so lange freundlich, bis er merkte, dass ich mich für das Mingrelische und Lasische auch als geschriebene Sprache einsetze. Besonders meine Beschäftigung mit den Publikationen der mingrelischen Kulturautonomie missfiel ihm.

Die Agitation gegen mich stand im Zusammenhang mit der Charta des Europarates zu den Regionalsprachen, die ein Land besonders zu schützen habe. Diese Charta gilt aber nicht für Dialekte. Das war der Grund für Putkaradze, Mingrelisch, Lasisch und Swanisch trickreich als “Dialekte des Georgischen“ auszugeben und hierüber mit finanzieller Unterstützung des georgischen Staates zu publizieren. Die beiden anderen Herausgeber waren Rezo Şerozia und Eka Dadiani. Der einzige Wissenschaftler, der sich offen mit Mingrelisch als selbständiger Sprache beschäftigte, war ich. Als einfachste Sache bot sich an, mich der Zusammenarbeit mit Moskau zu verdächtigen, weil man annahm, dass die Menschen in Mingrelien meine Stellungnahme zur mingrelischen Sprache teilten. In einer späteren Frage werde ich auf das Thema zurückkommen.

Gürcü makamlarının da Türkiye'de hakkımda üretilen bu iğrenç iftiralardan ve karalamalardan bir şekilde haberdar olduğunu düşünmek son derece mantıklıdır. Nitekim dilbilimci Tariel Putkaradze, 2000 yılında beni Kutaisi'de düzenlenen Gürcü Kartvelologlar (Gürcü dili uzmanları) sempozyumuna bizzat davet etmişti. Putkaradze'nin bana karşı tavrı, benim Megrelce ve Lazcayı sadece konuşulan birer dil olarak değil, aynı zamanda birer yazı dili olarak da desteklediğimi fark edene kadar son derece dostaneydi. Ancak benim özellikle kısacık Megrel kültürel özerkliği dönemine ait yayınlarla bu kadar yakından ilgilenmem onun hiç hoşuna gitmedi.

Bana karşı başlatılan bu yeni ajitasyon dalgası, Avrupa Konseyi'nin ülkelerin özellikle korumakla yükümlü olduğu Bölgesel Diller Şartı ile doğrudan bağlantılıydı. Ne var ki bu sözleşme diyalektleri kapsamıyordu. İşte tam da bu yüzden Putkaradze; Megrelce, Lazca ve Svancayı kurnazca bir manevrayla "Gürcücenin lehçeleri" olarak ilan edip, Gürcü devletinin de finansal desteğini arkasına alarak bu yönde yayınlar yapmaya başladı. Bu projenin diğer iki yayıncısı ise Rezo Şerozia ve Eka Dadiani idi. O ortamda Megrelcenin bağımsız bir dil olduğunu açıkça ve cesurca savunan tek bilim insanı bendim. Onlar için en kolay kaçış yolu, Megrelya bölgesindeki halkın da benim bu düşüncemi desteklediğini bildikleri için, beni doğrudan Moskova ile işbirliği yapan bir ajan olmakla suçlamaktı. Bu konuya ilerleyen sorularda tekrar döneceğim.

22. Bu iddialara Almanya'daki veya Türkiye'deki Lazlardan olumlu ya da olumsuz tepkiler geldi mi ve bu durumu nasıl değerlendiriyorsunuz?

2000 yılının yaz aylarında, Selma Ǩoçiva yönetimindeki Dortmund'da bulunan Lazebura derneğinden bana "Nokta" dergisinde çıkan bir haberin kopyası gönderildi; bu habere göre Necip Hablemitoğlu beni, "Lazuri Alfabe" ile bir "Laz ulusu" yaratıp Türkiye'yi parçalamak isteyen Alman Federal Haber Alma Servisi'nin (BND) paralı bir ajanı olarak nitelendirmişti. Ayrıca Türkiye'de faaliyet gösteren dört Alman vakfının da ajanlık faaliyetleri yürüttüğünü iddia ediyordu. Selma Ǩoçiva'dan beklediğim tepki, kişisel olarak zarar görme korkusu nedeniyle maalesef gelmedi. Aslında bu sessizlik tüm Türkiye için geçerliydi. Arkasında "derin devlet" desteği olduğuna inanılan Necip Hablemitoğlu'nun ve onun izinden gidenlerin apaçık hastalıklı düşüncelerini kamuoyu önünde eleştirmeye tek bir bilim insanı bile cesaret edemedi.

22. Gab es auf diese Behauptungen positive oder negative Reaktionen von Lasen in Deutschland und in der Türkei, und wie bewerten Sie diese?

Vom Verein Lazebura in Dortmund unter der Leitung von Selma Koçıva erhielt ich im Sommer 2000 die Mitteilung in der Zeitschrift Nokta zugeschickt, dass Necip Hablemitoğlu mich als einen bezahlten Agenten des deutschen Bundesnachrichtendienstes bezeichnet hätte, der mit dem „Lazuri Alfabe" einen „Laz ulusu" schaffen und damit die Türkei zerstückeln wolle. Er kündigte außerdem an, dass auch von den vier in der Türkei tätigen deutschen Stiftungen Agententätigkeit ausgehe. Eine erwartete Reaktion von Selma Ǩoçiva erfolgte aus Angst vor persönlichen Nachteilen nicht. Dies galt auch für die ganze Türkei. Kein einziger Wissenschaftler wagte, die offensichtlich wahnhaften Gedankengänge von Necip Hablemitoğlu und dessen Nachahmern in der Öffentlichkeit zu kritisieren, von denen man annahm, dass sie dem „tiefen Staat", „derin devlet", willkommen waren.

Ein einziges Mal hörte ich von einem Teilnehmer eines Treffens von Lazebura Worte des Bedauerns. Von Selma Ǩoçiva, die ja selbst Mitherausgeberin von Lazuri Alfabe war und nach der irren Ansicht von Hablemitoğlu ebenfalls für die Gründung eines „Laz ulusu" verantwortlich gewesen wäre, wenn sie sich nicht hinter dem Pseudonym „Fahri Lazoğlu" versteckt hätte, gab es keinerlei Anzeichen irgendeiner Solidarität. Sie war nur froh darüber, dass ihr neu gegründeter Verein von Hablemitoğlu nicht genannt worden war.

23. Gemeinsam mit einigen in Deutschland lebenden Lasen haben Sie sich für das Überleben der lasischen Sprache eingesetzt. Das wichtigste Ergebnis davon war das lasische Alphabet. Könnten Sie uns den Prozess der Entstehung dieses Alphabets beschreiben?

Das ist eine lange Geschichte, die ich in Kürze unter dem Titel "Lazuri Alfabe. Das lasische Alphabet. Der abenteuerliche Weg zur Verschriftung einer südkaukasischen Sprache" in deutscher und türkischer Sprache veröffentlichen werde.

Es gab eine Reihe von Momenten, die bei mir schon früh Gedanken an den Entwurf eines lasischen Alphabetes weckten. Natürlich konnten die meisten Lasen mit Hilfe

Sadece bir keresinde, Lazebura'nın düzenlediği bir toplantıya katılan birinden üzüntü duyduğuna dair birkaç söz işittim. Lazuri Alfabe'nin bizzat ortak yayıncısı olan ve eğer "Fahri Lazoğlu" takma adının arkasına saklanmamış olsaydı Hablemitoğlu'nun o çılgın görüşüne göre kendisi de bir "Laz ulusu" kurmaktan sorumlu tutulacak olan Selma Ǩoçiva'dan ise en ufak bir dayanışma emaresi bile görmedim. O sadece, yeni kurduğu derneğinin adının Hablemitoğlu tarafından anılmamış olmasına seviniyordu.

23. Almanya'da yaşayan bazı Lazlarla bir araya gelerek Lazcanın yaşatılması için yoğun çaba sarf ettiniz. Bunun en önemli meyvesi de Laz alfabesi oldu. Bize bu alfabenin ortaya çıkış sürecini anlatabilir misiniz?

Bu gerçekten uzun bir hikâye; bu hikâyeyi zaten yakında "Lazuri Alfabe - Laz Alfabesi: Bir Güney Kafkas Dilinin Yazıya Geçirilmesine Giden Maceralı Yol" başlığı altında hem Almanca hem de Türkçe olarak yayımlamayı planlıyorum.

des türkischen Alphabets auch Lasisch schreiben. Für bestimme Laute des Lasischen existieren im Türkischen aber keine Buchstaben, was mir beim Schreiben Probleme bereitete.

Um die Struktur der lasischen Sprache besser zu verstehen, hielt ich es für erforderlich, Georgisch zu lernen, das ja wie das Lasische zur südkaukasischen Sprachgruppe gehört. Die einzige Möglichkeit, von meiner Heimatstadt Freiburg aus Georgisch zu studieren, bestand an einem Lektorat der Universität Zürich, das Yolanda Marchev leitete. Ich fuhr einmal in der Woche nach Zürich und kehrte abends oder einen Tag später nach Freiburg zurück. Ohne dieses Georgischstudium wäre der wissenschaftliche Einstieg in die lasische Sprache unmöglich gewesen. Doch es gab noch mehr Ansätze zu diesem Alphabet. So hatte Rüdiger Benninghaus in den "Meinerzhagener Nachrichten" schon kurze Zeit vor mir ein populäres Alphabet zum Lasischen publiziert, das allerdings wissenschaftlichen Ansprüchen nicht genügte. Mit der Möglichkeit, die lasische Sprache zu verschriften, befand ich mich aber nicht allein.

Folgende Vorstellungen hatte ich beim Entwurf eines lasischen Alphabetes zu berücksichtigen. Ein georgisches Alphabet kam aus einer Reihe von Gründen nicht in Frage. Es war zu schwer zu erlernen, kannte nur Kleinschrift, hatte eine fremde Buchstabenfolge, benutzte ein russisches Zeichen für "f", besaß keine historische Tradition, hätte keine Lehrer gefunden und wäre der türkischen Polizei sofort als verbotene Sprache aufgefallen. Eine Schreibmaschine mit georgischer Tastatur zu erwerben, erschien so gut wie unmöglich. Es war klar, die Buchstaben, die mit dem Türkischen übereinstimmten, auch für ein lasisches Lateinalphabet zu wählen. Eine besondere Schwierigkeit lag in den für das Lasische typischen Lauten.

Wie das georgische Alphabet sollte auch das lasische Alphabet phomologisch ausgerichtet sein. Jeder Laut musste einem einzigen Buchstaben entsprechen. Doppelte Buchstaben für einen Laut kamen für mich nicht in Frage. Das bedeutete für einen Laut, der dem "Z" in der deutschen Sprache gleicht, ein besonderes Zeichen zu wählen, das im Irischen lange bekannt ist. Es sieht aus wie die etwas nach unten gezogene Zahl "3". Als diakritisches Zeichen wählte ich zunächst das französische spitze Akzentzeichen, das mich allerdings nicht befriedigte. Ich gab meinen Entwurf einem türkischen Bekannten

Beni daha en başından Lazca bir alfabe tasarlamaya iten pek çok dönüm noktası oldu. Elbette çoğu Laz, Türk alfabesinin yardımıyla Lazca da yazabiliyordu. Ancak Lazcaya özgü bazı seslerin Türkçede hiçbir harf karşılığı yoktu ve bu durum yazarken ciddi sorunlar yaşamama neden oluyordu.

Laz dilinin yapısını daha derinlemesine kavrayabilmek için, tıpkı Lazca gibi Güney Kafkas dil ailesine mensup olan Gürcüceyi öğrenmeyi zorunlu gördüm. Yaşadığım şehir olan Freiburg'dan Gürcüce öğrenmek için tek şansım, Zürih Üniversitesi'nde Yolanda Marchev'in yönettiği bir lektörlüktü. Haftada bir gün Zürih'e gider, aynı günün akşamı veya ertesi gün Freiburg'a geri dönerdim. Eğer bu Gürcüce eğitimini almasaydım, Laz diline bilimsel bir giriş yapmam kesinlikle imkansız olurdu. Ancak bu alfabe konusunda başka girişimler de vardı. Örneğin, benden kısa bir süre önce Rüdiger Benninghaus "Meinerzhagener Nachrichten" gazetesinde Lazca için popüler bir alfabe yayımlamıştı; ne var ki bu çalışma bilimsel kriterleri karşılamaktan uzaktı. Yani Laz dilini yazıya dökme fikri konusunda yalnız değildim.

Bir Laz alfabesi tasarlarken, kafamdaki şu düşünceleri dikkate almam gerekiyordu. Gürcü alfabesini kullanmak birçok nedenden ötürü kesinlikle söz konusu olamazdı. Öğrenmesi çok zordu, sadece küçük harflerden oluşuyordu, bize tamamen yabancı bir harf dizilimi vardı, "f" sesi için Rusça bir karakter kullanıyordu, bölgede tarihi bir geçmişi yoktu, öğretecek öğretmen bulmak imkansızdı ve hepsinden önemlisi, Türk polisinin gözüne derhal yasaklanmış bir dil olarak batardı. Gürcüce klavyeye sahip bir daktilo bulmak ise neredeyse imkansız görünüyordu. Lazca bir Latin alfabesi oluştururken Türkçeyle örtüşen harfleri seçmemiz gerektiği gün gibi ortadaydı. Asıl büyük zorluk, sadece Lazcaya özgü olan karakteristik sesleri yazıya dökmekteydi.

Tıpkı Gürcü alfabesinde olduğu gibi, Laz alfabesinin de fonolojik bir temele dayanması gerekiyordu. Ağızdan çıkan her bir ses, tek bir harfe karşılık gelmeliydi. Tek bir sesi ifade etmek için çift harf kullanılması benim için asla kabul edilemezdi. Bu kural, Almancadaki "Z" harfine benzeyen bir ses için, İrlandacada eskiden beri bilinen özel bir karakter seçmem gerektiği anlamına geliyordu. Bu karakter, kuyruğu biraz aşağıya doğru çekilmiş "3" rakamına benziyordu. Ayırıcı işaret (diakritik işaret) olarak başlangıçta

und fragte ihn, ob er die vorgelegten Sätze gut lesen könne. Er war kein Lase, hatte mit Sprache nichts zu tun und stammte aus Zypern. Er betrachtete das französische Akzentzeichen als “kaş“. Nach monatelangen Überlegungen war für mich das Problem endlich gelöst. Ich nahm das “kaş“ für die typisch lasischen Laute des Alphabets.

Die ursprüngliche Zielsetzung ging über die lasische Ethnie hinaus. Das Alphabet sollte den schriftlichen Austausch innerhalb der südkaukasischen Sprachgruppe fördern und die umständliche internationale Transliteration erleichtern. Das Georgische lässt sich über das lasische Lateinalphabet mühelos darstellen. Im Mingrelischen kommen noch zwei Zeichen hinzu, die auch im Türkischen bekannt sind. Und die übliche internationale Transliteration, die sehr mühsam zu lesen und zu schreiben ist, wäre mit dem lasischen Alphabet wesentlich einfacher.

Ich dachte also nicht nur an die Lasen, sondern auch an die Georgier in der Türkei mit ähnlichem Sprachproblem. Natürlich sollte ein “Südkaukasisches Alphabet” niemals das georgische ersetzen. Ich stellte mir einen pallelen Gebrauch vor. Jeder georgische Text wäre mit dem südkaukasischen Lateinalphabet für alle Georgier in der Türkei buchstabengetreu zu lesen gewesen, über das georgische Alphabet aber für sehr, sehr wenige. Ich überlegte auch, ob für das Hemschinische mein Alphabetsentwurf Anwendung finden könnte. Der Blick auf das Georgische und Mingrelische war für Selma schon 1984 ein Dorn im Auge. Sie lehnte meine Überlegungen völlig ab und wollte sich nur für ein lasisches Alphabet einsetzen.

Entscheidend im Jahre 1984 war der Kontakt zu dem leider 2023 verstorbenen Kaukasologen Prof. Winfried Boeder, der mich zum 2. Kaukasischen Kolloquium nach Wien einlud. Auf die Meinung der Kaukasologen legte ich größten Wert. Mein Aphabetsentwurf bekam auf dieser Tagung volle Zustimmung. Ein weiterer Kaukasologe, Prof. Job, stellte den Kontakt zu Selma her, die selbst an ein Alphabet des Lasischen dachte und ihn aus diesem Grund aufgesucht hatte.

Fikri Özdemir, Selma Uğur (später Ülker) und ich kamen in meiner Wohnung zusammen. Die Gestaltung der Broschüre „Lazuri Alfabe“ wurde gemeinsam besprochen. Bald kam es zu einer schweren Auseinandersetzung. Selma verlangte, in das türkische

Fransızcadaki sivri aksan işaretini (akut) seçtim, ancak bu içime hiç sinmedi. Taslağımı Türk bir tanıdığıma verdim ve önündeki cümleleri rahat okuyup okuyamadığını sordum. Kendisi Laz değildi, dilbilimle hiçbir alakası yoktu ve aslen Kıbrıslıydı. O Fransız aksan işaretine baktığında onu bir "kaş"a benzetti. Aylar süren düşünce fırtınalarının ardından sorun benim için nihayet çözülmüştü. Alfabedeki tipik Lazca sesleri belirtmek için bu "kaş" işaretini kullanmaya karar verdim.

Aslında başlangıçtaki hedefim sadece Laz etnik grubuyla sınırlı değildi. Bu alfabenin, tüm Güney Kafkas dil ailesi içindeki yazılı iletişimi teşvik etmesini ve son derece zahmetli olan uluslararası transkripsiyon sistemini kolaylaştırmasını istiyordum. Gürcüce, bu Laz Latin alfabesi kullanılarak çok rahat bir şekilde yazıya dökülebilir. Megrelcede buna, Türkçede de zaten bilinen iki harf daha eklenmektedir. Okuması da yazması da tam bir eziyet olan standart uluslararası çeviriyazı sistemi, Laz alfabesiyle çok daha pratik ve kolay hale gelecekti.

Yani ben sadece Lazları değil, benzer dilsel sorunlarla boğuşan Türkiye'deki Gürcüleri de düşünüyordum. Elbette böyle bir "Güney Kafkas Alfabesi"nin, geleneksel Gürcü alfabesinin yerini alması söz konusu bile olamazdı. Benim hayalim paralel bir kullanımdı. Herhangi bir Gürcüce metin bu Güney Kafkas Latin alfabesiyle yazıldığında Türkiye'deki tüm Gürcüler tarafından harfi harfine rahatça okunabilecekti; oysa aynı metni Gürcü alfabesiyle okuyabilen insan sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdı. Hatta hazırladığım bu alfabe taslağının Hemşince için de kullanılıp kullanılamayacağını düşünüyordum. Ancak meseleye Gürcüce ve Megrelce boyutundan bakmam, daha 1984 yılında bile Selma'nın gözüne batan bir diken olmuştu. Bu fikirlerimi tamamen reddetti ve ısrarla sadece bir Laz alfabesi üzerinde çalışmak istedi.

1984 yılındaki en belirleyici olay, ne yazık ki 2023'te aramızdan ayrılan kıymetli Kafkasolog Prof. Winfried Boeder ile kurduğum temastı. Kendisi beni Viyana'da düzenlenen 2. Kafkas Kolokyumuna davet etmişti. Kafkasologların görüşleri ve eleştirileri benim için her şeyden önemliydi. Alfabe taslağım bu bilimsel toplantıda tam not alarak onaylandı. Yine başka bir Kafkasolog olan Prof. Job, kendi çapında Lazca için bir alfabe düşünen Selma ile tanışmamı sağladı.

Vorwort den Satz aufzunehmen, dass dieses Alphabet der Demokratisierung der Türkei dienen solle. Fikri und ich lehnten dies ab, wobei Selma das Ende ihrer Mitarbeit androhte.

Das lasische Vorwort verfasste Fikri und Teile des türkischen Vorworts Selma. Der gesamte andere Text stammt von mir, wobei der damalige Freund von Selma Cengiz Ülker die Übersetzung ins Türkische fertigte. Die druckfertige Vorlage stellte ich auf einer elektrischen Kugelkopfmaschine der Marke IBM her und fügte die Illustrationen bei.

Die Herstellung der Broschüre "Lazuri Alfabe" besorgte eine alternative Druckerei in Freiburg. Eine winzige Anzahl von 200 Exemplaren wurde gefertigt. Die meisten Broschüren kamen wohl bei Veranstaltungen des Arbeitskreises Lazebura und unter bekannten Kaukasologen zur Verteilung. Ich selbst verschickte nicht mehr als 20 Exemplare mit der Post. Die Verteilung von "Lazuri Alfabe" an Lasen in der Türkei hatte Selma Ǩoçiva übernommen. Ihr ist zu verdanken, dass dieses Alphabet vor allem unter den Arťaşeni-Lasen rasche Verbreitung fand. Ohne ihre damalige Aktivität würden wir heute vermutlich nicht über diese Fülle lasischsprachiger Literatur verfügen. Aus ethnologischer Sicht musste dieses Alphabet für mich „Selbstläufer" sein. Entweder würde es von Lasen angenommen werden oder nicht. Das Werben für dieses Alphabet oder dessen Verbreitung betrachtete ich nicht als meine Aufgabe.

24. Warum haben Sie das Alphabet mit dem Pseudonym "Fahri Lazoğlu" unterschrieben? Dieser Name hat wohl auch zu einigen Verwirrungen geführt. Was möchten Sie dazu sagen?

Unter den Lasen in Deutschland herrschte in den 1980-er Jahren eine panische Angst vor Nachstellungen des türkischen Staates, der von seiner Botschaft und seinen Konsulaten aus das Leben von Minderheiten kontrollierte. So mussten türkische Staatsbürger regelmäßig auf den Konsulaten den Pass erneuern lassen. Kein einziger Lase wagte es daher, ein noch so harmloses Gedicht in lasischer Sprache unter dem richtigen Namen zu publizieren. Der Ausweg war daher der nicht besonders tapfere Weg zu einem Pseudonym. Diese Agitation des türkischen Staates und die Reaktion seiner Bürger sind zum Verständnis des gewählten Pseudonyms sehr wichtig.

Fikri Özdemir, Selma Uğur (daha sonraki soyadıyla Ülker) ve ben, benim evimde bir araya geldik. Oturup "Lazuri Alfabe" kitapçığının nasıl tasarlanacağını hep birlikte enine boyuna konuştuk. Ancak çok geçmeden aramızda şiddetli bir tartışma patlak verdi. Selma, kitabın Türkçe önsözüne bu alfabenin Türkiye'nin demokratikleşmesine hizmet etmesi gerektiği şeklinde siyasi bir cümlenin eklenmesini dayattı. Fikri ve ben bunu kesin bir dille reddettik; bunun üzerine Selma projeden çekilmekle tehdit etti.

Sonuçta Lazca önsözü Fikri, Türkçe önsözün bazı kısımlarını ise Selma kaleme aldı. Geri kalan tüm metinler bizzat benim kalemimden çıktı; bunların Türkçeye çevirisini ise Selma'nın o dönemki erkek arkadaşı Cengiz Ülker yaptı. Baskıya hazır nihai şablonu, IBM marka elektrikli bir daktiloda bizzat kendim yazıp hazırladım ve içine illüstrasyonları da ekledim.

"Lazuri Alfabe" kitapçığının basım işini Freiburg'daki alternatif bir matbaa üstlendi. Sadece 200 adetlik, oldukça cüzi bir sayıda basımı yapıldı. Kitapçıkların büyük bir kısmı muhtemelen Lazebura Çalışma Grubu'nun etkinliklerinde ve tanınmış Kafkasologlar arasında dağıtılıp tüketildi. Ben kendi adıma, posta yoluyla 20 kopyadan fazla göndermedim. "Lazuri Alfabe"nin Türkiye'deki Lazlara dağıtım işini tamamen Selma Ǩoçiva üstlenmişti. Bu alfabenin özellikle Ardeşenli Lazlar arasında bu kadar hızlı yayılmasını açıkçası ona borçluyuz. Eğer onun o dönemdeki çabaları ve faaliyetleri olmasaydı, bugün elimizde böylesine zengin bir Lazca edebiyat külliyatı muhtemelen olmazdı. Bir etnolog olarak meseleye baktığımda, bu alfabenin kendi ayakları üzerinde durması ve kendi yolunu çizmesi gerekiyordu. Ya Lazlar tarafından benimsenip sahiplenilecekti ya da unutulup gidecekti. Bu alfabenin reklamını yapmak ya da onu zorla yaymaya çalışmak benim görevim değildi.

24. Alfabeye neden "Fahri Lazoğlu" takma adıyla imza attınız? Bu ismin bazı kafa karışıklıklarına yol açtığını biliyoruz. Bu konuda ne söylemek istersiniz?

1980'li yıllarda Almanya'daki Lazlar arasında, büyükelçiliği ve konsoloslukları aracılığıyla azınlıkların hayatını mercek altına alan Türk devletinin olası takibatlarından ve baskılarından kaynaklanan adeta panik halinde bir korku hakimdi. O dönemde Türk va-

Im Sommer 1984 lag “Lazuri Alfabe. Entwurf eines lazischen Alphabetes” druckfertig vor. Ich wollte, dass der Entwickler dieses Alphabetes, Wolfgang Feurstein, und die beiden Mitarbeiter Selma Uğur (später mit Familiennamen Ülker und Ǩoçiva) und Fikri Özdemir gemeinsam als Herausgeber genannt werden sollten. Aus Angst vor möglichen Nachstellungen des türkischen Staates lehnten Selma und Fikri dies kategorisch ab.

Was war zu tun? Nach deutschem Recht musste jede Publikation den Namen eines Herausgebers und dessen Adresse beinhalten. Ich unterschrieb also das deutschsprachige Vorwort mit meinem Namen, teilte diesen auf der Rückseite der Broschüre nochmals mit und fügte die Nummer meines Postfaches im Ort Gundelfingen bei. Damit waren Selma und Fikri „fein“ heraus, während die ganze Verantwortung für dieses Alphabet auf mich allein abgewälzt wurde, wie sich auch später herausstellen sollte.

Wie kam es nun zu dem Pseudonym „Fahri Lazoğlu“, das auf meinen Vorschlag zurückgeht. Mit dem Vornamen „Fahri“ wollte ich den damals wohl besten Kenner der lasischen Ethnie Fahri Kahraman ehren, mit dem ich mich Ende 1976 im Tuzcu Palas Oteli in Arkabi zwei Mal zur Ausarbeitung eines lasischen Alphabetes getroffen hatte. Auch Fahri hielt ein Alphabet für die lasische Sprache für erforderlich. Natürlich genügten zwei Treffen für so ein wichtiges Vorhaben nicht und wir beschlossen, vorläufig die Transliteration von Georges Dumézil in dessen Publikation „Récits Lazes“ zu verwenden und dabei griechische Buchstaben durch lateinische zu ersetzen. Ich hatte dieses Buch 1976 nach Lazistan mitgenommen und Fahri ausgeliehen.

Nach meiner Rückkehr nach Deutschland verschlechterte sich die politische Lage in der Türkei zusehends. Ich hatte Angst, Fahri zu belasten, der als „fişli’ unter staatlicher Beobachtung stand und als Lehrer nach Artvin und Rize zwangsversetzt worden war Zu einer Kontaktaufnahme mit Fahri kam es von meiner Seite erst gegen Ende 1987, mehr als zwei Jahre nach Publikation von “Lazuri Alfabe”.

Der Nachname “Lazoğlu“ sollte als Pseudonym für alle drei Herausgeber gelten und gleichzeitig an alle erinnern, die sich in der Vergangenheit um die Verschriftung der lasischen Sprache bemüht hatten und bisher unbekannt geblieben waren. Selma Ǩoçiva wollte aus Furcht vor türkischen Nachstellungen, dass die wahren Herausgeber zunächst geheim bleiben und erst zu einem späteren Zeitpunkt genannt werden sollten.

tandaşları düzenli olarak konsolosluklara gidip pasaportlarını yeniletmek zorundaydılar. Bu yüzden tek bir Laz bile, Lazca yazılmış en masum bir şiiri dahi kendi gerçek adıyla yayımlamaya cesaret edemezdi. Hal böyle olunca, pek de cesurca sayılmayacak tek bir çıkış yolu kalıyordu: Bir takma ad kullanmak. Seçtiğimiz bu takma adın arka planını doğru anlayabilmek için, Türk devletinin o dönem yürüttüğü bu baskıcı politikaları ve vatandaşlarının buna verdiği tepkiyi bilmek çok önemlidir.

1985 yazında "Lazuri Alfabe. Bir Laz Alfabesi Taslağı" adlı çalışmamız basıma hazır hale gelmişti. Ben, bu alfabeyi bizzat geliştiren kişi olarak Wolfgang Feurstein ile birlikte bana destek olan Selma Uğur (Ǩoçiva) ve Fikri Özdemir'in adlarının yayıncılar olarak kitapçıkta ortaklaşa yer almasını istiyordum. Ancak Türk devletinin olası tepkilerinden ve takibatlarından ölesiye korkan Selma ve Fikri bu teklifimi kesin ve kati bir dille reddettiler.

Peki şimdi ne yapacaktık? Alman yasalarına göre yayımlanan her eserde mutlak surette bir yayıncının adının ve adresinin bulunması zorunluydu. Bunun üzerine ben de Almanca yazılmış olan önsözü kendi adımla imzaladım, ismimi kitapçığın arka kapağında bir kez daha belirttim ve yanına da Gundelfingen kasabasındaki posta kutusu numaramı ekledim. Böylece Selma ve Fikri bu işten "tertemiz" sıyrılmış oldular; ancak işin sonunda bu alfabenin tüm sorumluluğu, daha sonraları açıkça ortaya çıkacağı üzere, tek başıma benim omuzlarıma yıkılmış oldu.

Peki bizzat benim kendi önerim olan "Fahri Lazoğlu" takma adı nasıl ortaya çıktı? "Fahri" ismini seçmemin nedeni; o dönemde Laz etnisitesini tartışmasız en iyi tanıyan kişi olan ve 1976 yılının sonlarında Arkabi'deki Tuzcu Palas Oteli'nde bir Laz alfabesi hazırlamak üzere iki kez bir araya geldiğim Fahri Kahraman'ı onurlandırmaktı. Fahri de Laz dili için kesinlikle bir alfabeye ihtiyaç olduğuna yürekten inanıyordu. Elbette böylesine önemli ve büyük bir proje için sadece iki kez buluşmak yeterli değildi; bu yüzden geçici olarak Georges Dumézil'in "Récits Lazes" adlı eserinde kullandığı çeviriyazıyı temel almaya ve oradaki Yunanca harfleri Latin harfleriyle değiştirmeye karar vermiştik. Zaten bu kitabı 1976'da Lazistan'a giderken yanımda götürmüş ve incelemesi için Fahri'ye ödünç vermiştim.

Die in der Fragestellung genannten Verwirrungen gehen alle auf die Agitation von Selma Ǩoçiva zurück, die bald nach Herausgabe von „Lazuri Alfabe“ schwer erkrankte und berufsunfähig wurde. Es war ihr ein Ärgernis, dass der lasische Alphabetsentwurf von einem Deutschen stammte und nicht von einem Lasen. Sie nutzte den tragischen Tod von Fahri Kahraman 1997 dazu aus, um das Märchen in die Welt zu setzen, dass Fahri der wahre Urheber des lasischen Alphabetes sei und nicht ich, sondern „Lazebura“ dieses Alphabet auf der Tagung der Kaukasologen 1984 in Wien vorgestellt habe. Eine gefälschte Darstellung, die sie auch noch veröffentlichte. Vermutlich sollte nichts mehr an meine Tätigkeit erinnern. Eine ausführliche Publikation über diese unschönen Vorgänge ist in Vorbereitung. Die sich in meinen Händen befindlichen Dokumente sprechen eine deutliche Sprache.

Ben Almanya'ya döndükten sonra Türkiye'deki siyasi iklim hızla ve gözle görülür bir şekilde kötüleşti. "Fişli" bir öğretmen olarak devletin yakın takibi altında olan ve Artvin ile Rize'ye zorunlu sürgüne gönderilen Fahri'yi tehlikeye atmaktan çok korkuyordum. Bu yüzden "Lazuri Alfabe" yayımlandıktan sonra, iki yılı aşkın bir süre boyunca Fahri ile hiçbir temas kurmadım; ta ki 1987 yılının sonlarına doğru yeniden iletişim kurma cesaretini bulana dek.

Soyadı olarak seçtiğimiz "Lazoğlu" ismi ise; hem biz üç yayıncıyı temsil edecek ortak bir takma ad işlevi görecek, hem de geçmişten günümüze Laz dilini yazıya geçirmek için emek vermiş ama o güne kadar adları hep gizli kalmış herkesin anısını yaşatacaktı. Selma Ǩoçiva'nın asıl niyeti ise, Türkiye'den gelebilecek tepkilerden duyduğu korku nedeniyle gerçek yayıncıların isimlerinin şimdilik bir sır olarak kalması ve ancak ilerleyen zamanlarda uygun bir ortam bulunduğunda açıklanmasıydı.

Sorunuzda bahsettiğiniz o tüm kafa karışıklıklarının tek ve asıl sorumlusu, "Lazuri Alfabe"nin yayımlanmasından kısa bir süre sonra ağır bir hastalığa yakalanıp çalışamaz duruma gelen Selma Ǩoçiva'nın yürüttüğü karalama kampanyasıdır. Laz alfabesi taslağının bir Laz tarafından değil de bir Alman tarafından hazırlanmış olması onun içine hiç sinmemiş, adeta ona dert olmuştu. Fahri Kahraman'ın 1997'deki trajik ölümünü kendi çıkarları için acımasızca kullanmaktan çekinmedi ve Laz alfabesinin gerçek yaratıcısının ben değil Fahri olduğu, hatta bu alfabeyi 1984 yılında Viyana'daki Kafkasologlar toplantısında benim değil "Lazebura"nın tanıttığı yönünde asılsız masallar uydurup etrafa yaydı. Bu tamamen yalanlarla dolu, sahte bir senaryoydu ve işin kötüsü bunu yazılı olarak da yayımlamaktan çekinmedi. Görünüşe göre benim bu projedeki tüm izlerimi ve emeğimi tamamen silmek istiyordu. Yaşanan bu son derece çirkin olayların tüm detaylarını ve içyüzünü anlatacağım kapsamlı bir yayın hazırlığı içindeyim. Elimde bulunan belgeler, gerçeği inkar edilemez bir şekilde, tüm çıplaklığıyla gözler önüne seriyor.

25. Hatten Sie noch andere Publikationen über die Lasen in Deutschland? Könnten Sie zum Beispiel von Arbeiten wie die Reihe Parpali oder die Zeitschrift Lazuri Ambarepe erzählen?

In der Reihe Parpali sind zwei Titel erschienen. Es handelt sich um die Broschüre "Lazuri Alfabe" aus dem Jahre 1985 und das 1991 unter dem Pseudonym "Ťamt̆ruli" erschienene lasische Schulbuch "Nananena". Die Druckvorlage wurde üer eine elektrische Kugelkopfmaschine der Marke IBM erstellt, da die Anschaffung eines Computes zu dieser Zeit für mich unerschwinglich war.

Das Manuskript zu „Nananena" hatte mir Ǯate Baǯaşi im Herbst 1989 überreicht mit dem Wunsch einer Publikation, die ihm in Georgien als unmöglich erschien. Ich wusste bis zum Jahre 2000 nicht, dass sich der an der Universität Kutaisi tätige Linguist, Prof. Mixeil Kurdiani, ebenfalls an diesem lasischen Schulbuch beteiligt hatte. Ich sicherte einen Druck in zwei Alpabeten (lasisch und georgisch) zu, wobei ich einige Seiten am Ende des Manuskripts wegließ, da sie mir zu nationalistisch erschienen. Ich übernahm das Pseudonym "Ťamt̆ruli", da eine Publikation unter Ǯates Namen für den Verfasser ernste Folgen hätte haben können. Ich war aber nicht bereit, das von Ǯate zurückdatierte Datum des Jahres 1918 zu übernehmen.

Lazuri Ambarepe kam im Mai 1992 heraus, wobei mir Fikri Özdemir bem Abfassen des lasischen Textes half. Von Bedeutung ist sicher der erste ethnologische Beitrag in lasischer Sprache, den Fahri unter dem Pseudonym Mtanebiva verfasste. Er handelt von der mythischen Figur "Çinǩa" und bezeugt die meisterhafte Beherrschung des Themas durch den Verfasser. Gleichzeitig erschien ein Nachruf zum Tode des lasischen Musikers Yaşar Turna, den ich gut kannte.

Als dritte Nummer der Reihe Parpali war der Gedichtband "Nenamurunʒxi" von Selma Ǩoçiva vorgesehen. Die Gedichte hatte ich mit einem Composer sehr anschaulich zu Papier gebracht. "Nenamurunʒxi" hätte umgehend gedruckt werden können. Ich hatte mich geweigert, eine politische Aussage von Selma zu übernehmen, wo sie von den "Proletariern von Arťaşeni" – „Arťaşenuri proletariepe" sprach. In meinen Augen erschien dies als Spruch des „Salonsozialismus", der mit der Realität vor Ort nichts zu tun hat. Ein

25. Almanya'da Lazlar hakkında yayımladığınız başka eserler oldu mu? Örneğin "Parpali" serisi veya "Lazuri Ambarepe" dergisi gibi çalışmalarınızdan bize bahsedebilir misiniz?

Parpali serisi kapsamında toplam iki eser yayımlandı. Bunlardan ilki 1985 yılında çıkardığımız "Lazuri Alfabe" kitapçığı, ikincisi ise 1991 yılında "Ťamťruli" takma adıyla yayımlanan "Nananena" adlı Lazca ders kitabıdır. O dönemde bir bilgisayar satın almak benim için inanılmaz derecede pahalı ve ulaşılamaz olduğundan, baskı şablonunu IBM marka elektrikli bir daktiloyla hazırlamak zorunda kalmıştım.

"Nananena"nın orijinal taslağını, Gürcistan'da yayımlanmasını tamamen imkansız gördüğü için bastırmam dileğiyle 1989 sonbaharında bana bizzat Ǯate Baǧaşi teslim etmişti. Kutaisi Üniversitesi'nde görev yapan dilbilimci Prof. Mixeil Kurdiani'nin de bu Lazca ders kitabına katkıda bulunduğunu ancak 2000 yılına geldiğimizde öğrenebildim. Kitabın hem Laz (Latin) hem de Gürcü alfabesiyle iki farklı versiyonda basılacağının garantisini verdim; ancak taslağın sonundaki birkaç sayfayı çok fazla milliyetçi bulduğum için kitaptan çıkardım. Eserin yazarının kendi adıyla yayımlanması yazar için ciddi tehlikeler doğurabileceği için "Ťamťruli" takma adını kullanmayı uygun gördüm. Fakat Ǯate'nin belgeyi geçmişe dönük 1918 tarihiyle tarihlendirmesini kabul etmeye kesinlikle yanaşmadım.

"Lazuri Ambarepe" dergisi Mayıs 1992'de okuyucuyla buluştu ve dergideki Lazca metinlerin kaleme alınmasında Fikri Özdemir bana çok yardımcı oldu. Bu dergideki en önemli çalışma hiç şüphesiz Fahri'nin "Mtanebiva" takma adıyla yazdığı, Laz dilindeki ilk etnolojik makaleydi. Makale mitolojik bir figür olan "Çinǩa" hakkındaydı ve yazarın konuya ne kadar hakim olduğunu gözler önüne seriyordu. Aynı sayıda, yakından tanıdığım Laz müzisyen Yaşar Turna'nın vefatı üzerine yazdığım bir anma yazısı (nekroloji) da yer alıyordu.

Parpali serisinin üçüncü yayını olarak Selma Ǩoçiva'nın "Nenamurunʒxi" adlı şiir kitabının çıkması planlanmıştı. Şiirleri bir Composer yardımıyla kağıda oldukça estetik bir biçimde aktarmıştım. Aslında "Nenamurunʒxi" derhal matbaaya gönderilip basılabilirdi. Ancak Selma'nın yazdığı "Ardeşen'in proleterleri" (Arťaşenuri proletariepe) şeklindeki

Proletariat konnte ich in ganz Lasistan nirgendwo erkennen. Reichere Lasen aus Arťaşeni hatten längst ihre Heimat verlassen und sich in İstanbul angesiedelt. Jahre später hat Selma ihre Gedichte selbst veröffentlicht, wobei das Kaş mit der Hand eingesetzt werden musste. Unter ihre Gedichte schrieb sie, ob es passte oder nicht „es lebe der Sozialismus – skudas sosyalizmi“, was dem lasischen Verständnis enorm schadete.

Leider verhinderte die schwere Erkrankung von Selma die vorgesehene Zusammenarbeit. Zahlreiche geplante Titel, die in „Lazuri Alfabe“ aufgeführt sind, sollten gemeinsam herausgegeben werden. Lasische Mitarbeit hielt ich für eine wesentliche Voraussetzung. Nach Ausbruch ihrer Krankheit war Selma dazu nicht in der Lage oder einfach nicht gewillt. In meinen Augen war ihr Ziel die persönliche Selbstverwirklichung über die lasische Sprache, von der sie besessen war. Sie schrieb sehr schöne Gedichte, konnte ausgezeichnet organisieren und Menschen kurzfristig motivieren. Bei den Lasentreffen in Deutschland, zu denen bis zu 250 Menschen gekommen waren, freute man sich über Xoron und Börek. Für die lasische Sprache wollte sich im Grunde am nächsten Tag aber niemand einsetzen. Dem geplanten „Kulturkreis Katschkar“, der auch die Nachbarethnien der Lasen, einbeziehen sollte, widersetzte sich Selma von Anfang. Sie wollte ausschließlich für das Lasische aktiv sein und lobte es in den höchsten Tönen, wobei sie sich offensichtlich eine Traumwelt aufbaute. Der eigenen Tochter hat sie nie Lasisch vermittelt und ihr damit die vermeintlich so geliebte Muttersprache vorenthalten.

26. Könnten Sie uns vom “Kaçkar Kültür Çevresi” erzählen? Wie wurde er gegründet, welche Aktivitäten hat er durchgeführt und kann er heute noch aktiv sein?

Bei einem Treffen im Herbst 1984 im Ort Reute bei Emmendingen wurde der Arbeitskreis “Lazebura”, “Lazebura çalışma grubu’ gegründet. Er hatte nur drei Mitglieder, und zwar den Lasen Fikri Özdemir, die Lasin Selma Uğur, später Ülker und Ǩoçiva und mich als Deutschen . Fikri war nur begrenzt belastbar, da er schwer auf dem Bau arbeitete. Die Zusammenarbeit mit Selma sollte sich als äußerst schwierig herausstellen. Sie hatte selbst ein lasisches Phantasiealphabet entworfen und zusammen mit ihrer Mutter Prof. Job, einen deutschen Linguisten, um Rat aufgesucht.

siyasi bir ifadeyi kitaba eklemeyi katiyen reddettim. Çünkü bu ifade bana, oradaki gerçeklikle uzaktan yakından hiçbir ilgisi olmayan tipik bir "salon sosyalizmi" sloganı gibi görünmüştü. Zira tüm Lazistan'ı karış karış gezmiş biri olarak hiçbir yerde bir "proletarya" göremiyordum. Ardeşen'in (Arťaşeni) hali vakti yerinde olan, zengin Lazları çoktan memleketlerini terk edip İstanbul'a yerleşmişlerdi bile. Yıllar sonra Selma bu şiirlerini kendisi yayımladı ve kitaptaki kaş işaretlerini tek tek eliyle çizmek zorunda kaldı. Şiirlerinin sonuna, içeriğe uyup uymadığına hiç bakmaksızın "Yaşasın sosyalizm - skudas sosyalizmi" diye yazmıştı ki bu, Laz halkının kültürel anlayışına çok büyük zarar verdi.

Maalesef Selma'nın geçirdiği o ağır hastalık, birlikte yapmayı planladığımız çalışmaları yarıda bıraktı. Oysa "Lazuri Alfabe"nin arka sayfasında duyurduğumuz ve birlikte yayımlamayı hedeflediğimiz daha pek çok eser vardı. Ben her zaman, bu tür çalışmalarda Lazların doğrudan ve aktif katkısının çok temel bir ön koşul olduğuna inanırdım. Ancak hastalığının baş göstermesinin ardından Selma bu tür ortak çalışmalara ne bedenen ayak uydurabiliyor ne de buna istek duyuyordu. Benim gördüğüm kadarıyla onun asıl ve yegâne amacı, saplantılı bir şekilde bağlandığı Laz dili üzerinden kendi kişisel egosunu tatmin etmekti. Gerçekten çok güzel şiirler yazıyordu, mükemmel bir organizasyon yeteneği vardı ve insanları kısa sürede motive edebiliyordu. Almanya'da bazen 250 kişinin bile bir araya geldiği coşkulu Laz buluşmalarında insanlar horon oynayıp börek yemenin tadını çıkarıyorlardı. Ama işin aslına bakarsanız, ertesi gün hiç kimse Laz dili için somut bir adım atmaya, bir şeyler yapmaya niyetli değildi. Selma, kuruluş aşamasındaki "Kaçkar Kültür Çevresi"nin (Kulturkreis Katschkar) Lazların komşu etnik gruplarını da içine alan kapsayıcı yapısına daha ilk günden şiddetle karşı çıkmıştı. Sadece ve sadece Lazlarla ilgili çalışmak istiyor, onları yere göğe sığdıramıyor ve kendisine resmen tamamen kurgusal bir rüya alemi yaratıyordu. Oysa o yere göğe sığdıramadığı, o sözde çok sevdiği anadilini kendi öz kızına bile bir kelime öğretmemiş ve onu bu dilden mahrum bırakmıştı.

26. Bize "Kaçkar Kültür Çevresi"nden bahsedebilir misiniz? Nasıl kuruldu, ne gibi faaliyetler yürüttü ve bugün hala aktif mi?

1984 yılının sonbaharında, Emmendingen yakınlarındaki Reute köyünde yapılan bir toplantıda "Lazebura Çalışma Grubu" kuruldu. Başlangıçta sadece üç üyemiz vardı: Laz Fikri Özdemir, Laz Selma Uğur ve bir Alman olarak ben. Fikri, inşaatlarda çok ağır şartlar-

130

Prof. Job wiederum war Teilnehmer des Kaukasischen Kolloquiums in Wien im Jahre 1984, auf dem ich „Lazuri Alfabe“ als Entwurf vorgestellt hatte. So entstand meine Bekanntschaft mit Selma. Die Unterschiede im Wissensstand waren beträchtlich. Selma hatte Sozialpädagogik stuidert, während ich über mein Studium Kenntnisse in Ethnologie, Geschichte und Geographie besaß. Die Publikationen in georgischer Sprache über die Lasen und deren Sprache konnte sie nicht lesen und vermochte es nicht, Georgisch zu lernen. Von Lazistan kannte sie nur ihr Heimatdorf Dutxa und den zugehörigen Marktort Arťaşeni, während ich mich in fast jedem lasischen Dorf aufgehalten hatte. Aus diesem Grund hatte sie keinerlei Bezug zu den Hemschinen und Georgiern als Nachbarethnien der Lasen.

In der lasischen Gemeinschaft in Deutschland war Selma sehr kommunikativ, konnte Treffen gut organisieren und Menschen motivieren. Ich schätzte ihre Fähigkeit, schöne lasische Gedichte zu schreiben. Das eigenwillige Verhalten von Selma erschwerte von Anfang an unsere Zusammenarbeit. Sie erwartete Offenheit und hielt oft selbst mit Informationen zurück. In Deutschland lebende Lasen folgten begeistert Selmas Einladung zu Lasentreffen, auf denen man sich unterhalten und neue Informationen erhalten konnte. Echte Interessen an der lasischen Sprache ergaben sich aber nicht oder

da çalıştığı için dernek işlerine ancak kısıtlı bir zaman ve enerji ayırabiliyordu. Selma ile çalışmak ise başından beri son derece zorlu oldu. Kendisi daha önce kafasından bir Laz alfabesi tasarlamış ve annesiyle birlikte gidip Alman dilbilimci Prof. Job'dan bu konuda fikir almıştı.

İlginçtir ki Prof. Job da, benim 1984'te Viyana'da «Lazuri Alfabe» taslağını ilk kez tanıttığım Kafkas Kolokyumu'nun katılımcılarından biriydi. Benim Selma ile tanışmam da işte bu vesileyle oldu. Ancak aramızdaki bilgi ve birikim farkı gerçekten uçurumlar kadardı. Selma sosyal pedagoji okumuştu, oysa ben eğitimim sayesinde etnoloji, tarih ve coğrafya alanlarında derin bir altyapıya sahiptim. O, Gürcüce yazılmış Lazlar ve dilleri hakkındaki zengin literatürü okuyamıyordu ve Gürcüce öğrenmeyi de bir türlü başaramamıştı. Lazistan coğrafyasına dair bildiği tek şey kendi memleketi olan Dutxe köyü ve ona bağlı olan Ardeşen (Arťaşeni) kasabasıydı; bense o güne dek Lazistan'daki neredeyse her köye ayak basmıştım. Bu yüzden, onun Lazların hemen yanı başındaki komşu etnik gruplar olan Hemşinliler ve Gürcülerle uzaktan yakından hiçbir bağı ya da bilgisi yoktu.

Selma, Almanya'daki Laz topluluğu içinde insan ilişkilerinde çok başarılıydı; etkinlikleri mükemmel organize ediyor ve insanları hızla harekete geçirebiliyordu. Çok güzel Lazca şiirler yazma yeteneğini her zaman takdir etmişimdir. Ancak Selma'nın başına buyruk tavırları, ortak çalışmamızı daha ilk günden çıkmaza soktu. Herkesten şeffaflık beklerken, kendisi sürekli bilgi saklıyordu. Almanya'da yaşayan Lazlar, sohbet etmek ve yeni şeyler öğrenmek umuduyla Selma'nın düzenlediği Laz buluşmalarına büyük bir coşkuyla katılıyordu. Ne var ki, Laz diline duyulması beklenen samimi ilgi bir türlü uyanmıyor ya da çok sınırlı kalıyordu. Bunun tek sebebi Türk konsolosluklarının baskıcı tutumu ve gözetimi değildi; aynı zamanda Selma'nın sarf ettiği "solcu" sloganlar da çoğu Laz tarafından büyük bir şüphe ve tedirginlikle karşılanıyordu. Giderek ortak çalışma yapamaz hale geliyorduk; Selma'nın tek derdi benden çeşitli belge ve bilgileri alıp bunları Türkiye'deki Lazlara aktarmaktı.

Kısa süre sonra Selma ağır bir hastalığa yakalandı ve Fikri'ye de çoğu zaman ulaşamıyordum. Birlikte kültürel bir şeyler üretebilmenin zeminleri tamamen ortadan kalkmıştı. Ben her zaman daha kapsayıcı ve geniş bir dilsel/kültürel hedef hayal ediyordum.

nur vereinzelt. Das mag nicht nur an der Kontrolle der türkischen Konsulate gelegen haben, sondern auch an den „linken" Äußerungen Selmas, die von den meisten Lasen mit Argwohn aufgenommen wurden. Gemeinsame Arbeit wurde immer seltener, wobei es bei Selma mehr um das Verlangen ging, Unterlagen und Informationen zu erhalten, um diese an Lasen in der Türkei weiterzugeben.

Selma erkrankte bald schwer und Fikri blieb für mich oft unerreichbar. Die Voraussetzungen für eine kulturelle Zusammenarbeit zeigten sich als äußerst schwierig. Ich dachte an eine breitere sprachlich-kulturelle Zielsetzung. Nicht eine einzelne Ethnie sollte im Vordergrund stehen, sondern ein vielfältiger kultureller Raum. Bewusst wählte ich einen geographischen Namen. Es war der fast 4000 m hohe Katschkar – Kaçkar, dessen einzigartige Schönheit mir bis heute unvergesslich geblieben ist. Hier trafen und treffen sich folgende Ethnien: Hemschinen / Armenier, Georgier, Lasen und Türken. Ich wählte den Zusatz „Kreis" im Sinne von Umkreis oder Umfeld. Auch der Untertitel orientierte sich an nicht an der Sprache, sondern an der Geographie: „Internationale Gesellschaft für südkaukasische Sprachen und Kulturen". So zählt die armenische Sprache der Xopa-Hemschinen nicht zur südkaukasischen Sprachgruppe, wohl aber geographisch zum südlichen Kaukasus.

Diesen Vorstellungen widersetzte sich Selma grundsätzlich. Für sie existierten nur die Lasen. Der völlige Bruch mit ihr zeigte sich an. Dennoch bereitete ich die Versammlung zur Gründung von Katschkar vor, bei der mich die Lasin Sevim Genç unterstützte. Sogar aus Wien sollten zwei Lasen anreisen.

Die Gründungsversammlung fand im Gemeindehaus des kleinen Ortes Unteriflingen 1992 statt. Selma versuchte, mit allen Mitteln diesen neuen Verein zu verhindern und stimmte mit drei weiteren Lasen gegen ihn. Dies gelang nicht. Dann sollte nach Selmas Vorschlag der 1. Vorsitzende Lase sein. Dies wurde abgelehnt. Noch bis zum Jahre 1997 blieb „Lazebura" als lasischer Arbeitskreis im Verein Katschkar, bis Selma hinter meinem Rücken ihren eigenen Verein gründete, in dem nur Menschen aufgenommen werden sollten, deren Mutter oder Vater lasischer Abstammung war.

Eine ganze Reihe wissenschaftlicher Tagungen führte Katschkar zunächst im Gemeindehaus in Unteriflingen und später im Orientalischen Seminar der Universität

Sadece tek bir etnik grubun (sadece Lazların) ön plana çıktığı değil, o coğrafyanın tüm o çok renkli kültürel dokusunu yansıtan bir yapı olmalıydı. Tam da bu yüzden bilinçli olarak coğrafi bir isim seçtim. Neredeyse 4000 metrelik zirvesiyle eşsiz güzelliğini bugün bile zihnimden silemediğim Kaçkar Dağı. Burası geçmişte de bugün de; Hemşinlilerin/Ermenilerin, Gürcülerin, Lazların ve Türklerin yollarının kesiştiği o büyük ortak buluşma noktasıdır. Yanına eklediğim "Çevre" (Kreis) kelimesini de "etki alanı" veya "çevreleyen bölge" anlamında kullandım. Derneğin alt başlığı bile dile değil coğrafyaya vurgu yapıyordu: "Güney Kafkas Dilleri ve Kültürleri Uluslararası Derneği". Örneğin Xopa (Hopa) Hemşinlilerinin konuştuğu Ermenice, dilbilimsel olarak Güney Kafkas dil ailesine mensup olmasa da, coğrafi olarak Güney Kafkasya'nın bir parçasıdır.

Selma bu vizyona başından beri kesin bir dille karşı çıktı. Onun dünyasında sadece ve sadece Lazlar vardı. İpler tamamen kopma noktasına gelmişti. Buna rağmen, o zamanlar bana büyük destek veren Laz Sevim Genç ile birlikte Kaçkar'ın kuruluş toplantısını hazırladım. Hatta toplantıya ta Viyana'dan iki Laz bile gelecekti.

Kuruluş kongresi 1992 yılında Unteriflingen adındaki küçük bir kasabanın belediye binasında gerçekleşti. Selma elinden gelen her türlü engellemeyi yaparak bu yeni derneğin kurulmasını durdurmaya çalıştı ve yanına aldığı üç Lazla birlikte buna karşı oy kullandı. Ancak başarılı olamadı. Bunun üzerine Selma bu kez 1. Başkan'ın mutlaka bir Laz olması şartını dayatmaya kalktı. Bu teklifi de reddedildi. "Lazebura", 1997 yılına kadar Kaçkar derneğinin bünyesinde bir Laz çalışma grubu olarak varlığını sürdürdü. Ta ki Selma benim arkamdan iş çevirerek, sadece anne veya babası Laz soyundan gelenlerin üye olabildiği kendi derneğini kurana dek.

Kaçkar derneği, ilk yıllarında Unteriflingen belediye binasında, ilerleyen yıllarda ise Tübingen Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsü'nde çok sayıda prestijli bilimsel konferans düzenledi. Bu çok çeşitli temaları kapsayan konferanslara Hollanda, Danimarka, Fransa ve Avusturya'dan alanında uzman saygın akademisyenler katıldı. Kaçkar'ın o yıllardaki konferans programlarının içeriği başlı başına ayrı bir yayın konusu olacak kadar zengindir. Eski üyelerimizin birçoğu maalesef bugün hayatta değil veya yurtdışında yaşıyorlar. Ancak derneğimiz, faaliyetleri sınırlı da olsa, varlığını bugün hala sürdürmektedir.

Tübingen durch. Zur breiten Thematik waren Fachgelehrte aus Holland, Dänemark, Frankreich und Österreich angereist. Die Konferenzprogramme von Katschkar wären ein besonderes Thema. Ehemalige Mitglieder leben nicht mehr oder wohnen im Ausland. Doch der Verein existiert bei eingeschränkter Aktivität noch weiter.

27. Welche anderen Veranstaltungen haben Sie in Deutschland durchgeführt? Haben Sie hier Kooperationen aufgebaut? Mit wem?

Es gab den Versuch, alle kulturell ausgerichteten Vereine, die sich mit Georgien beschäftigten, in einem Dachverband zu vereinigen. Dieser Dachverband sollte den Namen "Surami", ein Gebirge das West- von Ostgeorgien trennt, tragen, Eine Satzung wurde ausgearbeiet. Es kam zu mehrmaligen Treffen, wobei sich herausstellte, dass sich die georgische Seite nur halbherzig beteiligte und der Plan sich deshalb nicht verwirklichte.

Zusammen mit der Berliner Georgischen Gesellschaft spielte für mich in den ersten Jahren der Unabhängigkeit Georgiens die humanitäre Hilfe für dieses Land eine große Rolle. Der Kulturkreis Katschkar unterstützte das Krankenhaus in Zugdidi mit Medikamenten, beteiligte sich an den Operationskosten eines Georgiers und half dem Mingrelier Apakidze finanziell während dessen Aufenthalts in Tübingen.

Noch zur Zeit des Arbeiskreises Lazebura bestand eine lockere Kooperation mit der Gesellschaft für bedrohte Völker in Göttingen. Mit Selma zusammen, die das Pseudonym Tuxa Beržena gewählt hatte, erschien ein gemeinsamer Artikel über die Lasen in der Zeitschrift "Pogrom", der mit Interesse von den Lesern aufgenommen wurde. Auf einer von der Göttinger Gesellschaft ausgerichteten Tagung berichtete ich in Wien ausführlich über die Lasen in der Türkei.

28. Könnten Sie uns von Ihrem Master- und Promotionsstudium erzählen? Haben Sie noch andere akademische Arbeiten zu diesem Thema?

Mir lag nie an einer wissenschaftlichen Selbstprofilierung. Als Ethnologe kam für mich nur die Feldforschung, das heißt der Aufenthalt innerhalb einer Ethnie und das Studium vor Ort in Frage. Die Vorgehensweise anderer Wissenschaftler, die vom sicheren

27. Almanya'da başka ne tür etkinlikler düzenlediniz? Buralarda başka kurum veya kişilerle işbirlikleri (ortaklıklar) kurdunuz mu? Kimlerle çalıştınız?

Gürcistan'ı odağına alan kültürel amaçlı tüm dernekleri tek bir "çatı kuruluş" altında bir araya getirme yönünde bir girişimimiz oldu. Bu çatı dernek, Batı Gürcistan ile Doğu Gürcistan'ı birbirinden ayıran o meşhur dağ silsilesinden ilham alarak "Surami" adını taşıyacaktı. Hatta derneğin resmi tüzüğü bile baştan sona hazırlanmıştı. Defalarca toplantılar yapıldı; ancak sürecin ilerleyen safhalarında Gürcü tarafının bu işe pek de gönüllü olmadığı ortaya çıkınca, ne yazık ki bu plan hayata geçirilemedi.

Gürcistan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda, Berlin Gürcü Cemiyeti (Berliner Georgische Gesellschaft) ile el ele vererek bu ülkeye ulaştırılan insani yardım faaliyetleri benim için çok büyük bir anlam ifade ediyordu. O zor günlerde Kaçkar Kültür Çevresi olarak Zugdidi'deki hastaneye ilaç yardımları gönderdik, bir Gürcü vatandaşının ameliyat masraflarına destek olduk ve hatta Tübingen'de bulunduğu süre zarfında Megrel Apakidze'ye maddi yardımlarda bulunduk.

Schreibtisch aus über die Lasen und deren Sprache berrichteten, ging völlig andere Wege. So teilte mir der bekannte französische Sprachwissenschaftler Georrges Dumézil persönlich mit, dass er nie in Lazistan gewesen sei. Während meines Studiums in İstanbul erfuhr ich von lasischen Studenten, die in Artvin Talebe Yurdu wohnten, dass Dumézil sie zu seinen Forschungen in das luxuriöse Kenthotel eingeladen habe. Teilweise arbeitete Dumézil mit lasischen Informanten auch am sicheren Ort der französischen Botschaft in Ankara.

Ich selbst zog in Lazistan von Dorf zu Dorf, um mir ein Gesamtbild zu schaffen. Im Jahre 1976 hatte ich den ethnologischen Teil der georgischsprachigen Publikation „Lazeti" von Ali Tandilava und Muhammed Vanilişi durchgearbeıtet, die relevanten Themen aufgeschrieben und mit Fahri Kahraman besprochen. Diese Materialien bildeten mit den eigenen Forschungen die Grundlage für meine Magisterarbeit in Geographie unter dem Titel: "Untersuchungen zur materiellen Kultur der Lazen", die bis heute nur maschinenschriftlich vorliegt.

Ein großer Teil meiner späteren Dissertation bezog sich auf Mingrelien. Bei der Übersetzung schwieriger mingreischer Texte ins Deutsche half mir eine mingrelische Studentin.

Meine Dissertation mit dem Titel "Der sprachliche Reichtum der Kolchis" schrieb ich im Teilbereich "Christlicher Orient" der Orientalistik an der Universität Tübingen. Dieses Fachgebiet beschäftigt sich hauptsächlich mit dem Georgischen, Armenischen, Assyrischen, Griechischen und Äthiopischen. Der Schwerpunkt meines Studiums lag auf der georgischen Sprachgruppe. In dieser Fachrichtung "Christlicher Orient", die nach Pensionierung von Prof. Gerö geschlossen wurde, arbeitete ich einige Jahre als Lehrbeauftragter. Ich denke an eine zweite erweiterte Auflage meiner Dissertation. Leider scheine ich in diesem Wissenschaftsbereich allein zu arbeiten. Fachkollegen zu einem akademischen Austausch finde ich im Westen nicht.

Ich hatte nie vor, mich über das Studium bedrohter südkaukasischer Sprachen selbst zu profilieren. Die Liste meiner Publikationen zu füllen, um mich selbst für eine wissenschaftliche Stelle zu empfehlen, war nicht mein Ziel. Mit meinen Beiträgen zu

Lazebura çalışma grubunun henüz aktif olduğu yıllarda, Göttingen'deki Tehdit Altındaki Halklar Topluluğu (Gesellschaft für bedrohte Völker) ile de dirsek temasımız vardı. O dönemde "Tuxa Berženа" takma adını (mahlasını) kullanan Selma ile birlikte ortaklaşa kaleme aldığımız Lazlar hakkındaki bir makale, bu kurumun "Pogrom" adlı dergisinde yayımlandı ve okuyuculardan çok büyük bir ilgi gördü. Yine aynı Göttingen Topluluğu'nun Viyana'da düzenlediği büyük bir sempozyumda, Türkiye'deki Lazların durumu üzerine çok kapsamlı ve detaylı bir sunum gerçekleştirme fırsatı buldum.

28. Bize yüksek lisans ve doktora çalışmalarınızdan bahsedebilir misiniz? Bu konuda başka akademik çalışmalarınız da var mı?

Ben hiçbir zaman akademik arenada kendi reklamımı yapmanın, adımı parlatmanın peşinde koşmadım. Bir etnolog olarak benim için kabul edilebilir tek yöntem saha araştırmasıydı; yani doğrudan o etnik grubun içine girmek, onlarla birlikte yaşamak ve kültürü bizzat yerinde incelemekti. Diğer birçok bilim insanının, sırf kendi rahat ve güvenli çalışma masalarından Lazlar ve dilleri hakkında ahkam kesme yöntemi, benim çalışma tarzıma tamamen tersti. Örneğin o çok ünlü Fransız dilbilimci Georges Dumézil, bana şahsen Lazistan'a hayatında bir kez olsun adım atmadığını bizzat kendi ağzıyla itiraf etmiştir. İstanbul'daki üniversite eğitimim sırasında, Artvin Talebe Yurdu'nda kalan Laz öğrencilerden, Dumézil'in sırf araştırmaları için o dönem onları lüks Kent Otel'e davet edip masraflarını karşıladığını öğrenmiştim. Hatta Dumézil, kaynak olarak kullandığı bu Laz öğrencilerle zaman zaman Ankara'daki Fransız Büyükelçiliği'nin dış dünyadan tamamen izole, güvenli duvarları ardında çalışmayı bile tercih etmişti.

Bense, olayların genel bir fotoğrafını çekebilmek adına Lazistan'da köy köy, kapı kapı dolaştım. 1976 yılında, Ali Tandilava ve Muhammed Vanilişi'nin Gürcüce kaleme aldıkları meşhur "Lazeti" adlı yayının etnolojik bölümlerini satır satır incelemiş, benim için ilgi çekici olan kısımları not etmiş ve bunları bizzat Fahri Kahraman ile enine boyuna tartışmıştım. İşte bu materyaller ve bizzat yürüttüğüm saha araştırmalarım, coğrafya alanında yazdığım yüksek lisans tezimin omurgasını oluşturdu. Bugüne dek sadece daktilo edilmiş bir müsvedde metin halinde bulunan bu tezimin başlığı şuydu: "Lazların Maddi Kültürü Üzerine İncelemeler" (Untersuchungen zur materiellen Kultur der Lazen).

İlerleyen yıllarda kaleme aldığım doktora tezimin çok büyük bir bölümü ise (ağırlıklı olarak) Megrelya'ya odaklanıyordu. Almancaya çevirmesi gerçekten ustalık isteyen o zorlu Megrelce metinleri deşifre ederken, Megrel bir kız üniversite öğrencisinin bana çok büyük yardımları dokundu.

Tübingen Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nün "Hristiyan Doğu" (Christlicher Orient) alt kürsüsünde hazırladığım doktora tezimin başlığı ise "Kolkhis'in Dilsel Zenginliği" (Der sprachliche Reichtum der Kolchis) idi. Bu kürsü ağırlıklı olarak Gürcüce, Ermenice, Süryanice (Asurca), Yunanca ve Etiyopya dilleri üzerine uzmanlaşmıştı. Benim eğitimimde ise asıl ağırlık merkezi doğal olarak Gürcü dil ailesiydi. Prof. Gerö'nün emekliye ayrılmasının ardından ne yazık ki tamamen kapatılan bu "Hristiyan Doğu" bölümünde, ben de birkaç yıl boyunca öğretim görevlisi olarak dersler verdim. Şu aralar doktora tezimin daha da genişletilmiş ikinci bir baskısını yapmayı planlıyorum. Ancak ne yazık ki, Avrupa'da bu akademik alanda görünüşe göre tek başıma, yapayalnız çalışıyorum. Akademik bir fikir alışverişi yapabileceğim, tartışabileceğim hiçbir meslektaş bulamıyorum.

Benim asıl derdim, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bu Güney Kafkas dilleri üzerinden akademik camiada kendime bir yer edinmek asla olmadı. Kendime üniversitelerde prestijli bir akademik kadro ayarlamak için yayın listemi (CV'mi) şişirmek gibi bir derdim hiçbir zaman olmadı. Megrel ve Lazların dili ve kültürü üzerine yaptığım tüm bu çalışmalarla asıl ulaşmak istediğim şey; diğer bilim insanlarını sadece masa başından bir etnik grup hakkında makaleler döktürmekle yetinmemeye, aksine doğrudan o insanların haklarını savunmaya teşvik etmekti. Çünkü asıl yakıcı soru şuydu: Konforlu ofislerde masa başında yazılan o akademik makalelerin, sahada dili adına yaşam mücadelesi veren o insanlara ne gibi bir faydası dokunuyordu? 1990 yılında Londra'da düzenlenen Beşinci Kafkas Kolokyumu'nda söz alarak, salondaki tüm katılımcılara çok açık ve net bir çağrıda bulundum: "Sadece bu diller ve etnik gruplar üzerinde araştırma yapmakla yetinmeyin, aynı zamanda onların varlıklarını sürdürebilmeleri için eyleme geçin, inisiyatif alın." Ancak bu haklı önerim salonda adeta duvara çarptı, tam anlamıyla başarısız oldu. İşte o gün içimdeki o acı izlenim iyice perçinlendi: Maalesef Kafkas dilleri, akademik camianın geneli tarafından sırf kendi kariyer hedefleri için sadece bir araç olarak kullanılıyor, hatta

Sprache und Kultur der Mingrelier und Lasen wollte ich Wissenschaftler dazu anregen, nicht nur über eine Ethnie zu schreiben, sondern sich für sie einzusetzen. Die Frage war, was bringen am Schreibtisch verfasste Artikel den Menschen vor Ort. Auf dem fünften Kaukasischen Kolloquiumn im Jahre 1990 in London forderte ich die ganze Versammlung auf, nicht nur über Sprachen und Ethnien zu forschen, sondern auch sich für deren Fortleben einzusetzen. Mein Vorschlag scheiterte vollständig. Und so verstärkte sich bei mir der Eindruck, dass kaukasische Sprachen von der wissenschaftlichen Mehrheit zum Eigenzweck nur gebraucht, manmal sogar missbraucht werden. Selbst das Thema Sprachentod gehört zur linguistischen Forschung, ohne an den Zuständen vor Ort positiv etwas zu ändern.

Auch die eigene Person gerät in Gefahr, wissenschaftlich missbraucht zu werden. Auf Empfehlung von Prof George Hewitt besuchte mich der englische Journalist Neal Ascherson und täuschte Interesse an den Lasen vor. In seinem Buch über das Schwarze Meer erscheine ich dann als eine Art von Romanfigur. Die türkische Übersetzung, von der ich nichts erfuhr, sollte verheerende Folgen haben. Empfohlen von George Hewitt besuchte mich ebenfalls das Ehepaar Chris Hann und Ildiko-Bellér-Hann. In diesem Fall wurde ich als "Nationalist" missbraucht und diente zu phantastischen Vergleichen, die als "Wissenschaft" ausgegeben wurden. Das Ehepaar hatte enorme Mittel zur Verfügung, hielt sich weit länger als ich in Lazistan auf, hielt es aber für unnötig, Lasisch zu lernen. Ihr gemeinsames Buch erschien im Westen mit dem Bild von Atatürk und der türkischen Fahne auf dem Einband. Wissenschaftliche Mitteilungen über die Lasen sucht man vergebens.

Eine Reihe meiner Publikationen bezog sich auf Vorträge, die ich auf Tagungen des Kaukasischen Kolloquiums hielt. Sie haben die Ethnologie mit dem Schwerpunkt der Mythologie, die Namenkunde, die Geschichte und die lasische Sprache zum Thema. Im Laufe der Jahre habe ich zu verschiednen Anlässen auch zahlreiche Vorträge gehalten. Alle diese Titel zu besprechen, ginge in dieser Reportage zu weit. Zu zukünftigen wissenschaftlichen Plänen verweise ich auf die Beantwortung der Frage 37.

yeri geldiğinde acımasızca istismar ediliyordu. Öyle ki "Dilin Ölümü" konusu bile, sahada yaşanan o acı gerçekliği zerre kadar değiştirmeden, sadece ruhsuz dilbilimsel araştırmaların sıradan bir nesnesine dönüşmüştü.

Dahası, bu süreçte bizzat kendi şahsınız bile bilimsel bir araç olarak kullanılma (istismar edilme) tehlikesiyle yüz yüze kalabiliyordu. Prof. George Hewitt'in yönlendirmesiyle beni ziyarete gelen İngiliz gazeteci Neal Ascherson, başlarda Lazlara karşı müthiş bir ilgi duyuyormuş gibi bir izlenim yaratmıştı. Ancak Karadeniz üzerine yazdığı kitabını okuduğumda, kendimi o kitapta adeta bir roman karakteri gibi tasvir edilmiş buldum. Bu kitabın benim hiç haberim bile olmadan yayımlanan Türkçe çevirisi ise benim açımdan tam bir yıkıma yol açacaktı. Yine aynı George Hewitt'in tavsiyesiyle bu kez Chris Hann ve Ildiko-Bellér-Hann çifti de kapımı çaldı. Onların kitabında ise bu kez hiç utanmadan bir "Milliyetçi" olarak yaftalanmış ve "Bilim" kılıfı altında pazarlanan o saçma sapan karşılaştırmalara alet edilmiştim. İşin en acı tarafı neydi biliyor musunuz? Bu çiftin elinde benim hayal bile edemeyeceğim kadar devasa araştırma bütçeleri vardı; üstelik Lazistan'da benden çok daha uzun süre kalmışlardı, ancak Lazca öğrenmeye zerre kadar gerek görmemişlerdi. İkisinin ortaklaşa çıkardığı kitabın kapağında ise koca bir Atatürk portresi ve devasa bir Türk bayrağı dalgalanıyordu. Kitabın içinde Lazlarla ilgili dişe dokunur bilimsel bir bilgi ararsanız boşuna zahmet etmeyin, bulamazsınız.

Yayınlarımın birçoğunun kökeni, Kafkas Kolokyumu toplantılarında sunduğum bizzat bu tebliğlere dayanır. Bu çalışmalarımın ana omurgasını ağırlıklı olarak mitoloji, yer adları bilimi, tarih ve Laz dili gibi konulara odaklanan etnoloji oluşturur. Yıllar içinde bu temalar etrafında çok sayıda farklı platformda sayısız konuşma ve sunum gerçekleştirdim. Tüm bu eserlerin, kitapların ve sunumların detaylarına bu röportajın sınırlı formatında tek tek girmek sanırım bizi çok uzağa götürür. İleriye dönük akademik ve bilimsel planlarımla ilgili daha net detayları ise 37. soruya verdiğim cevapta bulabilirsiniz.

29. Sie sind während der Sowjetzeit nach Russland, Georgien, Abchasien und Armeniengereist und haben diese Reisen auch nach dem Zerfall der Sowjetunion fortgesetzt. Könnten Sie uns die Ziele dieser Reisen im Kontext unseres Themas erläutern? Wen haben Sie kennengelernt, welche Orte haben Sie gesehen und was haben Sie gefunden?

Reisen in die damalige Sowjetunion waren vor 1989 äußerst schwierig. Die Route mit dem Auto war genau vorgeschrieben und ein Zeitplan einzuhalten. Es war verboten, die Straßen zu verlassen. Nur in den größeren Orten bestand die Möglichkeit, sich Sehenswürdigkeiten anzuschauen.

Das eigentliche Russland war nicht das Ziel meiner Reise vom Jahre 1975, sondern die kaukasischen Länder Georgien und Armenien. Die Aufenthalte in Lemberg (Lwow), Kiew, Charkow und Rostow am Don sollten nur der Durchreise dienen. Einen besonderen Eindruck hinterließ die für mich bisher kaum bekannte sozialistische Kunst, die ich auch fotografisch festhielt.

Nur in der abchasischen Hauptstadt Suchumi war es damals möglich, zu einem angemessenen Preis auf dem Campingplatz zu übernachten. Das nächste erlaubte Ziel sollte Tiflis sein.

Zugdidi und Kutaisi lagen auf der erlaubten Reiseroute. Doch für diese Orte waren keine Übernachtungsmöglichkeiten vorgesehen. Es blieb nur die Möglichkeit, morgens von Suchumi nach Zugdidi zu fahren und abends nach Suchumi zurückzukehren. Ich erinnere mich daran, dass ich in Anaklia am Straßenrand hielt und nach Lasen fragte, was man bestätigte. Ich wurde aber von der Polizei angehalten, sofort weiterzufahren. In Zugdidi stieß ich im Dadiani-Museum auf den jungen Mitarbeiter Abesalom Tuğuşi, der gerade die ethnologische Sammlung aufbaute. Mit Abesalom fuhr ich zur alten Kirche von Èaişi, was eigentlich nicht erlaubt war. Die eindrucksvollen Bilder von Mingrelien ließen mich nicht mehr los. Abesalom sollte ich viele Jahre später in Zugdidi treffen. Zu seinem plötzlichen Tod schrieb ich einen Nachruf in der georgischen Zeitschrift Egrisis Maʒne.

29. Sovyet döneminde Rusya, Gürcistan, Abhazya ve Ermenistan'a seyahat ettiniz ve bu seyahatleri Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da sürdürdünüz. Konumuz bağlamında bu seyahatlerin amaçlarını bize açıklayabilir misiniz? Kimlerle tanıştınız, hangi yerleri gördünüz ve neler buldunuz?

1989'dan önce o zamanki Sovyetler Birliği'ne seyahat etmek son derece zordu. Arabayla izlenecek rota kesin olarak belirlenmişti ve sıkı bir zaman çizelgesine uyulması gerekiyordu. Ana yollardan çıkmak kesinlikle yasaktı. Sadece daha büyük yerleşim yerlerinde turistik yerleri gezme imkanı vardı.

1975 yılındaki seyahatimin asıl hedefi Rusya'nın kendisi değil, Kafkas ülkeleri olan Gürcistan ve Ermenistan'dı. Lviv (Lemberg), Kiev, Harkov ve Rostov-na-Donu'daki konaklamalarım sadece transit amaçlıydı. Benim için o güne dek pek de bilinmeyen sosyalist sanat eserleri bende özel bir izlenim bıraktı ve bunları fotoğraflarla da kayıt altına aldım.

O dönemde makul bir fiyata bir kamp alanında gecelemek sadece Abhazya'nın başkenti Sohum'da mümkündü. İzin verilen bir sonraki durak Tiflis olmalıydı.

Zugdidi ve Kutaisi de izin verilen seyahat rotası üzerindeydi. Ancak bu yerler için herhangi bir konaklama imkanı öngörülmemişti. Geriye kalan tek seçenek, sabah Sohum'dan Zugdidi'ye gidip akşam tekrar Sohum'a dönmekti. Anaklia'da yol kenarında durup Lazların olup olmadığını sorduğumu ve bunun yöre halkı tarafından onaylandığını hatırlıyorum. Ancak polis tarafından durduruldum ve derhal yola devam etmem emredildi. Zugdidi'deki Dadiani Müzesi'nde, o sıralar etnolojik koleksiyonu oluşturan genç çalışan Abesalom Ťuğuşi ile karşılaştım. Abesalom ile birlikte, aslında pek de izin verilmeyen eski 3aişi kilisesine gittik. Megrelya'nın bende bıraktığı o etkileyici imgeler o günden sonra peşimi hiç bırakmadı. Abesalom ile uzun yıllar sonra Zugdidi'de tekrar buluşacaktım. Kendisinin ani ölümü üzerine Gürcü dergisi "Egrisis Maʒne"de onun için bir anma yazısı kaleme aldım.

Seyahatin o dönemde resmi olarak bilimsel bir amacı yoktu. Zaten Sovyet yetkilileri buna asla izin vermezlerdi. Daha çok kültürel olarak bilgilenme amacı taşıyordu. Bu

Die Reise verfolgte damals keine wissenschaftlichen Ziele. Das hätten die sowjetischen Behörden nicht erlaubt. Sie diente vielmehr der kulturellen Information. So war es möglich, das Kloster Gelati bei Kutaisi zu besuchen. In Tbilisi gab es allerdings eine große Überraschung. Dem Direktor der Schatzkammer des Kunsthistorischen Museums in Tiflis hatte ich Fotografien von Kirchen in Tao-Klarceti übergeben. Zum Dank bekam ich die Erlaubnis, die ausgestellten Werke zur mittelalterlichen Kunst zu fotografieren. Ich war in Xaxuli in der Türkei gewesen und sah nun die berühmte Ikone von Xaxuli, die einst in der Kirche stand. Ein weiterer Höhepunkt war der Besuch des Handschriftenmuseums in Tiflis, wo man mir die geographische Karte Georgiens von Vaxuşti im Original zeigte.

Ich setzte die Reise nach Armenien fort. Besonders eindrucksvoll für mich waren die zahlreichen kunstvollen Xaçkare, die Kirchen am Sevansee, die Hripsimekirche und die Reste der Rundkirche von Svardnots. Georgien sah ich nach der Eröffnung der Sowjetunion im Jahre 1989 zum zweiten Male wieder.

30. Als einer der ersten Forscher, der İskender Chitaşi und seine Werke entdeckte: Wie haben Sie die Spuren von İskender Chitaşi in Abchasien verfolgt?

Die erste Nachricht über Iskender Chitaşi [ǯitaşi] erhielt ich vom Lasen ǯate Baǯaşi, der mich auf die Zeit der lasischen Sprachautonomie in Abchasien aufmerksam machte und mir eine Kopie einer Ausgabe der Zeitung „Mçita Muruʒxi' und ein Exemplar des lasischen Schulbuches "Albomi" überreichte. Leider würde bis heute eine fotografische Aufnahme von Iskenderr fehlen. Natürlich wollte ich mehr über den Begründer der lasischen Sprachautonomie zwischen 1929 und 1938 erfahren und befragte eine Reihe von georgischen Wissenschaftlern. Es gab viele Gerüchte über Iskender, kaum aber brauchbare Informationen. Wichtige Dokumente konnte ich beim lasischen Linguisten Omar Memişişi in Sarpi und bei Prof. Ioseb Megrelidze in Tiflis einsehen. Auch das kurze Gespräch, das ich in Batumi mit Muhammed Vanilişi führte, ergab einige Hinweise. Muhammed war zwar bei den Treffen der Lasen mit Vertretern der abchasischen Regierung in Suchumi dabei, kannte aber Iskender ǯitaşi persönlich kaum.

In der Nähe von Suchumi weilte ich als Gast im Haus einer lasischen Familie, wo mir der frühere lasische Lehrer Çapanişi begegnete. Er war erst nach Stalins Tod

sayede Kutaisi yakınlarındaki Gelati Manastırı'nı ziyaret etmem mümkün oldu. Ancak Tiflis'te beni büyük bir sürpriz bekliyordu. Tiflis Sanat Tarihi Müzesi'nin hazine dairesi müdürüne Ťao-Ǩlarceti'deki kiliselerin fotoğraflarını teslim etmiştim. O da bana teşekkür mahiyetinde, sergilenen ortaçağ sanat eserlerinin fotoğraflarını çekmem için özel bir izin verdi. Daha önce Türkiye'de Xaxuli'ye (Tortum'un Bağbaşı köyünde Gürcü manastırı) gitmiştim ve şimdi karşımda, bir zamanlar o kilisede duran ünlü Xaxuli ikonası duruyordu. Seyahatin bir diğer zirve noktası da, bana Vakhuşti'nin hazırladığı Gürcistan coğrafi haritasının orijinalinin gösterildiği Tiflis'teki El Yazmaları Müzesi'ni ziyaret etmekti.

Yolculuğuma Ermenistan'a doğru devam ettim. Özellikle çok sayıdaki sanat harikası Haçkarlar, Sevan Gölü kıyısındaki kiliseler, Hripsime Kilisesi ve Zvartnots yuvarlak kilisesinin kalıntıları bende son derece çarpıcı bir izlenim bıraktı. Gürcistan'ı ise ikinci kez, Sovyetler Birliği'nin dışa açıldığı Perestroyka sonrası, 1989 yılında tekrar gördüm.

30. İskender Chitaşi'yi ve eserlerini ilk keşfeden araştırmacılardan biri olarak: Abhazya'da İskender Chitaşi'nin izlerini nasıl sürdünüz?

İskender Chitaşi hakkındaki ilk bilgiyi, dikkatimi Abhazya'daki Lazca Dil Otonomisi Dönemine çeken ve bana "Mçita Muruʒxi" (Kızıl Yıldız) gazetesinin bir sayısının kopyası ile Lazca okul kitabı "Alboni"nin bir nüshasını veren Laz Ǯate Bağaşi'den almıştım. Ne yazık ki, o güne dek kendisinin tek bir fotoğrafı bile bulunmuyordu. Doğal olarak 1929 ile 1938 yılları arasındaki Lazca Dil Otonomisinin kurucusu hakkında daha fazla şey öğrenmek istedim ve bazı Gürcü bilim insanlarına danıştım. İskender hakkında çok fazla söylenti vardı, ancak işe yarar bilgi neredeyse hiç yoktu. Sarpi'de Laz dilbilimci Omar Memişişi ve Tiflis'te Prof. Ioseb Megrelidze'nin yanında önemli bazı belgeleri inceleme fırsatı buldum. Batum'da Muhammed Vanilişi ile yaptığım kısa görüşme de bana bazı ipuçları sağladı. Muhammed, Lazların Sohum'da Abhaz hükümeti temsilcileriyle yaptıkları toplantılarda bulunmuştu; ancak İskender Chitaşi'yi şahsen pek tanımıyordu.

Sohum yakınlarında, misafir olarak bir Laz ailesinin evinde konaklıyordum. Orada, eski bir Laz öğretmen olan Çapanişi ile karşılaştım. Kendisi, yıllar süren çalışma kampı esaretinden ancak Stalin'in ölümünden sonra kurtulabilmişti. O, Gudauta kasabasındaki Ermeni bir ailenin fotoğraf albümünde Chitaşi'ye ait bir fotoğraf olduğunu biliyordu.

Oraya gittik ve oldukça yaşlı Ermeni bir aileyi ziyaret ettik. Fotoğraf albümünde, Ermeni kadının Gudauta'da yıllar önce yanıp kül olan baba evinde gerçekleştirilen Laz toplantılarına ait bir dizi fotoğraf yer alıyordu. Kadın bana albümde, İskender Chitaşi'nin Sohum'da bulunduğu döneme ait bir fotoğrafını gösterdi. Bu fotoğraf daha sonra bana hediye edildi. Tiflis'te bana anlatıldığına göre bu, Lazların yıllardır fellik fellik aradığı, Chitaşi'ye ait yegane fotoğraftı.

Bir başka karşılaşmayı da Kafkasolog George Hewitt'e borçluyum. Oçamçire'de, onun Abhaz eşinin evinde gecelemiştim. Orada, o dönemdeki Laz okulunda Chitaşi'nin öğrencisi olmuş yaşlı bir Laz ile sohbet etme imkanı buldum. Orada, Chitaşi'nin anadili düzeyinde Lazcaya hakim olmadığını ve Türkçeyi de ancak çok az bildiğini öğrenmek oldukça şaşırtıcıydı. Ne yazık ki, kısa bir süre sonra patlak veren Abhaz-Gürcü savaşı, bu çok önemli kaynak kişiyle bir daha görüşebilmemi imkansız hale getirdi.

31. Gürcistan'daki Sarpi köyünü ziyaret eden ilk kişilerden biri de sizdiniz. Bize eski ve yeni Sarpi hakkındaki izlenimlerinizi anlatabilir misiniz?

Gürcistan'la bu kadar erken temas kurabilmemi, 2023 yılında vefat eden Alman dilbilimci ve Kafkasolog Prof. Winfried Boeder'e borçluyum. Kendisi büyük ihtimalle Batı Almanyalı tek bilim insanı olarak ta 1970'li yıllarda Gürcistan'a seyahat edebilmişti. Prof. Boeder benim Lazistan'da geçirdiğim zamanları ve Lazların diline ve kültürüne duyduğum ilgiyi çok iyi biliyordu.

1989 sonbaharında, Laz köyü Sarp'ın Gürcistan tarafında kalan kısmında (Sarpi'de) ilk kez bulundum. Tiflis'te yaşayan Laz Ƶate Baǯaşi'nin daveti üzerine oraya gitmiştim. Tiflis'ten trenle Batum'a, oradan da taksiyle Sarpi'ye geçtik. Köyün ileri gelenlerinin toplandığı yegâne restoranda, Rus komutan bizi çok içten bir şekilde karşıladı. Sanırım oradaki konuşmaları teybe kaydetmiştim.

Daha sonraları Sarpi'de Cemal (Zurab) Vanilişi ve Zurab Tandilava'nın misafiri olarak defalarca konakladım. İkiye bölünmüş olan bu Laz köyünün Gürcistan yarısını çok yakından tanıma fırsatı buldum. 1992 yılında Kaçkar Kültür Çevresi'nin kuruluşu sırasında, Sarpi seyahatlerimden elde ettiğim sonuçları da katılımcılarla paylaştım. Bu bulgular Xa-

aus langjähriger Lagerhaft freigekommen. Er wusste um eine Fotografie von Ǯitaşi im Fotoalbum einer armenischen Familie im Ort Gudauta. Wir fuhren dorthin und besuchten ein hochbetagtes armenisches Ehepaar. Das Fotoalbum zeigte eine Reihe von Bildern über lasische Treffen im Elternhaus der Armenierin, das vor Jahren in Gudauta abgebrannt war. Im Album wies sie auf eine Fotografie von Iskender Ǯitaşi hin bei dessen Aufenthalt in Suchumi. Ich bekam dieses Bild geschenkt. Es sollte das einzige brauchbare Bild von Ǯitaşi sein, nach dem die Lasen seit Jahren gesucht hatten, wie man mir in Tiflis erklärte.

Eine weitere Begegnung verdanke ich dem Kaukasologen George Hewitt. Ich übernachtete im Haus seiner abchasischen Frau in Oçamcire. Dabei hatte ich die Möglichkeit, mich mit einem älteren Lasen zu unterhalten, der in der damals lasischen Schule Ǯitaşi als Lehrer hatte. Dabei war interessant zu erfahren, dass Ǯitaşi Lasisch nicht als Muttersprache beherrschte und nur wenig des Türkischen mächtig war. Der kurz darauf beginnende abchasisch-georgische Krieg machte ein weiteres Gespräch mit diesem wichtigen Informanten leider unmöglich.

31. Sie gehörten auch zu den ersten, die das georgische Sarp besuchten. Könnten Sie uns Ihre Eindrücke vom alten und neuen Sarp schildern?

Den frühen Kontakt zu Georgien verdanke ich dem 2023 verstorbenen deutschen Linguisten und Kaukasologen Prof. Winfried Boeder. Wohl als einziger westdeutscher Wissenschaftler konnte er schon in den 1970-er Jahren nach Georgien reisen. Prof. Boeder wusste um meine Aufenthalte in Lazistan und um mein Interesse an Sprache und Kultur der Lasen.

Im Herbst 1989 hielt ich mich zum ersten Male im georgischen Teil des lasischen Dorfes Sarpi auf. Ich war einer Einladung des in Tiflis lebenden Lasen Ǯate Baǯaşi gefolgt. Von Tiflis aus fuhren wir mit dem Zug nach Batumi, von dort mit dem Taxi nach Sarpi. Im einzigen Restaurant, in dem sich wichtige Repräsentanten des Dorfes versammelt hatten, begrüßte uns der russische Kommandant sehr herzlich. Ich glaube, dass ich die Gespräche auf Band aufgenommen habe.

san Helimişi'nin geride bıraktığı mirası ve daha sonraları Cemal'in şahsi arşivi ile Sarpi okul arşiviyle ilgiliydi.

Gürcistan tarafındaki Sarpi'de eski Laz etnolojisine dair izler neredeyse tamamen kaybolmuştu. Evlerin hepsi tek tip bir izlenim veriyordu; okul ve tek restoran tamamen Sovyet mimari tarzında inşa edilmişti. Uzun bir süre boyunca Türkçe bir "lingua franca" (ortak iletişim dili) işlevi görmüştü. Sarpi, Perestroyka'dan sonra bile neredeyse hiç ziyaret edilmeyen, çok sakin ve gözlerden uzak bir yerdi.

Cemal, Zurab Tandilava'nın da olurunu alarak Sarpi'de "Oxvame" adında küçük bir kültür derneği kurmuştu. Ne yazık ki bu dernek Sarpi halkından pek fazla destek görmedi. Görünen o ki kayda değer hiçbir somut faaliyet de gerçekleştirilemedi. Sarpi'de elime, Laz şiiri ve etnolojisi üzerine bugüne kadar hiç yayımlanmamış çok kapsamlı el yazmaları geçmişti.

Sarpi'deki yaşam ancak 2000'li yıllara doğru değişmeye başladı. Gürcü Ortodoks Kilisesi tüm Acara bölgesinde bir yeniden Hristiyanlaştırma dalgası başlattı ve bu dalga Sarpi'de açıkça başarılı oldu. Halkın büyük bir kısmı Hristiyanlığa geçti. Bu süreçle birlikte, milliyetçi Gürcü söylemlerinin giderek daha fazla benimsenmesi de göze batmaya başlamıştı.

Sarpi sahil şeridinin dış görünümü tamamen değişti. Devasa boyutlardaki bir gümrük istasyonunun önünde nakliye tırları kuyruklar oluşturmaya başladı. Sarpi adeta trafiğin kilit noktası haline gelmişti. Sahil şeridine bir de kilise inşa edildi. Tabii buna, Havari Andreas'ın birinci yüzyılda buraya ayak bastığı yönündeki uydurma hikaye de eşlik ediyordu. Eski Sarpi'yi hala hissetmek isteyen birinin, o sahil şeridini arkasında bırakıp dar yollardan yamaçtaki evlere doğru tırmanması gerekir. Türkiye'nin aksine Gürcistan'da Lazca, Gürcücenin sadece bir lehçesi olarak kabul ediliyor ve bu yüzden okullarda öğretilmesine izin verilmiyor.

Wiederholt habe ich mich in Sarpi als Gast von Cemal (Zurab) Vanililişi und Zurab Tandilava aufgehalten. Ich lernte die georgische Hälfte eines leider geteilten lasischen Dorfes sehr gut kennen. Bei der Gründung des Kulturkreises Katschkar im Jahre 1992 stellte ich die Ergebnisse meiner Aufenthalte in Sarpi vor. Es handelte sich um den Nachlass von Xasan Helimişi und später um das Privatarchiv von Cemal und das Schularchiv des Dorfes Sarpi.

Zeugnisse zur alten lasischen Ethnologie waren im georgischen Sarpi kaum noch erhalten. Die Häuser machten einen gleichförmigen Eindruck. Die Schule und das einzige Restaurant waren im sowjetischen Baustil errichtet. Die türkische Sprache diente lange Zeit als „lingua franca". Sarpi war ein sehr beschaulicher, abgelegener Ort, der auch nach der Perestroika kaum besucht wurde.

Cemal hatte in Sarpi den kleinen Kulturverein namens „Oxvame" gegründet, zu dem er sich die Zustimmung von Zurab Tandilava geholt hatte. Leider fand dieser Verein wenig Zustimmung unter der Bevölkerung von Sarpi Zu eigentlichen Aktivitäten kam es offensichtlich nicht. Umfangreiche und bisher unpublizierte Manuskripte erhielt ich in Sarpi zur lasischen Poesie und Ethnologie.

Das Leben in Sarpi veränderte sich erst gegen 2000. Die georgisch-orthodoxe Kirche startete in ganz Adscharien eine Rechristianisierungswelle, die in Sarpi offensichtlich Erfolg zeigte. Ein großer Teil der Bevölkerung trat zum Christentum über. Dabei fiel die Übernahme nationalistischer georgischer Positionen mehr und mehr auf.

Das äußere Bild von Sarpi hatte sich im Küstenbereich völlig verändert. Vor einer Zollstation gigantischen Ausmaßes stauten sich die Transportzüge. Sarpi war zum Brennpunkt des Verkehrs geworden. Eine Kirche wurde an der Küste errichtet. Hierzu gehörte auch die erfundene Ankunft des Apostels Andreas im 1.Jahrhundert. Wer noch das alte Sarpi erleben will, der muss den Küstenbereich verlassen und auf schmalen Straßen zu den Häusern am Hang aufsteigen. Im Gegensatz zur Türkei gilt das Lasische nur als Dialekt des Georgischen und darf daher in der Schule nicht unterrichtet werden

32. Im Jahre 2024 ist Ihnen ein bedauerlicher Vorfall passiert: Man hat Ihnen die Einreise nach Georgien verweigert. Was war der Grund dafür? Warum passierte Ihnen das im freien, unabhängigen und modernen Georgien, wo Sie doch selbst zu Sowjetzeiten so etwas nicht erlebt haben?

Trotz Zusage der Georgischen Botschaft in Berlin habe ich bis heute keine Mitteilung zu den Gründen der Einreiseverweigerung erhalten, obwohl die Rechtslage in Georgien dies vorschreibt. Der Grund liegt zunächst an der Annäherung Georgiens an russische Ideologien. Mit dem Agentengesetz nach russischem Vorbild, gegen das viele Georgier zum Protest auf die Straße gingen, kann willkürlich gegen Menschen vorgegangen werden, die dem Innenministerium nicht gefallen.

Ich habe nachvollziehbare Gründe, dass hinter dem Einreiseverbot die massiven

Denunziationen von Prof. Tariel Putkaradze und Revaz (Rezo) Şerozia stehen. Seit Jahren gerate ich in direkten Gegensatz zu Staat, Kirche und Wissenschaft in Georgien, indem ich Mingrelisch und Lasisch nicht als Dialekte, sondern als selbständige Sprachen betrachte, wie es fast alle Mingrelier selbst sehen. Schriftliche Dokumente der mingrelischen Sprache sind zwar offen einsehbar. Doch ein Wissenschaftler macht sich damit verdächtig.

Die „heiligen Märtyrer von Lazeti“ habe ich offen als Fälschung der georgisch-orthodoxen Kirche bezeichnet. Das gilt auch für die kirchenhistorischen Ansprüche auf das Gebiet bis nach Of, das zur griechisch-orthodoxen Kirche gehörte. Auch die übliche Einbeziehung der Lasen zur „georgischen Nation“ lehne ich als Historiker ab. Hinzu kommt die aggressive Rechristianisierungspolitik gegenüber der muslimischen Bevölkerung in Adscharien.

Schließlich ist in Georgiern auch eine repressive Politik gegenüber den Armeniern zu sehen, die in Tiflis immer mehr in den sprachlich-kulturellen Hintergrund gedrängt werden. Drei große armenisch-katholische Kirchen hat das georgisch-orthodoxe Patriarchat annektiert und über dem historischen armenischen Zentralfriedhof in Tiflis die große Kathedrale Sameba errichtet.

32. 2024 yılında başınıza talihsiz bir olay geldi: Gürcistan'a girişinize izin verilmedi. Bunun sebebi neydi? Sovyet döneminde bile böyle bir şey yaşamamışken, özgür, bağımsız ve modern Gürcistan'da neden böyle bir şey başınıza geldi?

Berlin'deki Gürcistan Büyükelçiliğinin söz vermesine ve Gürcistan'daki yasal mevzuat bunu zorunlu kılmasına rağmen, ülkeye girişimin neden engellendiğine dair bugüne kadar bana hiçbir resmi açıklama yapılmadı. Bunun asıl nedeni, Gürcistan'ın giderek Rus ideolojilerine yakınlaşmasında yatıyor. Pek çok Gürcü'nün protesto için sokaklara döküldüğü Rus modeli Ajan Yasası (Yabancı Etki Ajanlığı Yasası) sayesinde, İçişleri Bakanlığının hoşuna gitmeyen herkese karşı artık keyfi bir şekilde işlem yapılabiliyor.

Bu giriş yasağının arkasında Prof. Tariel Putkaradze ve Revaz (Rezo) Şerozia'nın benim hakkımda yürüttükleri yoğun ve asılsız karalamaların yattığına inanmak için elimde son derece mantıklı nedenler var. Yıllardır Gürcistan devletiyle, kilisesiyle ve akademi dünyasıyla doğrudan ters düşüyorum; zira ben, neredeyse tüm Megrellerin de kabul ettiği gibi, Megrelce ve Lazcayı birer lehçe olarak değil, tamamen bağımsız diller olarak kabul ediyorum. Megrel diline ait yazılı belgelere aslında herkes açıkça erişebilir. Ancak bir bilim insanı olarak bunlarla ilgilenmek sizi anında şüpheli durumuna düşürüyor.

"Lazeti'nin kutsal şehitleri" hikayesinin, Gürcü Ortodoks Kilisesinin uydurduğu bir sahtekarlıktan ibaret olduğunu her fırsatta açıkça dile getirdim. Aynı durum, aslında geçmişte Rum Ortodoks Kilisesine bağlı olan ta Of'a kadar uzanan o geniş bölge üzerinde iddia ettikleri tarihi kilise hakları için de geçerlidir. Ayrıca bir tarihçi olarak, Lazların klasik "Gürcü ulusu" çatısı altına dahil edilmesini de kesinlikle reddediyorum. Bütün bunlara bir de Acara'daki Müslüman halka yönelik yürütülen agresif yeniden Hristiyanlaştırma politikası ekleniyor.

Son olarak, Gürcistan'da Ermenilere karşı da giderek artan baskıcı bir politika yürütüldüğü göze çarpıyor; Tiflis'te Ermeniler dilsel ve kültürel açıdan giderek daha fazla arka plana itiliyorlar. Gürcü Ortodoks Patrikhanesi üç büyük Ermeni-Katolik kilisesini ilhak etti ve Tiflis'teki tarihi Ermeni Merkez Mezarlığının tam üzerine devasa Sameba Katedralini dikti.

Die gezielten Diffamierungen gegen mich gehen zurück auf den während der Coronapandemie verstorbenenTariel Putkaradze, der an der Universität der georgischen Kirche in Tiflis als Linguist lehrte. In einigen seiner Publikationen wird mir eine Verbindung zu Moskau angedichtet. Er eröffnete ein Tifliser Forum und übernahm dabei die falschen Anschuldigungen von Mehmet Bilgin, von denen er wohl Kenntnis erhalten hatte.

An diesen Diffamierungen beteiligte sich mit Revaz (Rezo) Şerozia ein zweiter georgischer Sprachwissenschaftler, der mit Putkaradze eng zusammenarbeitete. Ich kannte ihn gut und hatte ihm in einer schwierigen Zeit Georgiens einen Computer und hochwertige Aufnahmegeräte zur Feldforschung geschenkt. Mehrere Male war ich bei ihm eingeladen. Ich konnte nicht ahnen, dass ich gerade von diesem Mann denunziert werden würde. Ich traute meinen Augen nicht, als ich auf dem Titelblatt eines georgischen Wochenblattes las, dass ich vorhabe, zusammen mit den Lasen in Deutschland Georgien zu zerstückeln. Ich sprach bei der Redaktion in Tiflis vor und erfuhr, dass der Artikel auf ein Telefongespräch der Zeitschrift mit Revaz Şerozia zurückgehe. Auch Şerozia ist vor wenigen Jahren verstorben.

Die wahnhaften Vorstellungen türkischer Nationalisten steckten offensichtlich nun auch georgische Nationalisten an. Die Angelegenheit ist noch nicht abgeschlossen. Bis heute warte ich auf die Gründe der Einreiseverweigerung seitens der Georgischen Botschaft in Berlin.

33. Sie haben ein riesiges Archiv zur Kaukasiologie aus 60 Jahren zusammengetragen. Könnten Sie uns von diesem Archiv erzählen? Aus welchen Quellen haben Sie dieses Archiv aufgebaut? Verspürten Sie beim Sammeln von Dokumenten, Fotos und Tonaufnahmen die Dringlichkeit, eine vom Aussterben bedrohte Kultur zu retten oder für die Geschichte zu dokumentieren?

Der allgemeine Zugang zum Internet entstand erst Mitte der 1990-er Jahren. Die umfangreiche Digitalisierung wissenschaftlicher Literatur ist weit jüngeren Datums. Die ersten Sammlungen meines Archivs sind noch handgeschrieben, da selbst in Deutschland Kopiergeräte damals selten und deren Benutzung sehr teuer war. Eine bessere Möglichkeit

Şahsıma yönelik maksatlı ve planlı karalama kampanyasının ardında, Corona pandemisi sırasında hayatını kaybeden ve Tiflis'teki Gürcü Kilisesi Üniversitesinde dilbilimci olarak ders veren Tariel Putkaradze yatmaktadır. Bazı yayınlarında bana zorla Moskova ile bir bağlantı uydurmaya çalışmıştır. Tiflis'te bir forum açmış ve muhtemelen haberdar olduğu Mehmet Bilgin'in benim hakkımdaki asılsız suçlamalarını birebir alıp kopyalamıştır.

Putkaradze ile çok yakın çalışan ikinci bir Gürcü dilbilimci olan Revaz Şerozia da bu karalama kampanyasına ortak oldu. Kendisini çok iyi tanıyordum; hatta Gürcistan'ın çok zorlu günlerden geçtiği o dönemlerde ona saha araştırmalarında kullanması için bir bilgisayar ve son teknoloji kayıt cihazları hediye etmiştim. Defalarca evinde misafiri olmuştum. Tam da bu adam tarafından ispiyonlanacağım aklımın ucundan bile geçmezdi. Gürcistan'da yayımlanan haftalık bir gazetenin manşetinde, Almanya'daki Lazlarla işbirliği yaparak Gürcistan'ı bölmeyi planladığımı okuduğumda kendi gözlerime inanamadım. Tiflis'teki gazete ofisine bizzat gidip görüştüm ve bu makalenin, derginin Revaz Şerozia ile yaptığı bir telefon görüşmesine dayandığını öğrendim. Şerozia da birkaç yıl önce vefat etti.

Görünen o ki, Türk milliyetçilerinin o hastalıklı hezeyanları artık Gürcü milliyetçilerine de sirayet etmiş. Benim açımdan bu mesele henüz kapanmış değil. Bugüne kadar Berlin'deki Gürcistan Büyükelçiliğinden ülkeye alınmayışımın nedenlerini bildirmelerini hala bekliyorum.

33. 60 yıl boyunca Kafkasoloji üzerine devasa bir arşiv oluşturdunuz. Bize bu arşivden bahsedebilir misiniz? Bu arşivi hangi kaynaklardan derlediniz? Belge, fotoğraf ve ses kayıtlarını toplarken, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir kültürü kurtarma veya tarih için belgeleme aciliyetini hissettiniz mi?

İnternete genel erişim ancak 1990'ların ortalarında ortaya çıktı. Bilimsel literatürün kapsamlı bir şekilde dijitalleştirilmesi ise çok daha yeni bir döneme aittir. O dönemde Almanya'da bile fotokopi makineleri nadir bulunduğu ve kullanımları çok pahalı olduğu için arşivimdeki ilk koleksiyonlar hala el yazmasıdır. Üniversite kütüphanelerinde özel projektörlerle okunabilen mikrofilmler daha iyi bir seçenek sunuyordu. Bugün internette olduğu gibi arama imkanları o zamanlar yoktu. Üniversiteler elbette kütüphaneye yeni

stellten Mikrofilme dar, die in den Universitätsbibliotheken auf besonderen Projektoren gelesen werden konnten. Suchmöglichkeiten wie heute im Internet existierten nicht. Universitäten veröffentlichten zwar die Neuzugänge von Publikationen, über deren Inhalt es aber in der Regel keine Aussagen gab. Ein Teil der ausgeliehenen Bücher war für das ausgesuchte Thema oft unbrauchbar.

Universitätsbibliotheken in Deutschland hatten bestimmte Aufgaben zu übernehmen. So sammelte die UB Tübingen bis zum Jahre 2000 alle erreichbaren Publikationen zur Türkei und Georgien. Dieses Spezialsammelgebiet übernahm im Anschluss die Universitätsbibliothek in Halle. Ein zentraler Katalog existierte noch nicht, sodass zuerst die regionalen Kataloge abgefragt werden mussten, was viele Wochen dauern konnte. Für die damalige Zeit besonders schnell verliefen Titelbestellungen von der Lenin-Bibliothek in Moskau, die schon nach drei Wochen in Deutschland ankamen.

Es entspricht nicht meiner Vorstellungswelt, als Ethnologe eine vom Aussterben bedrohte Kultur zu retten. Das kann nur Aufgabe der Gesamtheit der lasischen Ethnie sein. Im Klartext bedeutet dies, dass so viele lasische Eltern die seit Jahrtausenden überlieferte Sprache an die Kinder weitergeben müssen, damit diese erhalten bleibt. Jede Ethnie hat auch das Recht zur sprachlich-kulturellen Selbstaufgabe. Man kann lasische Eltern nicht zu ihrer Sprache "tragen", wenn sie dies nicht wünschen.

Als Ethnologe wurde mir das Berufsethos der "stillen Teilhabe" bei der Forschung vermittelt. Wenn ich bei anderen Menschen mit einer anderen Sprache und Kultur lebe, bin ich nicht berechtigt, in deren Gesellschaft einzugreifen. Größtmögliche Zurückhaltung ist erforderlich Dreizehn Jahre lang, zwischen 1971 und 1984, stellte ich mir die Frage, ob die Verschriftung des Lasischen über ein Lateinalphabet angemessen sei oder nicht. Wäre von lasischer Seite keine Zustimmung und keine Mitarbeit erfolgt, hätte es unter dem Namen "Lazuri Alfabe" sicher nie einen Druck gegeben.

Die Verhinderung des Aussterbens des Lasischen muss von der lasischen Ethnie selbst ausgehen. Das kann niemals über ein Archiv oder ein Alphabet geschehen. Dazu benötigt es den festen Wunsch und das klare Ziel der lasischen Gesellschaft selbst. Ein Ethnologe kann nur Möglichkeiten aufzeigen und Impulse setzen. Lazuri Alfabe verstand sich als

gelen yayınların listelerini yayımlıyorlardı, ancak bunların içeriği hakkında genellikle hiçbir bilgi verilmiyordu. Ödünç alınan kitapların bir kısmı, seçilen konu için çoğunlukla işe yaramaz çıkıyordu.

Almanya'daki üniversite kütüphanelerinin üstlenmesi gereken belirli görevleri, odaklandıkları alanlar vardı. Örneğin, Tübingen Üniversite Kütüphanesi (UB Tübingen), 2000 yılına kadar Türkiye ve Gürcistan üzerine ulaşılabilen tüm yayınları topluyordu. Ardından bu özel koleksiyon alanını Halle'deki Üniversite Kütüphanesi devraldı. O yıllarda henüz merkezi bir katalog sistemi yoktu, bu yüzden önce bölgesel katalogların taranması gerekiyordu ki bu da haftalarca sürebiliyordu. O dönemin şartlarına göre, Moskova'daki Lenin Kütüphanesi'nden yapılan kitap siparişleri ise şaşırtıcı derecede hızlı işliyordu; öyle ki talep edilen eserler sadece üç hafta içinde Almanya'ya ulaşıyordu.

Bir etnolog olarak, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir kültürü "kurtarmak" gibi bir misyon yüklenmek benim dünya görüşüme uymuyor. Bu, ancak ve ancak Laz etnik grubunun, toplumun bizzat kendisinin görevi olabilir. Açık konuşmak gerekirse; bu dilin varlığını sürdürebilmesi için mümkün olan en yüksek sayıda Laz anne babanın, binlerce yıldır nesilden nesile aktarılan bu anadilini çocuklarına aktarması şarttır. Ancak aynı zamanda her etnik grubun kendi dilinden ve kültüründen kendi rızasıyla vazgeçme hakkı da vardır. Eğer kendileri bunu yürekten istemiyorsa, Laz ebeveynlerini zorla kendi dillerine "taşıyamazsınız" yani dillerini onlara zorla dayatamazsınız.

Bir etnolog olarak bana, araştırma sırasında "sessiz katılım" (gözlemci kalma) meslek etiği öğretildi. Başka bir dili ve kültürü olan insanların arasında yaşıyorsam, onların sosyal yapılarına müdahale etme hakkım yoktur. Burada, mesafeyi/tarafsızlığı korumak zorunludur. Tam on üç yıl boyunca, 1971 ile 1984 yılları arasında, Lazcanın Latin alfabesiyle yazıya geçirilmesinin doğru olup olmadığını kendi kendime sorguladım. Eğer Lazların bizzat kendilerinden bu yönde bir onay ve aktif katılım gelmeseydi, kesinlikle "Lazuri Alfabe" adıyla bir kitapçık basılmazdı.

Lazcanın yok olmasının engellenmesi, bizzat Laz etnik grubunun kendi içinden başlamalıdır. Bu iş asla sadece bir arşiv veya bir alfabe yaratılarak başarılamaz. Bunun için Laz toplumunun bizzat kendisinin sağlam bir iradeye ve net bir hedefe sahip olması ge-

"Entwurf", als Möglichkeit, auf einfache Art und Weise Lasisch zu schreiben. Dieses Alphabet wurde von wenigen lasischen Intellektuellen angenommen und teilweise auch verändert. Es diente wohl in erster Linie der Selbstprofilierung von Lasen, denen es gefiel, sich als Sprachaktivisten zu erproben. Zu gleicher Zeit vollzog sich unaufhörlich der bekannte Sprachverlust des Lasischen.

Sehr, sehr wenige Menschen besuchen ein Archiv. Das Echo wird sehr gering sein. Anstöße zum Fortleben des Lasischen sind nicht zu erwarten. Die Materialien dienen sicher der Dokumentation, wobei wir nicht wissen, welche Rolle unsere heutigen Vorstellungen in einigen Jahrzehnten noch spielen werden. Sie haben eine gewisse wissenschaftliche Bedeutung, ohne aber die sprachlich-kulturelle Zukunft der Lasen zu beeinflussen.

34. Wie planen Sie, dieses Archiv zu nutzen und es durch Digitalisierung Forschern zugänglich zu machen? Welche Rolle spielt dieses Archiv Ihrer Meinung nach bei der Vervollständigung der fehlenden Teile der lasischen Kulturbewegung?

In der Tat ist diese Sammlung von Originaldokumenten, Abschriften, Kopien und natürlich auch Bildmaterialien sehr umfangreich. Das eine oder andere Material mag auch von Bedeutung sein. So sehr ich grundsätzlich die Zugänglichkeit eines Archives begrüße, kommen mir doch auch erhebliche Zweifel. Wer wird in 100 Jahren überhaupt noch Lasisch sprechen, lesen und schreiben können? Wird das Archiv künftigen "Stubengelehrten" zur Selbstprofilierung dienen oder Menschen informieren, die in der wissenschaftlichen Praxis noch etwas bewegen wollen? Sprachen und Kulturen des Kaukasus haben in den letzten Jahren stark an wissenschaftlichem Interesse verloren, während sie nach der Perestroika noch hochaktuell waren.

Wenn sich in der lasischen Kulturbewegung die lasische Sprache nicht zu neuem Leben entwickelt, wird das Archiv zur Sammlung über eine tote Sprache werden. Das wäre dann nicht anders, wie wenn neue Materialien zum toten Latein gefunden würden, die vielleicht jeden Altphilologen entzücken, jedoch die lateinische Sprache nicht wieder lebendig machen. Im Gegensatz zum Mingrelischen, das trotz aller Sprachverluste in der

rekir. Bir etnolog sadece yeni yollar, imkanlar gösterebilir ve ilham verebilir. *Lazuri Alfabe* aslında sadece Lazca yazmayı basit ve pratik bir şekilde mümkün kılan bir "taslak" olarak görülmeliydi. Bu alfabe çok az sayıdaki Laz entelektüeli tarafından benimsendi ve kısmen de kendilerine uyarlandı. Görünüşe bakılırsa, bu alfabe en başta, kendilerini birer dil aktivisti olarak pazarlamayı seven Lazların kişisel reklamlarına hizmet etti. Ve ne yazık ki tam da o sıralarda, Lazcadaki o herkesin malumu olan dil kaybı durmaksızın devam ediyordu.

Bir arşivi gerçekten çok ama çok az insan ziyaret eder. Haliyle bunun yankısı da çok cılız olacaktır. Buradan Lazcanın yaşamaya devam etmesi için büyük itici güçler beklemek hayaldir. Bu materyaller elbette sadece belgeleme amacı taşıyor; gerçi bugün bizim sahip olduğumuz bu fikirlerin birkaç on yıl sonra hala nasıl bir rol oynayacağını da bilmiyoruz. Bu belgelerin ileride belli bir bilimsel değeri olması muhakkaktır; ancak Lazların dilsel ve kültürel geleceğini değiştirecek bir güçleri yoktur.

Bevölkerung noch stark verankert ist, spüre ich beim Lasischen eine morbide Tendenz, den Geruch des baldigen Aussterbens. Ich befürchte, dass dieses Archiv eher zu einem Grabstein auf dem Friedhof der lasischen Sprache werden wird. Sicher dürfte das Archiv zu weiteren Erkenntissen auf wissenschaftlichem Bereich beitragen. Welche Rolle es jedoch einnehmen wird, hängt sicher vom Schicksal des Lasischen ab, das zu keinerlei Hoffnung Anlass gibt.

35. Wie sehen Sie die Zukunft der Lasisch-Studien in Deutschland?

Der jetzige Zustand lasischer Studien in Deutschland, ja in ganz Europa sieht erschreckend aus Die Umstände lassen auf keine bessere Zukunft hoffen. Der Verein Lazebura, der in Gelsenkirchen im Monat Dezember ein Treffen zu veranstalten pflegt, hat seit über drei Jahrzehnten keinen einzigen Lasen zu wissenschaftlicher Arbeit motivieren können. Keine akademisch ausgerichtete Tagung fand statt. Kein Artikel ist unter Lazebura erschienen, der einen wissenschaftlichen Anspruch erfüllen würde.

Die Lasen in Deutschland verharren in einer Art von ethnischer Starre. “Güzel türkçe’ hat längst die frühere Muttersprache, „lazuri nena“ ersetzt. Als erwachsener Deutscher lernte ich Lasisch, natürlich als Fremdsprache. Seit Jahrzehnten warte ich auf das Kind einer lasischen Familie, mit dem ich ein paar einfache Sätze Lasisch sprechen könnte. Vergeblich! Es genügt, den Kindern erfundene lasische Vornamen zu geben. So bereiten die vermeintlichen lasischen „Aktivisten“ den Tod ihrer eigenen Sprache vor, indem sie diese nicht mehr an die junge Generation weitergeben. Lasisch ließe sich wie Englisch, Spanisch oder Italienisch im Erwachsenenalter auch als Fremdsprache lernen, wie ich es tat. Doch hierfür gibt es kein Interesse.

In ganz Deutschland existiert nur noch ein einziger Lehrstuhl für den gesamten Kaukasus, und zwar in Jena. Lasisch wäre dort nur eine Sprache unter den etwa 50 kaukasischen Idiomen. Lasisch taucht allenfalls in der vergleichenden Sprachwissenschaft als Randbeschäftigung auf, wie dies auch für die mingrelische Sprache gilt.

Bei Fachtagungen werde ich oft als einziger Wissenschaftler vorgestellt, der sich intensiv mit dem Lasischen und Mingrelischen beschäftigt. Ob dies zutrifft, weiß ich

34. Bu arşivi nasıl değerlendirmeyi ve dijitalleştirerek araştırmacıların erişimine açmayı planlıyorsunuz? Sizce bu arşiv, Laz kültür hareketinin eksik parçalarının tamamlanmasında nasıl bir rol oynayacaktır?

Gerçekten de orijinal belgelerden, suretlerden (el yazması kopyalardan), fotokopilerden ve elbette görsel materyallerden oluşan bu koleksiyon son derece kapsamlıdır. İçindeki bazı materyaller şüphesiz büyük bir önem taşıyabilir. İlke olarak bir arşivin erişilebilir olmasını ne kadar desteklesem de, içimde ciddi şüpheler uyanmıyor değil. Bundan 100 yıl sonra Lazcayı kim konuşabilecek, kim okuyup yazabilecek ki? Bu arşiv geleceğin "masa başı akademisyenlerine" sadece kendi kariyerlerini parlatmaları için mi hizmet edecek, yoksa sahada bilimsel pratikle hala bir şeyleri değiştirmek isteyen insanlara mı bilgi sağlayacak? Perestroyka sonrasında Kafkas dilleri ve kültürleri son derece popüler konularken, ne yazık ki son yıllarda bu alanlar bilimsel arenada o eski ilgiyi büyük oranda kaybetti.

Eğer Laz kültür hareketi içerisinde Laz dili yeniden canlanıp hayata tutunamazsa, bu arşiv sadece "ölü bir dil üzerine toplanmış bir koleksiyon" olmaktan öteye gidemeyecektir. Bu durum, tıpkı çoktan ölmüş olan Latinceye dair yeni tarihi bulguların keşfedilmesine benzer; evet, bu bulgular belki her bir Klasik Filoloğu sevince boğar, ancak ölü Latinceyi yeniden diriltmez. Toplumda yaşanan onca dil kaybına rağmen halk arasında hala güçlü köklere sahip olan Megrelcenin aksine, Lazcada hastalıklı bir gidişat gözlemliyorum; havada o yaklaşan yok oluşun kokusu var. Korkarım ki bu arşiv, bir gün Laz dilinin gömüldüğü o mezarlıktaki sıradan bir mezar taşına dönüşecek. Arşivin ileride akademik dünyada yeni bulguların ortaya çıkmasına katkı sağlayacağı kesindir. Ancak asıl nasıl bir rol üstleneceği, kesinlikle Lazcanın o zerre kadar umut vaat etmeyen kaderine bağlıdır.

35. Almanya'daki Laz araştırmalarının geleceğini nasıl görüyorsunuz?

Almanya'da, hatta tüm Avrupa'daki Lazca çalışmalarının şu anki durumu tek kelimeyle korkunç görünüyor. Mevcut koşullar daha iyi bir gelecek için en ufak bir umut ışığı bile vermiyor. Gelsenkirchen'de her Aralık ayında bir toplantı düzenlemeyi alışkanlık haline getiren Lazebura derneği, tam otuz yılı aşkın bir süredir tek bir Laz'ı bile bilimsel bir çalışma yapmaya yönlendiremedi. Akademik odaklı hiçbir konferans düzenlenmedi. Lazebura çatısı altında bilimsel standartları karşılayacak tek bir makale bile yayımlanmadı.

nicht. Tatsache ist, dass ich mich mit diesem besonderen Interesse für südkaukasische Sprachen und Kulturen europaweit isoliert fühle. Es schmerzt, dass es zu keinem fachlichen Kontakt und Austausch kommt. Umso angreifbarer wird dann ein einzelner Wissenschaftler, wenn dieser keinen kollegialen Rückhalt mehr findet.

Ursprünglich hatte ich vor, mich an einer Universität im Rahmen der Kaukasologie oder Orientalistik zu habilitieren. Ich habe dieses Vorhaben aufgegeben, weil ich nicht auf mögliche Studierende warten wollte, die vermutlich ausbleiben würden. Wozu dient mein Einsatz für das Lasische, wenn es von lasischer Seite selbst an Interesse fehlt? Wer in Deutschland wissenschaftlichen Kontakt zu einem jüngeren Sprecher des Lasischen sucht, wird niemanden mehr finden.

Almanya'daki Lazlar adeta bir tür etnik donup kalma durumu içinde hapsolmuş durumdalar. "Güzel Türkçe", o eski anadil olan "Lazuri nena"nın (Lazcanın) yerini çoktan aldı bile. Ben yetişkin bir Alman olarak Lazcayı, elbette bir yabancı dil olarak, sonradan öğrendim. Onlarca yıldır, bir Laz ailesinin çocuğuyla şöyle karşılıklı birkaç basit Lazca cümle kurabilmeyi bekliyorum. Ama nafile! Görünen o ki, çocuklarına sonradan uydurulmuş Lazca isimler koymak onlara fazlasıyla yetiyor. İşte o sözde Laz "aktivistleri", dillerini artık genç nesillere aktarmayarak bizzat kendi elleriyle anadillerinin ölüm fermanını imzalıyorlar. Oysa Lazca tıpkı İngilizce, İspanyolca veya İtalyanca gibi yetişkin yaşlarda bir yabancı dil olarak pekala öğrenilebilirdi; nitekim ben tam olarak böyle yaptım. Ancak maalesef buna karşı zerre kadar bir ilgi yok.

Şu anda tüm Almanya çapında koskoca Kafkasya için sadece tek bir kürsü kaldı; o da Jena Üniversitesinde bulunuyor. Orada da Lazca, yaklaşık 50 Kafkas dili arasında sadece bir tanesi olarak kendine yer bulabilir. Tipik olarak Megrelce için de geçerli olduğu gibi, Lazca en iyi ihtimalle sadece karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarında ufak bir yan uğraş, marjinal bir konu olarak karşımıza çıkıyor.

Katıldığım akademik toplantılarda sık sık Lazca ve Megrelce ile bu kadar yoğun bir şekilde ilgilenen tek bilim insanı olarak tanıtılıyorum. Bu iddia ne kadar doğru, gerçekten bilmiyorum. Ancak kesin olan bir gerçek var ki; Güney Kafkas dilleri ve kültürlerine duyduğum bu özel ilgi nedeniyle kendimi tüm Avrupa çapında tamamen yapayalnız kalmış hissediyorum. Herhangi bir mesleki temasın ve akademik fikir alışverişinin olmaması gerçekten canımı acıtıyor. Arkasında dayanabileceği meslektaşlarının desteğini bulamayan yalnız bir bilim insanı, doğal olarak eleştirilere ve saldırılara karşı çok daha açık bir hedef haline geliyor.

Aslında en başındaki niyetim, bir üniversitede Kafkasoloji veya Doğu Bilimleri alanında doçentlik tezi yapmaktı. Ancak, büyük ihtimalle zaten hiç gelmeyecek olan o meçhul öğrenci adaylarını beklemek istemediğim için bu hayalimden vazgeçtim. Lazların bizzat kendilerinden zerre kadar ilgi görmeyen bir dil için verdiğim bu mücadelenin, gösterdiğim bu çabanın ne anlamı var ki? Bugün Almanya'da, Lazcayı konuşabilen genç bir nesilden biriyle bilimsel bir temas kurmak isteyen biri, artık ne yazık ki karşısında muhatap bulamayacaktır.

36. Können Sie die lasische Bewegung in der Türkei verfolgen? Wie sehen Sie die Zukunft der Lasisch-Studien in der Türkei?

Natürlich kann ich mir aus bekannten Gründen keinen persönlichen Eindruck vor Ort bilden. Ich war auf die Berichte lasischer Aktivisten und auf Begegnungen in Deutschland oder Georgien angewiesen. Was Publikationen in lasischer Sprache anbelangt, so ist darüber ausgezeichnet gearbeitet worden. Auch über Themen zur lasischen Kultur liegen heute hervorragende Beiträge vor. Die Arbeit von İrfan Çağatay "Aleksiva", mıt dem ich seit Jahren zusammenarbeite, verdient dabei allerhöchste Anerkennung und Wertschätzung. Er setzte die Impulse zu zahlreichen Veröffentlichungen, sodass wir inzwischen das Lasische als eine ungewöhnlich gut dokumentierte kaukasische Sprache studieren können. Doch das ist nur die eine Seite der Betrachtung.

So eindrucksvoll diese Publikationen sind, so erschreckend ist die Vorgehensweise fast sämtlicher Aktivisten der lasischen Sprache. Obwohl allen bestens bekannt ist, dass das Lasische in Kürze aussterben wird, wenn die Eltern "Lazuri Nena" nicht mehr an die Kinder und damit an die nächste Generation weitergeben, biedern sich diese Aktivisten geradezu nationalistischen Forderungen an, indem sie auf ihre eigene Sprache keinen Wert mehr legen.

Ich habe sicher auch Wünsche zur lasischen Sprache und Kultur. Wissenschaftt und Forschung erfordern aber einen klaren Blick auf die heutige Realität. Eine letzte Chance für das Weiterleben des Lasischen würde ich nur im Zusammenschluss aller Kräfte innerhalb und außerhalb der Türkei sehen. Dazu müsste ein gemeinsames Gremium mit regelmäßigen Treffen, Tagungen, Besprechungen über Internet sowie einem Nachrichtenblatt geschaffen werden. Natürlich reichen diese Vorstellungen allein nicht aus.

Heute gibt es noch genügend Menschen, die das Lasische beleben könnten. Die über 60 Jahre alte Generation ist meistens des Lasischen noch mächtig. Kinder sollten längeren Kontakt zu den Großeltern, anderen Verwandten und Bekannten bekommen mit dem Ziel, eine Basis für die lasische Sprache zu schaffen. Hierzu bieten sich die langen Schulferien in idealer Weise an. Die lasischen Bergregionen sind heute noch von einzigartiger Schönheit. Sommercamps auf lasischen Yaylas bei gleichzeitiger

36. Türkiye'deki Laz hareketini takip edebiliyor musunuz? Türkiye'deki Laz araştırmalarının geleceğini nasıl görüyorsunuz?

Elbette herkesçe malum olan o nedenlerden ötürü, bölgeye bizzat gidip yerinde kişisel bir izlenim edinme şansım yok. Doğal olarak sadece Laz aktivistlerin anlattıklarına ve Almanya ya da Gürcistan'da onlarla yüz yüze yaptığım görüşmelere güvenmek zorundayım. Laz dilinde yapılan yayınlar açısından bakarsak, ortada gerçekten mükemmel bir iş var. Bugün Laz kültürüyle ilgili konularda da elimizde birbirinden kıymetli, olağanüstü yayınlar bulunuyor. Bu noktada, yıllardır birlikte çalıştığım İrfan Çağatay "Aleksiva"nın ortaya koyduğu çabalar, her türlü övgüyü ve en yüksek takdiri hak ediyor. Kendisi sayısız yayının ortaya çıkması için ilk kıvılcımı verdi; öyle ki onun sayesinde bugün Lazcayı, Kafkas dilleri arasında belgelenmesi alışılmadık derecede iyi yapılmış bir dil olarak inceleyebiliyoruz. Fakat işin sadece bir yüzü bu.

Bu yayınlar ne kadar etkileyici ise, Laz dili aktivistlerinin neredeyse tamamının izlediği yol de bir o kadar korkutucu. Eğer ebeveynler "Lazuri Nena"yı çocuklarına, yani bir sonraki nesle aktarmaktan vazgeçerlerse Lazcanın çok kısa bir süre içinde ölüp gideceğini herkes adı gibi bilmesine rağmen; bu aktivistler, kendi dillerini resmen hiçe sayarak milliyetçi taleplere adeta şirin görünmeye çalışıyorlar.

Elbette benim de Laz dili ve kültürüne dair hayallerim, temennilerim var. Ancak bilim ve araştırma, bugünün gerçekliğine tarafsız bir gözle bakmayı gerektirir. Ben, Lazcanın hayatta kalabilmesi için son şansın, Türkiye içindeki ve dışındaki tüm dinamiklerin bir araya gelmesinde yattığına inanıyorum. Bunun için düzenli toplantıların, konferansların yapıldığı, internet üzerinden fikir alışverişlerinin yürütüldüğü ve haber bültenlerinin yayımlandığı ortak bir komite kurulmalıdır. Ancak elbette sadece bu fikirler tek başına yeterli değildir.

Bugün hala Lazcayı yeniden canlandırabilecek yeterince insan var. 60 yaşın üzerindeki nesil büyük oranda hala Lazcaya hakim. Çocukların, Lazcaya bir temel oluşturabilmeleri için büyükanne ve büyükbabalarıyla, diğer akrabalarıyla ve tanıdıklarıyla daha uzun süre temas kurmaları sağlanmalıdır. Uzun okul tatilleri bunun için bulunmaz bir fırsattır. Laz dağlık bölgeleri bugün hala eşsiz bir güzelliğe sahiptir. Laz yaylalarında çocuklara dili

Möglichkeit, die Sprache zu erlernen, wären leicht einzurichten. Selbst zur Sowjetzeit gab es in Tiflis deutschsprachige Kindergärten, die von in Georgien verbliebenen Frauen geführt wurden. Die Kinder, die damals diese Vorschulen besucht haben, sind heute zweisprachig und wechseln fließend vom Georgischen zum Deutschen und umgekeht. Ein ähnlicher Gedanke führt zu Sprachpaten. Ältere Menschen könnten sich jüngerer Menschen annehmen, welche die lasische Sprache lernen oder verbessern wollen. Die Initiative hierzu müsste allerdings von lasischer Seite selbst kommen.

Von großer Bedeutung wäre der Zusammenschluss lasischer Aktivisten in einem Dachverband zur Zusammenarbeit und zum Austauch mit Vertretern anderer sprachlicher Minderheiten in der Türkei und der Handvoll von Wissenschaftlern außerhalb der Türkei, die sich für bedrohte Sprachen einsetzen. Der Sprachverlust bei den Staatsbürgern georgischer, abchasischer, tscherkessischer, pontusgriechischer und hemschin-armenischer Abstammung zeigt in der Türkei ebenso erschreckende Ausmaße wie der bei den Lasen. Dem Aussterben dieser Sprachen beherzt mit gemeinsamen Plänen und Projekten entgegenzutreten, wäre eine notwendige Aufgabe. Die fünf lasischen Aktivisten in der Türkei, die ich kenne, sind leider zerstritten. Jeder sieht die lasische Sprache mit der "eigenen Brille". Die persönliche Verwirklichung "Çkimebura" steht im Vordergrund und leider viel weniger die lasische Gesinnung „Lazebura".

Das völlige Unvermögen oder der Unwille der lasischen Aktivisten, die bedrohte Sprache an die nächste Generation weiterzugeben, kennzeichnet die ausweglose Situation des Lasischen. Jahrtausendelang wurde die lasische Sprache von den Eltern an die Kinder vermittelt. Damit ist plötzlich Schluss. Ich kenne nur einen einzigen Lasen, der seiner Tochter Lasisch beigebracht hat und damit in der Tat den Namen „Aktivist" verdient. Es ist Mehmedali Beşli, der als junger Mann unter eigenem Namen die lasische Zeitschrift „Ogni" herausbrachte. Die perfekten lasischen Sprachkenntnisse seiner Tochter mit zusätzlichem Blick auf das Mingrelische beeindruckten mich außerordentlich. Genau das verstehe ich unter Lazebura, unter lasischer Identität.

öğrenme imkanı da sunan yaz kampları kurmak oldukça kolay bir iştir. Sovyet döneminde bile Tiflis'te, Gürcistan'da kalan kadınların işlettiği Almanca konuşulan anaokulları vardı. O dönemde bu anaokullarına giden çocuklar bugün iki dilli olarak büyüdüler ve Gürcüceden Almancaya veya tam tersine akıcı bir şekilde geçiş yapabiliyorlar. Benzer bir fikir de "dil elçileri" olabilir. Yaşlı insanlar, Lazca öğrenmek veya dilini geliştirmek isteyen daha genç insanların elinden tutabilir, onlara rehberlik edebilir. Ancak tüm bu adımların bizzat Lazların kendilerinden gelmesi gerekir.

Laz aktivistlerin bir "çatı dernek" etrafında kenetlenerek Türkiye'deki diğer dilsel azınlıkların temsilcileriyle ve Türkiye dışında yok olma tehlikesi altındaki diller için mücadele eden o bir avuç bilim insanıyla işbirliği ve fikir alışverişi yapması büyük önem taşımaktadır. Türkiye'de Gürcü, Abhaz, Çerkes, Pontus-Rum ve Hemşin-Ermeni kökenli vatandaşlar arasında yaşanan dil kaybı, tıpkı Lazlarda olduğu gibi aynı derecede korkutucu boyutlara ulaşmıştır. Ortak planlar ve projeler geliştirerek bu dillerin yok oluşuna karşı cesurca direnmek, ertelenemez bir görevdir. Ancak tanıdığım kadarıyla Türkiye'deki o beş Laz aktivist ne yazık ki birbirleriyle anlaşmazlık içindeler. Herkes Laz diline sadece "kendi at gözlüğüyle" bakıyor. Asıl mesele olması gereken Laz aidiyeti "Lazebura" yerine, maalesef bireysel tatmin "Çkimebura" çok daha fazla ön planda tutuluyor.

Laz aktivistlerin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bu dili yeni nesle aktarmadaki mutlak yetersizlikleri veya isteksizlikleri, aslında Lazcanın içinde bulunduğu çaresiz durumu özetliyor. Binlerce yıl boyunca Lazca, anne babalardan çocuklara doğal bir şekilde aktarıldı. Ama şimdi bu süreç aniden bıçak gibi kesiliverdi. Kızına Lazca öğreten ve bu sayede "Aktivist" unvanını gerçekten sonuna kadar hak eden tek bir Laz tanıyorum. O da gencecik bir adamken bizzat kendi adıyla "Ogni" adlı Lazca dergiyi çıkaran Mehmedali Beşli'dir. Kızının, Megrelceye de açık o kusursuz Lazca bilgisi beni kelimenin tam anlamıyla büyülemişti. İşte benim "Lazebura"dan, "Laz kimliği"nden anladığım şey tam olarak budur.

37. Könnten Sie uns auch von Ihren zukünftig geplanten Arbeiten erzählen?

Meine Studien zu Sprache und Kultur der Lasen und Mingrelier sind noch nicht abgeschlossen. Ich gehe davon aus, dass in den Archiven der Stadt Genua in Italien noch bisher unbekannte Dokumente zur Geschichte der Lasen zu finden sind. Das französische Nationalarchiv in Paris besitzt sämtliche Akten des französischen Konsulats in Trapezunt, das schon früh eingerichtet wurde. Auch aus diesen Akten verspreche ich mir neue Erkenntnisse.

Mit den folgenden Themen finde ich mich wissenschaftlich in Europa leider weitgehend allein. Es werden abschließende Arbeiten sein, die vielleicht den einen oder anderen Impuls geben können. Südkaukasische Sprachen und Kulturen spielen in der Wissenschaft leider ein Schattendasein, sodass nur mit einem sehr begrenzten Interesse zu rechnen ist. Hier ein kurzer Blick auf zukünftige Publikationen im eigenen

"Kaukasusverlag", für die nicht mehr viel Lebenszeit bleibt. Ich hoffe, dass der "liebe Gott" mir noch ein zweites Leben schenken wird, um alle Vorhaben zu verwirklichen.

Herzlich bitte ich alle, die selbst an der lasischen Sprache, der Geschichte und Ethnologie Lazistans arbeiten, um Informationen und lade sie zur Publikation ein. Die Möglichkeiten der Künstlichen Intelligenz KI machen Übersetzungen heute weitgehend überflüssig.

Die geplanten Publikationen zur mingrelischen Sprache werden im Rahmen dieses Berichts nicht aufgeführt.

Der Kaukasus. Völker. Sprachen. Kulturen.

Leider existiert in Europa nach Ende des Erscheinens von "Georgica" keine wissenschaftlche Zeitschrift zum Kaukasus mehr. Die erste Nummer des "Kaukasus" ist in meinem Verlag schon vor Jahren erschienen. Es ist vorgesehen, wichtige Beiträge zur Kaukasologie zu publizieren und damit die Forschung auf sprachlich-kulturellem Gebiet anzuregen.

Kaukasische Blätter.

Gedacht sind kürzere Berichte und Informationen hauptsächlich zum südlichen Kaukasus. Sie sollten auch in schnellerer Reihenfolge erscheinen. Möglich wären

37. Bize ileride yapmayı planladığınız (gelecekteki) çalışmalarınızdan da bahsedebilir misiniz?

Lazların ve Megrellerin dili ve kültürü üzerine yürüttüğüm çalışmalar henüz sonlanmış değil. İtalya'daki Cenova şehrinin arşivlerinde, Laz tarihiyle ilgili henüz gün yüzüne çıkmamış belgelerin yattığına inanıyorum. Keza Paris'teki Fransız Ulusal Arşivi de, Trabzon'da çok erken bir dönemde faaliyete geçen Fransız Konsolosluğunun tüm kayıtlarını elinde bulunduruyor. Bu kayıtlardan da çok yeni bilgiler edineceğimi umuyorum.

Aşağıda sayacağım konularda maalesef Avrupa bilim camiasında büyük ölçüde tek başımayım. Bu çalışmalar, belki ileride birilerine ilham verebilecek benim son eserlerim olacak. Güney Kafkas dilleri ve kültürleri ne yazık ki bilim dünyasında bir hayalet gibi varlık gösteriyor; bu yüzden bunlara yönelik ilginin de son derece kısıtlı olacağının farkındayım. İşte kendi yayınevim olan "Kaukasusverlag"dan çıkacak, ancak hayata geçirebilmek için önümde pek fazla bir ömrümün kalmadığı o gelecekteki yayınlara kısa bir bakış. Bütün bu projeleri hayata geçirebilmem için umarım "Yüce Tanrı" bana ikinci bir hayat bahşeder.

Bizzat Laz dili, tarihi ve Lazistan etnolojisi üzerine çalışan herkesten en içten dileklerimle bilgi rica ediyor ve onları eserlerini yayımlamaya davet ediyorum. Yapay Zeka teknolojisinin sunduğu imkanlar sayesinde bugün çeviri sorunları büyük oranda ortadan kalkmış durumda.

(Megrel dili üzerine yapılması planlanan yayınlar bu röportajın kapsamına dahil edilmemiştir.)

Kafkasya. Halklar. Diller. Kültürler. (Der Kaukasus. Völker. Sprachen. Kulturen.)

Ne yazık ki "Georgica" dergisinin yayın hayatına veda etmesinden sonra Avrupa'da Kafkasya üzerine bilimsel bir dergi kalmadı. "Kaukasus"un ilk sayısı zaten yıllar önce benim yayınevimden çıkmıştı. Kafkasoloji alanında değerli makaleler yayımlayarak dilsel ve kültürel konulardaki araştırmalara yeni bir soluk getirilmesi planlanıyor.

Kafkasya Yaprakları. (Kaukasische Blätter.)

Ağırlıklı olarak Güney Kafkasya'ya odaklanan daha kısa haberlerin ve raporların yer aldığı bir yayın düşünülüyor. Bunların daha sık aralıklarla yayımlanması planlanıyor. Örneğin, sayfaları birbirinden ayrı (klasörlenebilir) bir fasikül koleksiyonu şeklinde dağıtılabilecek, Laz dili, tarihi ve kültürü üzerine eğitim materyalleri hazırlanabilir. Normalde

beispielweise Lehrbriefe zur lasischen Sprache, Geschichte und Kultur als Sonderdrucke, die als LoseblattSammlung verbreitet werden könnten. Ein Buch erregt in der Regel ein einziges Mal die Aufmerksamkeit des Lesers, monatlich erscheinende Lehrbriefe aber ständig.

Toli.

Eine Zeitschrift, die sich speiell der mingrelischen und lasischen Sprache widmen soll. Hierfür steht eine Fülle von Originaldokumenten zur Verfügung. Selbstverständlich steht "Toli" allen Interessierten auch für eigene Beiträge offen.

Lazuri Alfabe. Das lasische Alphabet. Der abenteuerliche Weg zur Verschriftung einer südkaukasischen Sprache.

Seit Erscheinen des lasischen Alphabetes, das ich entworfen und mit zwei Lasen zusammen 1985 publiziert hatte, sind viele Jahre vergangen. Fern der Wahrheit sind über dieses Alphabet eine Fülle von Geschichten in Umlauf gebracht worden. Eine dokumentierte Darstellung der tatsächlichen Vorgänge ist dringend erforderlich.

Didi Nenapona. Illustriertes Lasisch-Deutsch-Türkisches Wörterbuch.

Dieses Wörterbuch geht eigene Wege. Besonders wichtig ist die Aufnahme von Sätzen, die sich auf die Basissprache beziehen. Die Übersetzung der Satzbeispiele wird sich auf die deutsche Sprache beschränken, während der Lexik die türkische Entsprechung beigeführt ist. Das Wörterbuch wird ergänzt durch Sprichwörter und Auszüge aus lasischen Gedichten und Liedern. Unter der Verbwurzel finden sich die zahlreichen präverbialen Ableitungen. Die Infinitive werden getrennt aufgenommen. Eine in das Wörterbuch integrierte Kurzgrammatik soll den Zugang zur lasischen Sprache erleichtern. Fotogafien zur Ethnolgie aus dem persönlichen Archiv ergänzen das Wörterbuch. Auch ein Deutsch-Lasisches Lexikon ist vorgesehen. Von dem geplanten zweibändigen "Didi Nenapona" sind schon 600 Seiten fertiggestellt. Schon sehr früh hatte ich mit diesem Wörterbuch begonnen. Ich unterbrach bewusst meine Arbeit, weil ich die zahlreichen Beiträge der letzten Jahre zur lasischen Sprache aufnehmen wollte, die nicht von westlichen Linguisten, sondern von Lasen selbst publiziert worden sind.

bir kitap okuyucunun dikkatini sadece bir kez çeker; ancak her ay düzenli olarak gönderilecek olan bu ders mektupları ilgiyi sürekli canlı tutacaktır.

Toli.

Doğrudan Megrelce ve Lazcaya odaklanmış özel bir dergi. Bunun için elimde kullanıma hazır devasa bir orijinal belge arşivi var. Elbette "Toli", kendi makaleleri ile katkıda bulunmak isteyen herkese açık olacaktır.

Lazuri Alfabe. Laz Alfabesi. Bir Güney Kafkas Dilinin Yazıya Geçirilmesine Giden Maceralı Yol. (Lazuri Alfabe. Das lasische Alphabet. Der abenteuerliche Weg zur Verschriftung einer südkaukasischen Sprache.)

Bizzat tasarladığım ve iki Laz ile birlikte 1985 yılında yayımladığımız Laz alfabesinin çıkışının üzerinden yıllar geçti. Bu alfabe hakkında, gerçeklerle uzaktan yakından alakası olmayan bir sürü hikaye uyduruldu ve dolaşıma sokuldu. O dönemde yaşanan gerçek olayların belgelere dayanarak anlatılması artık ertelenemez bir zorunluluktur.

Didi Nenapona. Resimli Lazca-Almanca-Türkçe Sözlük. (Didi Nenapona. Illustriertes Lasisch-Deutsch-Türkisches Wörterbuch.)

Bu sözlük alışılagelmişin dışında bir yol izliyor. Özellikle kaynak dile ait olan örnek cümlelerin sözlüğe alınması büyük önem taşıyor. Örnek cümlelerin çevirisi sadece Almancaya yapılacak; kelime kısmında ise kelimenin Türkçe karşılığı da eklenecektir. Sözlük, atasözleri ve Lazca şiirler ile şarkılardan alınmış alıntılarla da zenginleştirilecek. Fiil kökünün altında, çok sayıdaki fiil öneki türetmelerini de bulabileceksiniz. Mastar halleri ayrıca ve bağımsız olarak eklenecektir. Sözlüğün içine yerleştirilecek kısa bir gramer bölümü, Laz dilini kavramayı daha da kolaylaştıracaktır. Kişisel arşivimden seçtiğim etnolojik fotoğraflar da sözlüğe ayrı bir görsel zenginlik katacaktır. Aynı zamanda bir Almanca-Lazca sözlük de hazırlık aşamasında planlanmaktadır. İki cilt olarak tasarlanan "Didi Nenapona"nın 600 sayfası halihazırda tamamlandı bile. Bu sözlük üzerinde çalışmaya aslında çok ama çok erken başlamıştım. Batılı dilbilimciler değil de bizzat Lazların kendileri tarafından yayımlanan ve Laz diline son yıllarda kazandırılan o muazzam sayıdaki yeni katkıyı da sözlüğe dahil edebilmek için çalışmalarıma bilinçli olarak bir süre ara verdim. Bu bekleyişe kesinlikle değdi; gerçi bu durum sözlüğün tamamlanmasını biraz daha geciktirmiş oldu.

Das Warten hat sich gelohnt und gleichzeitig die Weiterarbeit am Wörterbuch verzögert.

Die Lasen. Beschreibung einer südkaukasischen Ethnie.

Hiebei möchte ich die Ergebnisse meiner Magisterarbeit und Dissertation zusammenfassen und erweitern. Geplant sind eine wissenschaftliche Übersicht und eine persönliche Betrachtung.

Lazuri Oǩitxuşeni. Lesebuch zur lasischen Sprache.

Dieses Lesebuch soll dem praktischen Studium der lasischen Sprache dienen. Ausgewählte Texte in gutem Lasisch mit einem Vokabular werden den sprachlichen Zugang erleichtern.

Lazuri Oguruşeni. Grammatiktafeln zur lasischen Sprache.

Von Sprachwissenschaftlern sind in der jüngeren Vergangenheit einige Publikationen zur lasischen Grammatik erschienen. Grammatiktafeln dürften eine bessere Methode sein, sich schnell zu informieren.

Das grüne Gold. Zur Entwicklung des Teeanbaues in Lazistan.

Die bisher unveröffentlichten Materialien meiner Studien zum Teeanbau sollen publiziert werden. Es geht auch um die schwerwiegenden Auswirkungen dieser Monokultur. Gleichzeitig verbunden ist damit ein Rückblick auf die traditionelle lasische Wirtschaft.

Der Verlauf des Ersten Weltkrieges an der türkischen Schwarzmeerküste anhand deutscher Militärakten.

Hier handelt es sich hauptächlich um die Marineakten des Deutschen Reiches, die sehr genau über die kriegerischen Ereignisse im Ersten Weltkrieg in Lazistan berichten. Die Akten konnte ich schon vor Jahren einsehen.

Lazlar. Bir Güney Kafkas Etnisitesinin Tasviri. (Die Lasen. Beschreibung einer südkaukasischen Ethnie.)

Bu çalışmamda, yüksek lisans tezimde ve doktora tezimde ulaştığım bilimsel bulguları tek bir çerçevede özetlemek ve daha da derinleştirmek istiyorum. Konuya hem bilimsel bir bakış açısı getirmeyi hem de şahsi gözlemlerimi ve değerlendirmelerimi aktarmayı planlıyorum.

Lazuri Oǩitxuşeni. Laz Dili Okuma Kitabı. (Lesebuch zur lasischen Sprache.)

Bu okuma kitabı, Laz dilinin günlük yaşamda öğrenilmesine hizmet etmeyi amaçlıyor. İyi ve temiz bir Lazcayla yazılmış seçme metinler ve yanlarındaki kelime sözlükleri, dile erişimi oldukça pratik hale getirecektir.

Lazuri Oguruşeni. Laz Dili Gramer Tabloları. (Grammatiktafeln zur lasischen Sprache.)

Yakın geçmişte dilbilimciler tarafından Laz grameri üzerine çeşitli yayınlar çıkarıldı. Ancak konular hakkında pratik bilgi edinmek isteyenler için gramer tabloları çok daha etkili bir yöntem olacaktır.

Yeşil Altın. Lazistan'da Çay Tarımının Gelişimi Üzerine. (Das grüne Gold. Zur Entwicklung des Teeanbaues in Lazistan.)

Çay tarımı üzerine yürüttüğüm ve bugüne kadar hiç yayımlanmamış olan araştırmalarımın materyallerini okuyucuyla paylaşmayı planlıyorum. Bu çalışma aynı zamanda bu tek tip tarım modelinin bölge üzerinde yarattığı geri dönülemez tahribatlara da odaklanacak. Bununla eş zamanlı olarak, Lazların eski geleneksel ekonomik yapılarına da nostaljik bir bakış atılacak.

Alman Askeri Belgeleri Işığında Türk Karadeniz Kıyılarında Birinci Dünya Savaşı'nın Seyri. (Der Verlauf des Ersten Weltkrieges an der türkischen Schwarzmeerküste anhand deutscher Militärakten.)

Burada asıl olarak, Alman İmparatorluğu'na ait olan ve Lazistan'daki Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki askeri olayları en ince ayrıntısına kadar raporlayan Donanma arşiv belgelerinden bahsediyoruz. Bu tarihi belgelere ben daha yıllar önce erişme şansı bulmuştum.

38. Was möchten Sie unseren Lesern und den Besuchern dieser Ausstellung abschließend noch sagen?

38. Son olarak okurlarımıza ve bu sergiyi ziyaret edenlere ne söylemek istersiniz?

Dalep do cumalepe,

Sumeneç ǯana ǯoxle maartani fara Lazisťanis borťi. Arkabis tamo tamo opşa uciten tolimonisťeri nena dobiguri, Lazuri rťu, Arkabuli coxons. Lazuri nena çkimi oroperi nena divu. Ham nenaşeni "Lazuri Alfabe" doǒçari.

Hem oras Lazisťaniş mskvanoba kobžiri: Lazepeş zuğa, noğa, opuťe do gola.

Šanape golilu. Haži dobibadi. Ala Lazepeş ǩaynoba do nenaş mskvanoba ir ndğas guri çkimis skidun do skidasen. Na giçkinansťeri germaǩoçepe komoxtes do didi ǒaťinoba bžiri. Hemuşeni çkimi gza Lazisťanişe 1976 ǯanas diçodu. Xolo ma var mopti.

Mcveşi Lazisťani doğuru do çkimi Lazuri gondunasen. Ǩay miçkin, Lazuri nena, tkvani xes ren. Lazi muşi bereǩala Lazuri var iǒaramitamsna, ham mcveşi nena ordo ğurasen:

"Ğormotik na mekçu nananena, ǩoçik var gogondinapas."

Hem oras, seri do ndğaleri Lazepeş oxorepes didi ǩaynoba bžiri. Çkimi elaşinas skidasen. Ğormotis, bedis unonna ar çkva skidalas xolo bižirat!

Guri do şuriten, Lazuri na çarums Almani,

Wolfgang Feurstein

feurstein@aol.com

My Way to Lazistan

1. Where are you from? In what year and where were you born? Could you tell us a bit about your parents? How did your uncle, in particular, as an opponent of National Socialism, influence your personal development and your worldview?

I was born on May 10, 1941, in Mannheim, as the eldest son of Dr. Karl Feurstein and his wife, Liselotte. My brother Gerhard, who was two years younger than me, worked as a senior physician in internal medicine and sadly passed away in December 2024. My sister, Brigitte, worked as a psychotherapist and currently lives in the city of Freiburg.

My father was a high school teacher (Gymnasiallehrer), teaching mathematics, physics, and biology. However, his greatest passion was astronomy. He directed the municipal planetarium in Mannheim for 15 years, where he delivered numerous specialized lectures. He even organized free events specifically for the unemployed, pairing them with a special cultural program. My mother, who tragically died of cancer far too early, was defined by her extraordinary hospitality. To her, the person themselves mattered most, not their origin or background. Consequently, the "Feurstein household" had a vibrant, international atmosphere from very early on.

I only know my uncle, Dr. Heinrich Feurstein, from my father's stories, from the documents left in his extensive estate, and, in recent years, from various archives. He was an extraordinary individual. Despite being a Catholic priest, he pursued a second degree, earning a doctorate in economics. He went on to become a renowned art and church historian while also being deeply committed to social causes. As the Catholic parish priest of Donaueschingen, he used his New Year's sermons in 1942 to speak out boldly against the euthanasia programs carried out by the National Socialists (Nazis) and fiercely condemned the horrific war in Russia. Because of this, the Gestapo arrested him in early January 1942. After enduring more than five months in solitary confinement in the Konstanz detention center, my uncle was transferred to the infamous Dachau concentration camp, where he starved to death in August 1942.

As a child and teenager, I was profoundly grateful that no one in my family had been a National Socialist. I did not have to assume the typical German role of the penitent; this allowed me to engage with history much more openly and form my own personal opinions more freely. My diverse interests and my constant effort to maintain a broad, open-minded perspective likely share similarities with my uncle's character. In fact, I plan to write a comprehensive biography about him in the future.

My father had an enormous influence on my development. He recognized my early fascination with foreign cultures and peoples. Together, we used to visit a small cinema in Freiburg that showed fascinating short films about little-known cultures. One film about religious rituals in Tibet remains vividly etched in my memory to this day. One day, my father brought home a radio and connected it to an antenna he had built himself. Late at night, using shortwave frequencies, I would tune into stations broadcasting language and music from distant, foreign lands. I still clearly remember hearing the "Ici Brazzaville" of the Congolese station and the "Huna Kahira" of the Egyptian state radio. I had incredibly tolerant parents who gave me complete freedom during my nocturnal explorations.

2. Could you tell us something about your school career? Which schools did you attend?

In 1947, I started at the four-class elementary school in Freiburg. It was just after the war, and widespread hardship and poverty still gripped Germany. During my first year, due to a severe shortage of heating materials, we only had classes every other day. In 1951, I moved on to the Kepler-Gymnasium (high school) there. I chose the science track with Latin. At the time, Freiburg was part of the French occupation zone, which meant I had to learn French for nine years up until my high school graduation (Abitur). Concurrently, I voluntarily took Italian classes for about two years. I completed my high school education in 1959, passing the Abitur, and immediately enrolled at the University of Freiburg to study German literature and linguistics (Germanistik), Geography, and Psychology.

3. Are you married? Do you have children?

I was first married in 1972 to my Swedish wife. That marriage gave us two sons. After that relationship ended, I married for the second time in 1986. With my wife Elisabeth, I have one daughter, who currently works as a medical doctor in clinical research and speaks several languages. My son studied media sciences.

4. What is your profession? Could you tell us about your working life?

By profession, I am a German teacher for migrants. Originally, my plan was to become a teacher at a state school, using my degree subjects in German/Scandinavian studies, Geography, and History. But then I discovered my profound passion for Ethnology. Transitioning to Ethnology as my main field of study made perfect sense, especially since my doctoral advisor, Prof. Bartz, passed away completely unexpectedly while at a health resort in Switzerland.

Yet, fate would lead me back to working as a German teacher for migrants. My students were primarily ethnic German immigrants (Aussiedler) from the former Soviet Union, Poland, and Romania. In addition to teaching, I was responsible for developing new instructional materials for them. I also served as a works council representative (Betriebsrat) for ten years; the role was so demanding that I was released from half of my regular working hours to fulfill it. In that position, I was constantly dealing with the major, fundamental problems facing employees.

For over 15 years now, I have been teaching German to migrants who are enrolled in a two-year training program preparing them for careers in nursing and caregiving. The participants, which include a large group of Vietnamese students, come from various countries around the world. Naturally, the primary focus is expanding their German language skills. However, a classroom this diverse requires a teacher to have exceptional sensitivity and awareness regarding different languages and cultures. I continuously strive to implement new teaching methods and design the necessary learning materials myself. Alongside my career as a German teacher, I should also mention that I taught Swedish courses for several years at the adult education center (Volkshochschule) in Freudenstadt.

5. Which languages do you speak?

That is not an easy question to answer. There are some languages in which I can converse fluently or very well, while with others, my proficiency is limited to simple, everyday conversations. Rather than aiming for perfection in just a few languages, I prefer to acquire a broader and more diverse linguistic knowledge. I speak Swedish, French, English, Italian, Turkish, Georgian, Laz, and Mingrelian. I have also engaged with Danish, Faroese, Norwegian, Russian, Spanish, and Greek to the extent that I can read them and translate them, either with or without a dictionary. During my Oriental studies (Orientalistik), I also gained more theoretical knowledge of Arabic, Persian, Ottoman, and Armenian.

What do I love about the Laz language? It is the most sonorous and melodic of all the South Caucasian languages, and thanks to its rich array of directional preverbs, it possesses much greater expressive capabilities than German or Turkish.

While studying Laz and Mingrelian, examining other linguistic communities was also of immense importance to me. I was curious about the cultural roles played by Icelandic, Sami in northern Scandinavia, Romansh in Switzerland, and Kurdish and Circassian in Turkey. A visit to the Romansh Cultural Institute in the Swiss city of Chur proved to be incredibly enlightening. Although Romansh is spoken by fewer than 100,000 people, it is today the fourth, highly respected official language of Switzerland. Comparing Romansh and its three dialects spoken in the high Alpine regions with Laz is quite a logical step. In this context, the four distinct dialects of the

Laz language present a perfect parallel. What has been achieved so exemplarily for the Romansh language in Switzerland stands in stark, regrettable contrast to the deplorable state of minority languages in Turkey, including Laz. The Turkish words "bakimsiz" (neglected) and "berbat" (dreadful) probably describe this situation most accurately.

Through my father, I also learned the Alemannic dialect of the German language. I can speak, read, and write Alemannic, and as a young university student, I even served on the board of the Society for the Alemannic Language in Freiburg. I contributed to the publication of the society's magazine and wrote several articles for it. At that time, there was a lively, ongoing debate about creating a universally accepted standardized spelling for Alemannic - an issue that remains unresolved to this day. The insights and considerations I gained back then would later play a significant role when I was designing the Laz alphabet.

I plan to engage with two additional languages in the future. The first is Svan, which, alongside Georgian, Mingrelian, and Laz, belongs to the South Caucasian language family. Learning Svan will allow me to complete my understanding of Georgia's rich linguistic diversity. The essential literature on this minority language, which is also threatened with extinction in Georgia, is already waiting in my library.

During my German studies, I also learned Middle High German, an older form of the language spoken and written about 800 years ago. Yiddish, which uses Hebrew characters and is still spoken today by Jews of Eastern European descent, exhibits striking phonetic similarities to Middle High German. There is a vast body of Yiddish literature that remains largely unexplored to this day, and delving into it could become an exciting topic for my personal research.

6. We know that you research the Laz. When did the Laz and Lazca (the Laz language) catch your interest? What is the source of this interest?

First, I would like to briefly clarify what I mean by the terms "Laz" and "Lazistan." To me, a "Laz" or "Lazi" is someone who, in the broadest sense, still has some connection to the Laz language and feels a sense of belonging to the Laz ethnic group. In my view, even someone who speaks or understands very little of it still belongs ethnically to the Laz, or more specifically, to the "Moxti-Laz."

However, a child born to Laz parents, who might even bear a Laz name, but who neither speaks nor understands Laz because their parents only taught them Turkish or another language, no longer possesses Laz self-awareness or a Laz identity ("Lazebura"). That child joins the massive group of Black Sea inhabitants, or "Karadenizli," who are also colloquially referred to as Laz in

Turkey. These individuals are not "Moxti-Lazlar," but rather "nominal Laz" who have adopted a Turkish identity.

In today's world, possessing a dual or multiple identity is a completely natural development and a reality of life. People of Turkish descent who navigate both the Turkish and German languages perfectly are an enormous enrichment to cultural life in Germany. But children of Turkish-born parents who only ever hear German every day will develop a German identity, not a Turkish one. After all, what would "Türklük" (Turkishness) look like without knowledge of the Turkish language? It is equally absurd to believe that Laz identity is somehow hidden in an invented first name or in so-called "Laz blood." Millions of families emigrated from Europe to America; their children and grandchildren have completely lost their original languages and have become Americans.

"Lazistan" is a widely recognized geographical and historical term in scientific literature. However, in this interview, when I say "Lazistan," I am not referring to the Ottoman-era Sanjak of Lazistan that stretched from Sürmene to Artvin and Batumi. Rather, I mean the specific Laz-speaking territory located between Melyat in the west and Sarp in the east. The concept of Lazistan has absolutely nothing to do with nationalist ideologies and should not be misused by Turkish ultra-nationalists for baseless accusations of separatism. From the early days of the Turkish Republic, we know that deputies representing "Lazistan" were members of the "Meclis" (the National Assembly).

The term "Lazona" seems to have originated with the Laz poet and painter Xasan Helimişi, who lived in Georgia. The literal German translation of Lazona would be "Lasenacker" (Laz field) or "Lasenfeld" (Laz plain). In Georgia, this term was adopted by the Laz language activist Ǯate Baǧaşi, who used it in his schoolbook "Nananena." I actually published this schoolbook in 1991 in two parallel alphabets: the Latin and the Georgian alphabets for Laz. Selma Ǩoçiva obtained a copy of this book, and without any scientific background, blindly adopted the term ("Lazona") and began propagating it among the Laz community.

Attempting to abruptly rename historic Lazistan to "Lazona" is comparable to the absurd endeavor of thoughtlessly replacing the country name "Deutschland" (Germany) with "Deutschfeld" (German field) or "Deutschacker" (German plain). The significant role the Laz played in the Byzantine and Ottoman empires under the names Lazika, Lazia, and Lazistan is completely ignored; a vast historical region is thereby superficially reduced to the concept of a single, isolated settlement.

This brings us to another linguistic problem. In Xopuri, the eastern Laz dialect, we find "qona," a variant of the suffix "ona." Consequently, the equivalent of "Lazona" in Xopa would be "Laziqona"

or "Lazişqona." But both words combine with the singular "Lazi" (Laz person), not the plural "Lazepe" (Laz people), downgrading historic Lazistan to the smallest possible settlement unit. No Laz would ever dare to apply the logic of Lazona and refer to Turkey as "Turkona."

The few Laz villages in Abkhazia and the isolated settlements in Adjara were all located outside the borders of historic Lazistan. Perhaps the term "Lazona" could be appropriate for these new settlements or for the areas in western Turkey where Laz immigrants settled. The same logic could apply to regions with mixed populations. The section inhabited by the Laz would be "Lazona," while the section inhabited by the Hemshin would be "Sumexona."

These nonsensical directives emanating from Dortmund are essentially acts of preemptive obedience to nationalist demands, and they ultimately weaken Laz self-confidence. If I imagine myself as a German living not in "Deutschland" but in "Deutschfeld," all the historical depth and holistic understanding begins to vanish from my memory. Based on my knowledge of the Laz language and culture, the suffix "-ona" is already present in numerous examples of microtoponymy (local place names). But you cannot just discard the history of the Laz like a pair of worn-out shoes!

If you look at Laz dictionaries, the word "Lazistan" was omitted entirely out of fear of being accused of separatism (bölücülük). Yet, ironically, an entry for "Lazistan" could be found in a Kurdish dictionary!

I brought a beautiful proverb back with me from Turkey to Germany. It is universally known: "Bir lisan bir insan" ("One language, one person"). In the Laz language, this proverb is expressed even more powerfully: "Naǩo nena giçkin, heǩo ǩoçi re" – "As many languages as you know, that is how much of a person you are." Every new language I learn expands my humanity, my imagination, and my emotional world. A single language is simply not enough to provide my mind with new perspectives. Ultimately, languages serve to directly convey knowledge through both spoken and written exchange.

Allow me to illustrate this using the Laz language. The Laz refer to a pregnant woman as "jurşuroni" – meaning "two-souled"; this concept is unknown in the German language. This word alone enriches my imagination. A simple-minded or foolish figure is called a "dundu." The verb form "dundulams" carries a specific phonetic resonance that German cannot easily replicate. If forced to translate, one might say, "he is talking nonsense or playing the fool."

My next two examples relate directly to history. In the mountainous regions of Ardeşen (Arťaşeni), a Hemshin person is called a "Sumexi." "Sumexi" is identical to the Georgian word "Somexi," which means "Armenian." Similarly, "Sumexiti" in Laz and "Somxeti" in Georgian

have the exact same meaning: “Armenia” or “Armenian land.” A single Laz word thus proves the Armenian roots of the Hemshin and effortlessly refutes the claims made by the “State Historian” Fahrettin Kırzıoğlu.

The historic Laz King Tzathios is famous for his journey to Constantinople in the 6th century, during which he converted to Christianity. The name Tzathios can be clearly explained through the Laz language; it is derived from “3ate,” meaning “Heavenly Light.” We know that the Laz word for the month of September is “Sťaroşina.” It is composed of the Greek word “stavros” for cross and the Laz word “şina” for memory or remembrance. September is thus named after the Exaltation of the Holy Cross, a feast celebrated by the Greek Orthodox Church during that month. What nationalists in Turkey refuse to accept is that the Laz were Greek Orthodox before their Islamization.

Why am I so fascinated by languages in the first place? Every language is a gift given to us by God, a higher power, or fate. They are an integral part of humanity’s cultural heritage. In my vocabulary, there are no “major” or “minor” languages. Every single one possesses its own unique meaning and an immeasurable cultural value. Millennia-old ways of thinking and traditions have been handed down to people today through these languages.

Today, many languages are threatened with extinction due to globalization, repression, ignorance, and self-abandonment. There are people dedicated to saving plants, animals, our nature, and the environment. Institutions like the Council of Europe advocate tirelessly for the preservation of languages. In this sense, the Laz language belongs not only to the Laz but to anyone in the world who wishes to learn it in order to speak, read, or write it. Just as English is not reserved solely for the English. The English language is open to everyone on this planet. The exact same principle applies to Laz and Mingrelian.

My engagement with languages is rooted exclusively in a humanistic ethos - one that categorically rejects any form of nationalist ideology or activity. The right to freely use one’s language is a fundamental human right. Every single language deserves the utmost respect and appreciation. To me, language is one of the highest spiritual assets bestowed upon us by a higher power, entrusted to our careful stewardship. It is within this framework of humanistic values that I pursue my studies of the Laz and Mingrelian languages. They enrich my life and constantly challenge my mind and soul.

The initial spark for this interest was undoubtedly ignited by the few sentences of Xopuri (the Hopa dialect) I heard back in 1965. I was utterly captivated by Laz; naturally, I was intensely

curious and saw the language as a massive personal challenge. How could I possibly learn Laz? Was there even a way to do it?

The path to the Laz language was long, unfolding step by step. The hours spent with Hüsnü in the village of Ǩutuniti, jotting down my first Laz words under the dim light of a kerosene lamp, left a profound mark on me. The Laz songs performed by Yaşar Turna also moved me deeply. But a truly pivotal moment was my encounter with the poet Reşid Hilmi Pehlivanoğlu in Viǯe (Fındıklı). He sent me Laz poems typed on a typewriter all the way to Germany, visibly proving to me that Laz possessed the capability to be a written language.

Most Laz at the time could also write Laz using the Turkish alphabet. However, the lack of a standardized spelling system proved to be a major hurdle when trying to write Laz words down. This difficulty was especially apparent regarding pronunciation. In Viǯe, I was shown the renowned Caucasologist Georges Dumézil's first publication, "Contes Lazes," carefully wrapped in newspaper. However, the locals complained that the Laz texts in this book were unfortunately unreadable due to the incomprehensible transcription system used. This provided me with yet another impulse to develop an alphabet.

But the truly decisive push to create a written form for Laz came during one of the darkest experiences of my life. I spent Christmas Eve of 1971 as a prisoner of the M.İ.T. (National Intelligence Organization) in a solitary cell in a prison in the Eminönü district of Istanbul. To this day, I do not know the reasons for that illegal arrest. I wanted to respond to this brute force in an intellectual manner: by creating an alphabet for a language that, according to the M.İ.T.'s ideology, did not exist in Turkey, or simply was not allowed to exist.

Undoubtedly, the exchange of ideas with Fahri Kahraman in 1976 played a massive role in this process. Fahri was utterly convinced of the necessity of a Laz alphabet and supported all efforts in that direction. Unfortunately, the political circumstances of the time did not allow us to sit down together and work on a Laz alphabet.

To write my master's thesis, I had to work through extensive Laz texts written in the Georgian alphabet. Under the conditions in Turkey at the time, I considered it practically impossible to learn a Georgian alphabet - an alphabet that even some students at the University of Zurich found too difficult, causing them to drop out of their Georgian courses. A tiny number of Laz might have been capable of writing with it themselves. But characters that looked completely alien to the eyes of the police would have inevitably drawn the usual, severe consequences. Thus, a Latin alphabet was the only viable option!

7. When did you first come to Turkey, and what was the reason for your trip to Lazistan?

If I recall correctly after all these years, I first traveled to Turkey with a German friend in 1963. The destination for that trip was not yet Lazistan, but rather the well-known places in Turkey. We then continued our journey through Syria, Lebanon, Jordan, and Iraq before finally returning to Turkey. At that time, my father, who was immensely proud of me, was still alive. During the First World War, my father served as an airship crewman (aeronaut) conducting reconnaissance in Macedonia, and he retained very fond memories of the local Muslim population and the Turkish soldiers. While he mainly knew the region from the air via his zeppelin, I told him about the contacts I had made on the ground. After so many years, he had kept a single photograph of a merchant in Macedonia, which he showed me time and time again.

My German traveling companion in 1963 drew my attention to the Laz ethnicity, suggesting it might be an interesting subject for my studies. Originally, I planned to do my doctorate in Geography on a topic related to Turkey. My doctoral advisor at the time, Prof. Bartz, suggested researching the fishing industry on the Turkish Black Sea coast. But that didn't appeal to me at all; it would have restricted me to an extremely long stretch of coastline that seemed scientifically unmanageable for me. Therefore, the only viable option for me was a more defined, ethnically fascinating area of northeastern Turkey. Brief visits to Lazistan left me awestruck by the unique beauty of the landscape and the sound of an ancient language that would personally challenge me more and more. So, I proposed the topic "Hazelnut and Tea Cultivation in Northeastern Turkey," which Prof. Bartz approved.

With this research topic, I had the freedom to track the economic conditions in Lazistan from the coast all the way up into the mountains. Conversely, spending time in Laz mountain villages under the pretext of researching Black Sea fishing would have been utterly unbelievable and would have made me highly suspicious.

During the winter semester of 1966/1967, I studied Geography at Istanbul University. I vividly remember Professor Darkot's excellent lectures on the regional geography of Turkey. In the library of the Geographical Institute, I had the opportunity to review important graduation theses ("Mezuniyet tezleri"), some of which contained outstanding information. A monograph on Ardeşen was particularly crucial for me. Prof. Darkot knew about my geography research project, and as a parting gift, he gave me a map of Turkey scaled at 1:800,000. I carried this map with me on all my subsequent journeys until it was confiscated and kept by the M.İ.T. in 1971.

Tragically, my doctoral advisor Prof. Bartz died unexpectedly from a severe asthma attack, leaving me entirely uncertain about which other professor I could complete my studies with, given my highly unusual topic. I viewed the massive encroachment of tea cultivation into a

largely intact natural environment and into the social fabric of the Laz as deeply concerning. Consequently, the tea collection centers, the tea factories, and their statistics began to lose my interest more and more.

I switched to another discipline that I had also studied: Ethnology, a field that increasingly thrilled me. In the meantime, I expanded my Laz language skills, and by learning Georgian, I became capable of reading the invaluable literature on Western Georgia, ancient Colchis. As is known, Arkabi was the starting point for my travels. From there, I increasingly explored the surrounding regions, which eventually led me as far as Trapezunt (Trabzon), Erzurum, and Kars.

8. How many times did you travel to Lazistan? Which places did you visit on these trips? In what years did these journeys take place?

I believe I stayed in Lazistan twelve times. I often traveled from Lazistan into neighboring areas that also intrigued me. These included Maradit, Macaxel (Macahel), Şavşat, Imerxev (İmerhev), the area around Artvin, the Tortum Valley, and the villages along the right and left banks of the upper Coruh river. Aside from Lazistan, my main interest lay in the medieval architecture of Ťao-Ǩlarceti, which is also known in Germany as "Turkish Georgia" (Türkisch-Georgien).

My trips to Lazistan took place between 1965 and 1971, with one final visit in 1976. For the reasons mentioned earlier in this interview, further stays in Turkey would have been life-threatening for me. I couldn't expect any substantial help from the German Embassy in Ankara in an emergency, as no one on the embassy staff had ever set foot in northeastern Turkey.

It's nearly impossible to list the sheer number of places I visited between 1965 and 1976. With very few exceptions, I stayed in almost all the Laz and Hemshin villages that were accessible at the time. From Melyati and Avramiti in the west to Maǩriali and Sarpi in the east, from Xopa to Çxala, from Arkabi to Orçi, from Viǯe to Piʒxala, from Atina to Komilo - I visited over 200 Laz villages.

Of course, my options at the time were extremely limited for two reasons. Among the Laz themselves, no one traveled around purely out of scientific curiosity like I did. To visit another village, there had to be a clear, practical reason: visiting in-laws, attending a wedding or funeral, or staying over en route to a hunting trip. Most Laz probably didn't know their own broader homeland very well, as daily life was confined entirely to their home village and the designated market town.

Between 1965 and 1976, one always had to assume that an unwanted informant might be sitting in any Kahvehane (coffeehouse). Naturally, my Turkish wasn't perfect, so the risk of a linguistic misunderstanding was ever-present. My two arrests were evidently the result of baseless denunciations by a teacher in the Nahiye Berta in the Vilayet Artvin. I had merely referenced

the official national census (Genel Nüfus Sayımı), stating that over a million Kurds did not speak Turkish at the time. Hearing the truth was apparently so unbearable for that "One-Language" fanatic that he must have reported me to the police in Artvin.

9. What kind of Lazistan did you encounter? What did you see? What impressed and motivated you to research the Laz language?

As I was told in the Tuzcu Palas Oteli in Arkabi, if I had arrived in the mid-1950s, I could have experienced Lazistan in its absolute original, pristine state. Because of my late birth year, such a stay was impossible. Furthermore, Turkey had designated the border region of Lazistan as a restricted military zone (Sperrgebiet), meaning you needed special permission to enter. I am aware of only two cases where this was granted. The first was the Austrian geography professor Stratil-Sauer, who, along with Turkish colleagues, researched the glacial formations in the high-altitude regions of Lazistan. The second example is the Dutch linguist Tine Amse de Jong, who visited Büyük Xevek with her husband around 1960. When I visited her in Amsterdam, she kindly gave me her slides from that trip.

Nevertheless, I still experienced Lazistan in an almost untouched state. The magnificent landscape, rising from the sea coast to nearly 4,000 meters, was practically completely intact. The beautiful Laz houses, often built in a half-timbered (Fachwerk) style, blended perfectly into the natural surroundings, along with their granaries, stables, Serendi, and Bageni. A subsistence economy prevailed, meaning agriculture and livestock were primarily used for self-consumption. The indescribably beautiful, steep Laz coastline left a profound impression on me. Electric light was only available in the Kasabas (towns) and the surrounding villages, and even then, one had to constantly expect power outages. In the more remote Laz settlements, there was no electricity at all, so kerosene lamps or the "Lükslambası" (pressurized paraffin lamp) were used everywhere.

The clever initiative of some Laz to generate electricity for their homes using small water mills was soon prohibited by Ankara for reasons that remained unknown. Medical care presented a terrifying picture. A single nurse worked at the clinic in Ortaköy, serving the numerous villages of Orçi. The military post there had a crank telephone, and you had to scream into it to be heard. It was the only connection to the outside world! No doctor ever climbed from Arkabi up to the mountain villages, where certain death awaited the severely ill during winter. As a young man, I was fully aware of this situation and knew I could expect no medical help if a critical situation arose.

In the entire Kaza (district) of Arkabi, almost everyone, young and old, spoke Laz. There was a general interest in the language; otherwise, I wouldn't have engaged with it so deeply. Back then, many people spoke Laz better than Turkish. I vividly remember an elderly woman in the

village of Ortaköy in Orçi who was treated with the utmost respect. She couldn't speak a word of Turkish. I was also struck by the dialectal diversity of Laz, which likely stems from the strong individualism of the Laz people. Every village had its own linguistic quirks. Even the protective charms (Abwehrzauber), which were still commonly affixed to houses and granaries at the time, varied from valley to valley. And in Lome, I met the very last Laz veteran who had fought against the Russians under the German Lieutenant Colonel Stange - "İstanga Bey" - during the First World War.

10. How did you conduct these journeys? We know that you traveled a lot with your Volkswagen. Were there any interesting incidents that happened to you on these trips?

If I remember correctly after all these years, I spent a very short time in Lazistan in the autumn of 1964. I had traveled to Trapezunt (Trabzon), and from there, the driver of a gasoline tanker took me all the way to Xopa (Hopa). Since there was no coastal road yet, the tanker drove along the old "Rus yolu" (Russian road). This "Rus yolu" perfectly connected the coastal Laz towns with the villages in the hinterland. I remember very clearly that it rained all day long. While the single gas station in Xopa was being refueled, the truck driver invited me to the coffeehouse across the street. It was there, listening to "Xopuri" (the Hopa dialect), that I heard a language completely unknown to me for the very first time. It was a language that sounded archaic and would leave a lasting impression on me.

During my early trips, I had to rely on public transportation. You could reach some of the Laz villages, or at least get close to them, using a Dolmuş (shared taxi). Most settlements in Orçi lacked any road connection entirely, so the steep paths had to be conquered on foot. A hike I undertook from Arkabi via Parix to Murgul left an unforgettable mark on me. When I recounted my trek back in Arkabi, people were speechless that I had been traveling completely alone - "yalanuz."

In June 1966, I got my driver's license, bought a cream-colored Volkswagen "Beetle" (Käfer), and drove to Lazistan shortly afterward. It was in Turkey that I acquired my actual driving experience. Traffic moved almost exclusively on gravel roads, which had no side barriers and were sometimes riddled with deep potholes. Back then, only the stretch of road between Borçka and Artvin was paved.

Even today, I can still hear the roar of rockfalls crashing into the valleys after prolonged rain. Massive boulders and landslides often made it impossible to continue driving. In the Şavşat and Tortum areas, the roads snaked right along the edges of 200-meter-deep abysses. The road above the Tortum Gölü (Lake Tortum) was so slippery that I drove with the car door open so I could jump out if my "Beetle" started sliding off the edge.

On the Erzurum Ovası (Erzurum Plain), I slid into a deep ditch and had to be pulled out by an oxcart. A truly ghostly experience was the drive from İkizdere to İspir, where, during a blizzard at a mountain pass over 2,000 meters high, my car got stuck in snowdrifts. Using a spade, I shoveled snow for an hour to free the car and luckily made it to İspir, where people initially refused to believe I had crossed the mountain pass.

I must also recount a rather bizarre situation here. In December 1971, as a prisoner of the M.İ.T., I was transported from Arkabi to Istanbul on a three-day drive. I sat in the back seat while one agent drove my car and the second guarded me. The Laz basket - "ťikina", that I had strapped to the car's luggage rack attracted widespread attention along the way. Once in Istanbul, I managed to escape.

Another incident could have had dire consequences. In 1976, I was preparing for my drive back to Germany and took the car to a garage for repairs. The mechanic borrowed it for a joyride and crashed into a lamppost. They tried to bend the front axle back into shape using a blowtorch, but the result was completely inadequate. For the entire journey back, I had to counter-steer just to keep the car driving in a straight line. To make matters worse, on the way to Rize, the right front wheel came loose because they had forgotten to tighten the lug nuts. The car could have easily flipped over and plunged directly into the sea.

11. Where did you sleep on these trips? (For example, in hotels, hostels, farmhouses, or alpine huts)

At that time, finding a place to sleep was never a problem. The starting point for my travels was the small town of Arkabi (Arhavi); I always returned there to prepare for my next destination. Back then, Arkabi only had two hotels. I stayed briefly in a hotel in the center of town and then moved to the Tuzcu Palas Oteli, where I would stay for the next few years until the end of 1976. I developed a very close friendship with the owner, Aziz Tuzcuoğlu.

In the evenings, the hotel guests would gather in the reception area, swapping stories over a glass of tea. My accounts of the Laz mountain villages above Arkabi - places no one from the town had ever hiked up to - sparked lively interest. I owe a lot of information to those evening gatherings. For instance, I was told there was an "Alman köyü" (German village) near Kars, which I initially refused to believe. In October 1971, I drove to Kars and purely by chance stopped in front of the farm of the Caucasus-German Pfeifer family in their former village of Petrowka. I wrote my first scientific publication about this village in 1975. Just recently, at the end of July 2026, I gave a lecture on this topic at a conference and showed the well-preserved color slides from 1971 for the very first time.

Occasionally, I also slept in a simple Han (inn), which was perfectly sufficient for a day or two. Naturally, as a tall, blue-eyed "Alman," I stood out, and sometimes I had to answer a barrage of questions before I could finally get some rest.

However, as a general rule, I was very hospitably invited to spend the night right then and there in a farmhouse. Neighbors often joined the evening conversations, and my linguistic and ethnological curiosity usually garnered a lot of attention. I vividly recall an unforgettable scene from the village of Ortaköy in Orçi. The mayor's mother couldn't speak Turkish, so she asked her son questions in Laz. The son would translate her Laz questions into Turkish for me. At the time, I answered in Turkish, as I hadn't learned enough Laz yet.

A few times, I also slept very modestly in alpine huts (Yayla evleri). This happened in Hemşin on the Elevit Yaylası, on the Kavrun Yaylası just below the nearly 4,000-meter-high Kackar, and on a Yayla in the Agara mountain range in the hinterland of Arkabi. The only exception to this was a somewhat adventurous overnight stay in a lumberjack's cabin in the Hemşin village of Kantarlı.

12. Were there people in Lazistan whom you knew and with whom you built good relationships? Could you, for example, share a few of your memories regarding Yaşar Turna, Aziz Tuzcu, Fahri Kahraman, and Fikri Özdemir?

The stories I could share might easily fill many pages of an interview, so I can only offer a brief overview here. The first person I got to know was the renowned Laz musician and Kemençe maker, Yaşar Turna. People in Arkabi had spoken highly of him, which prompted me to seek him out. At the time, he was working as a simple laborer in the tea factory in Arkabi. I clearly recall one evening when Yaşar invited the American teacher Schollmeier and me to his home. I believe he lived in the village of Çarnuvat, not far from Arkabi. Yaşar sang Laz and Turkish songs while playing his Kemençe, and I recorded them on tape. The three Laz weddings Yaşar took me to - in Pilargeti, Sidere, and Lome - will forever remain unforgettable. These weddings were celebrated according to Laz customs and still took place inside the homes. Yaşar sat on a chair, playing the Kemençe, while the men danced the Xoron and responded in chorus to Yaşar's Laz verses.

I admired his Laz songs so much that I repeatedly urged him to release records, without fully grasping the potential problems involved. During an era when any publication in a minority language was strictly forbidden, Yaşar's bold move can truly be considered extraordinary. I could hardly believe my ears when record players in the shops blared Yaşar's clear voice. The M.İ.T., whose agents were not exactly known for their brilliance, had apparently mistaken the prominent label "Lazca" for a Turkish Black Sea dialect.

A distinctly warm and friendly relationship developed with Aziz Tuzcuoğlu, who ran a hotel and a small shop in Arkabi. Aziz welcomed me with immense hospitality. He told me that his father was Turkish, but his mother was Laz. Knowing my interest in languages, he only spoke Laz with me whenever we were alone in the hotel. Tuzcu Palas Oteli became the base for all my travels in northeastern Turkey. In the evenings, the hotel guests listened with great interest as I recounted my journeys to distant places they only knew by name. Aziz was noticeably well-educated and loved to travel. I fondly remember a trip we took together to the Sumela Monastery near Maçka, accompanied by a friend of Aziz's, Sinan Özkazanç.

Together with Aziz Tuzcuoğlu and Sinan Özkazanç, I took my car from Arkabi on a road trip to Persia (Iran), where we visited Tabriz, Tehran, Shiraz, Isfahan, and Abadan. I also took Aziz with me to Germany, where he stayed for a week. For many months afterward, Aziz sent me the newspaper "Arhavi Postası" and later asked Fikri Özdemir to visit me at my home in Germany. So, I owe my connection with Fikri to Aziz.

A few particular moments remain unforgettable. Once, while a secret service agent was searching through all my luggage in the hotel, Aziz walked in. I saw that he had tears in his eyes. He was so happy that I had settled in so well in Arkabi, and he said to me: "Buralı oldun" – "You have become a local here." And I remember how furious Aziz became when the wine merchant in Arkabi refused to sell me a bottle during Ramadan after I had returned from a strenuous mountain hike. Aziz was a cosmopolitan, open-minded man with whom I always felt entirely at ease.

My encounter with Fahri Kahraman would prove to be a profoundly memorable experience. Teachers in Arkabi tipped me off that Fahri possessed the deepest knowledge regarding the Laz people and their language. When I found Fahri, he was in a deeply depressed state of mind. He had been dismissed from his teaching job in Arkabi, allegedly for founding a "leftist" youth group. I found him in the tiny office of the "Doğu" newspaper in Arkabi, doing menial tasks just to earn a little money.

Fahri was subsequently forcibly transferred to a school in Artvin, and later to the Imam Hatip Okulu in Rize. At both schools, he taught Turkish. Fahri visibly suffered under this injustice. Naturally, I could only meet him outside of school hours or on weekends, which made staying in contact quite difficult.

In Arkabi, Fahri was considered somewhat of an eccentric, and some people even nicknamed him "Deli" (the Madman). Initially, he wasn't exactly welcomed in the reception area of the Tuzcu Palas Hotel - until I openly declared: "If Fahri is supposed to be crazy, then how crazy must I be?" That immediately resolved the issue.

With his excellent knowledge and immense capacity for understanding, Fahri was far ahead of his time. When his father wanted to tear down their old family home in Sidere, Fahri tried to stop him. Sadly, he failed. However, Fahri photographed every part of the house, including a picture of a half-door, a "Goǯobuda," which he gifted to me. I will never forget the investigations Fahri and I conducted together in the empty house of the Agha of Ortaxopa. Fahri's brilliant intellect commanded the utmost respect. This Laz teacher, with his clear, deep voice, was not only a Laz and a Turk, but also a global citizen and a European - someone you could talk to openly and as an equal about anything. In Fahri, I experienced a deep scientific partnership; I could exchange ideas with him on every level. Thousands of kilometers away from my own home!

I had planned to work together with Fahri on an alphabet for the Laz language. Unfortunately, the political situation did not permit it. It wasn't until 1987 that I dared to contact him again. Telephone conversations followed, along with a series of very valuable letters. The letters he sent to me remain unpublished, whereas the letters sent to Selma are well known. Then, in 1989, contact with Fahri suddenly broke off, and the reason for this remains unknown.

Countless times, I pleaded with Selma to go and visit Fahri, whose supreme knowledge of the Laz language and culture would have been indispensable. But Selma chose to avoid meeting Fahri for 13 years, preferring instead to spend her vacations by the Sea of Marmara. In the summer of 1997, I gave Fikri Özdemir a letter to deliver to Fahri. Inside the envelope was an official invitation from the Kulturkreis Katschkar for academic collaboration in Germany, along with 100 DM to help with preparations. Without telling me a word, Selma Ǩoçiva traveled to Arkabi shortly afterward with a friend to meet Fahri and recruit him for her new association, Lazebura.

Ten days later, Fahri was run over and killed by the car of the public prosecutor of Arkabi, who then fled the scene. However, a Laz man had witnessed the incident and forced the prosecutor to turn himself in. My phone conversations with the police station in Arkabi in August 1997 left me with the distinct impression that there was an attempt to cover something up. Given that a public prosecutor knows Turkish law inside out, one inevitably has to ask whether this accident was truly just an accident. The man who, at that time, possessed the greatest knowledge of the Laz language would naturally have become an undesirable multiplier. Fahri took his vast knowledge to the grave because Selma Ǩoçiva failed to make the trip to Arkabi for years.

As I mentioned earlier, Aziz introduced me to Fikri Özdemir, who hailed from the village of Moǯxora. Fikri spoke excellent Laz and had a wealth of stories to tell about the old days. I owe many of the example sentences in my dictionary, "Didi Nenapona," to Fikri. He worked grueling jobs on construction sites, so he only had limited energy for my Laz studies. Yet, Fikri frequently

attended our meetings regarding the Laz alphabet. Together with him, I visited Laz families in the surrounding areas to ask their opinion on creating an alphabet. They all supported the idea.

I met with Fikri often. He even served as a witness when I married my wife, Elisabeth, in 1986. I met Fikri for the last time in the Georgian village of Sarpi, having driven there all the way from Mozxora. I also met Fikri's son, Faruk, several times in Batumi; he broke the news of his father's passing and sent me photos. Fikri carried within him a bit of that Laz restlessness, an unease born from living a life caught between two cultures - Turkey and Germany.

I met thousands of people in Lazistan and had countless conversations. I was welcomed with open arms, and through the Laz people, I learned a language that will stay with me until the end of my life. It hurts immensely knowing that I can no longer see those people who became so close to me, that I can no longer gaze upon that breathtaking mountain region, and that I can no longer hear the sound of the most beautiful South Caucasian language.

13. What was the attitude of the ordinary people towards you? Were they reserved, talkative, friendly, or suspicious? Did you encounter any problems with them?

In Lazistan, I mostly interacted with very simple, ordinary people. Back then, compulsory education in Turkey only lasted for five years of elementary school. Today, thanks to the establishment of numerous colleges and universities, educational opportunities are vastly better.

During my stays, I never made a distinction based on social class or personal education. According to Turkish statistics, the illiteracy rate among the Laz and Georgians was remarkably low, whereas it was very high in Central Anatolia. At that time in Arhavi, there were coffeehouses segregated by social class. I completely ignored this and would sit down for a glass of tea in any coffeehouse I pleased, which even drew some criticism. Apparently, I wasn't supposed to frequent the Kahvehane of the common folk!

I found almost everyone to be very open, hospitable, and curious. The underlying reason for this was undoubtedly the immense popularity I enjoyed back then simply by being an "Alman" (German). Additionally, many people from Turkey had recently journeyed to Germany as guest workers. I also believe my ability to speak Laz was very well received. As a guest in Lazistan, I first had to answer a barrage of questions before I could even get a word in edgewise. Usually, a small group would gather around me, and we would converse. However, establishing open, direct dialogue with women was not possible at that time.

In the Laz mountain villages, I would sometimes ask the old men I encountered when the last foreigner had visited the village. They would answer: "We've been sitting here by the mosque our entire lives, and we can't remember a single foreigner ever coming here." So, their curious

murmurs when discussing me among themselves were more than understandable: “What is he saying? What is he writing? What is he looking for?” – Or, in Laz: “Mu zoṗons? Mu çarums? Mu gorums?”

The religious tolerance among the Laz at that time was incredibly striking. I was never interrogated in detail about my personal faith. I suspect that situation has changed significantly today. I frequently heard the phrase “hepimiz insaniz” - ”we are all human.” Another phrase I took back to Germany with me was: “Din elbisede değil, kalpta,” meaning “Religion resides not in the clothes, but in the heart.” That speaks volumes about the character of the open-minded and intelligent people I experienced and admired back then.

Perhaps one more example. My personal friend, Fikri Özdemir, who has sadly passed away, only had five years of elementary schooling. I didn’t even meet him until I was back in Germany. Yet, he became a co-publisher of *Lazuri Alfabe* in 1984/1985 and contributed significantly to our joint project. Without the genuine personal closeness I experienced with countless Laz people, the Laz alphabet would simply never have come into existence.

14. Do you remember the conditions under which you took the photos on your trips to Lazistan? What were your resources like? What cameras did you use?

Taking photographs back then was fraught with difficulties. Just carrying the standard equipment - a camera, a telephoto lens, and a tripod - made you stand out everywhere you went. My greatest wish during those stays would have been to comprehensively document two or three typical Laz villages in their entirety through photography. Such a completed project would be of inestimable value today.

However, walking from house to house carrying unusual photography gear would have been completely impossible to explain to the local population. The Turkish secret service, M.İ.T., would have arrested me on suspicion of espionage the moment I returned to the coastal town. Fortunately, the M.İ.T. agents back then considered climbing up to the mountain villages themselves far too much of a tedious chore.

Consequently, my opportunities for photography were extremely limited. During my hikes, I only took pictures directly from the path I was walking on. I deliberately avoided venturing off toward isolated houses, even though they piqued my ethnological interest. There was, however, one exception. I would ask about old houses with a “half-door” - a “Goʒobuda” - which were often beautifully carved. My request to photograph these old doors was always met with understanding and enthusiasm everywhere I went.

I financed all my research out of my own pocket through my work. As a result, my photography equipment was quite modest. For quick snapshots, I carried an automatic Agfa Optima camera, and sometimes an Agfa Silette. Additionally, I shot with an East German-made SLR camera, the VX 1000, which was relatively inexpensive to purchase in West Germany at the time. For film, I used Agfa CT 18 for color slides, and occasionally Kodak film. The major advantage of traveling through northeastern Turkey by car was that I could bring along a developing tank and the necessary chemicals. This allowed me to see immediately whether a black-and-white film had turned out well or not. In the evenings, I would develop, fix, and wash the film, hanging it up to dry overnight. If a roll of film was completely ruined, I at least had the chance to retake the photos the following day.

15. Did you have any problems while taking photos in Lazistan? What kind of photos did you take?

My SLR camera had a particular feature that caused me quite a bit of trouble with the locals. You didn't hold this camera up to your eye to look through it; instead, you held it lower, at chest height, and looked down into a small viewfinder on top. Time and time again, people asked me if the device was a treasure detector. The hysterical belief that treasures were hidden beneath the walls of old churches circulated widely, even among the teachers. I would counter by asking if they thought gold and silver were perhaps hidden behind the walls of mosques, which they, of course, vehemently denied.

This treasure-hunting fever spread like an addiction across all of northeastern Turkey, primarily because the Turkish Republic's approach to monument preservation had taken some very bizarre turns. For instance, the historically significant church in Sapu was senselessly demolished simply because the landowner's greed for yet another tea field had gone to his head. The historically documented ruins of Zilkale Castle were practically transformed into a completely new building for tourism purposes, ignoring all rules of historical preservation! Sometimes, even the altimeter I carried with me was mistaken for a gadget meant to detect hidden "treasures." I always quickly cleared up this obvious misunderstanding, and sometimes we would note the altitude reading on the wall of a house or a hut with a smile.

As a rule, I only photographed people when they explicitly requested it. Photographing women was out of the question; it was an absolute taboo. I restricted my photography to ethnology, being particularly fascinated by the Laz folk art that still existed back then, as well as the diverse protective charms (Abwehrzauber) found on houses and granaries. I mainly used the SLR camera with the telephoto lens to photograph the medieval ornamentation on the Georgian church buildings located in the former Sanjak of Gürcüstan.

I never could have guessed that my stay in Lazistan in 1976 would be my very last. I had fully intended to continue my travels there for many years to come. Because of this, I never viewed the photographs I took as having a "once-in-a-lifetime" or "final" character.

16. Did you also take videos or audio recordings on your trips to Lazistan?

Video technology was completely unknown at that time. I shot a very small number of 8mm films using my Bauer film camera. These recordings captured a mountain trek up to the Yaylas of the Agara Mountains in the hinterland of Arkabi. An early audio recording was made in the home of Yaşar Turna, featuring pieces he played on his own Kemençe. Also invited that same evening was the American teacher Schollmeier from the "Peace Corps," who taught English at a school in Arkabi in the mid-1960s.

Yaşar repeatedly took me to Laz weddings where he performed as a musician, and I made audio recordings of those events as well. At the end of 1976, I recorded Fahri Kahraman reciting some of his poems in Arkabi. These are presumably the only surviving audio recordings of the well-known Laz language activist.

17. When you look at the photos in your archive: Is there a specific moment or a portrait whose story you have never forgotten and which particularly moved you while looking through the viewfinder?

There are certainly several pictures that resonate deeply with me, though not all of them are related to Lazistan. I am especially fond of the few shots that capture the breathtaking beauty of the Laz coastline. The photograph of the folk poet Reşid Pehlivanoğlu, whom I met in Viže, also deeply impresses me. The poems he gave me were the only Laz poems I ever received that had been typed on a Turkish typewriter. And, of course, in my mind's eye, I still wander before the magnificent panorama of Mount Kackar with its two glaciers - which hopefully haven't vanished by now. This mountainous region of Lazistan challenged me so intensely on a physical level that the exhaustion I felt back then remains vivid in my memory today.

Another powerful image is that of the church of Tbeti, which formerly belonged to the Georgian region of Klarceti. In the early 1950s, a group of deranged individuals from Şavşat arrived with the intent of blowing up the medieval church of their own ancestors using dynamite. They wanted to destroy the building of the "Gavur" (infidels). Fortunately, their attempt was not entirely successful; half of the church remained standing. For me, the larger-than-life fresco of Christ Pantocrator possessed an unbelievable artistic value. Near the church, I struck up a conversation

with an elderly man who told me that the building had previously served the villagers as a mosque, and that destroying it had been a terrible thing to do. Think about it: as Muslims, these people had prayed in the church of their Christian ancestors, a structure dating back to the 11th century. During the entire Ottoman era, not a single stone was removed from the church, not a single fresco damaged. This extraordinary degree of religious tolerance commands the highest admiration. In stark contrast stands the Turkish Republic, whose state-run monument preservation system was entirely incapable of securing the cultural heritage of a once-Christian population. Similarly, Opiza, the oldest church from the Georgian era, was blown up with dynamite in the early 1960s, and a school was built using the remaining stones! I personally confronted the "master builder" responsible for this, a man who certainly did not deserve the title. Two years later, when I returned to Opiza, they had literally built a road right through the surviving ruins of the church!

The images from Ťao-Ǩlarceti connect me to the profound experience of medieval Georgian high culture, an experience that would ultimately open my eyes to pre-Romanesque and Romanesque art across Europe.

18. When you look back today at your photos featured in this exhibition: Where do you see the greatest physical and cultural rupture between the Lazistan of that time and today's Black Sea region?

This rapid rupture is an immense catastrophe. In just a few decades, barely anything has survived of what was once a magnificent culture. Linguistically, the Laz language is in a state of absolute disaster. Even Laz activists, or people who consider themselves activists, no longer teach Laz to their children. The ancient language of the Kingdom of Lazika, handed down from generation to generation since antiquity, has degenerated in just a few decades into a "shepherd's language" or "coban dili." A Laz child today learns not a single word of Laz - not from their parents, grandparents, or relatives, and not even as a foreign language.

Imagine Turkish language activists who no longer teach their children Turkish, or German language activists who refuse to speak German with their kids. To any normally thinking person, this is a completely absurd situation, yet for a Laz, it is apparently normal. For most Laz, only "mine" - "Çkimebura" - is important, and not the shared, collective identity of "Lazebura"!

The impressive architectural style of traditional Laz houses has given way to primitive concrete buildings. It physically hurts to look at this botched architecture, which is touted as modern but in reality just opens the door to rheumatism. To squeeze out even more profit, hideous high-rises are being erected that do not fit into the landscape at all. And where are the master Laz carpenters today, whose exceptional skills were famous even back in the days of ancient Byzantium?

I saw with my own eyes how, beginning in the mid-1960s, the glorious Laz coastline was blown to pieces with dynamite for road construction. There were zero protests, even though every Laz must have known that a unique natural environment was being destroyed forever.

The introduction of tea cultivation in Lazistan turned out to be catastrophic. Land was clear-cut all the way up to the mountain peaks to make way for a monoculture, utterly devastating the original flora and fauna. The environmental damage caused by the Laz themselves is permanent and irreversible.

The interventions into the social structure are equally alarming. In the high-altitude villages of Lazistan, tea cultivation was either impossible due to the climate or yielded too little profit. Today, some of the most beautiful Laz villages are nearly deserted. Only a few elderly people remain. Back then, I heard a lot of justified criticism: "What are the Laz doing in Istanbul?" ("İstanbulda Lazların ne işi var?"). Indeed, one must ask why there was such a massive migration of Laz to Istanbul, triggering a devastating rural exodus in the mountain regions simultaneously. The traditional neighborhood mutual aid, known as "noderi," no longer plays any role today. The Laz, who just a few decades ago engaged in "gurbetçilik" (migrant labor) themselves, now hire others to do the work. First came poorer laborers from Ispir, Erzurum, and Şavşat. Today, they have found even cheaper labor from sub-Saharan Africa, from Senegal. To me, this represents a grotesque form of capitalist thought and action!

It has long been scientifically proven that tea cultivation in Turkey is unproductive, or "randımansız." The Turkish state subsidizes tea farming in Lazistan using tax revenues collected from all its citizens. Importing tea from India would be significantly cheaper. The larger the tea field, the more money a Laz family receives in state subsidies. Naturally, this raises the question of how a national product is actually being generated. Is it through the labor of one's own hands, or through government handouts?

"Ďoli" comes from Greek and means "city." In Laz, "Ďoli" specifically refers to the metropolis of Istanbul. Enjoying one's life in "rahat" (comfort) in Istanbul was a very widespread dream among the Laz during my time. Yet, with the prosperity generated by the state-financed tea economy, one could live a very good life right there in the Laz homeland. But the homeland is being abandoned, and people from all directions are moving in. And thus, slowly but surely, Laz society is dissolving.

19. As a result of your interest in the Laz, you also studied Mingrelian and Georgian. Could you tell us about your work in this direction? You are equally interested in Hemshin studies. Could you talk about that? What did you collect for your archive during that time?

In stark contrast to the ideology of the "Lazebura" association founded by Selma Ǩoçiva - which takes an ethnocentric approach and focuses exclusively on the Laz - I view my research from a much broader, more encompassing perspective. The former Sanjak of Lazistan was itself a multi-ethnic mosaic composed of Laz, Hemshin, Georgians, Greeks, Armenians, and Turks. This diversity makes the research incredibly fascinating, but simultaneously extremely difficult. A wide range of language skills is required; beyond the literature available in common Western languages, one must also examine numerous historical documents written in Georgian, Greek, and Armenian.

The opening of the Soviet Union from 1989 onwards finally made travel to Georgia possible. Besides the very small group of Laz living in the Georgian half of the village of Sarpi, I was deeply interested in the language and culture of the Mingrelians, whose population is roughly 750,000. Laz and Mingrelian are so closely related that basic communication is possible to a certain extent. For instance, the numbers in Mingrelian and Laz are almost completely identical, so I had no trouble at all understanding the prices at the market in Zugdidi.

Similar to my approach in Lazistan, I traveled from village to village in Mingrelia. I was captivated by the old churches and castles, silent witnesses of the past, and, of course, the numerous ethnological examples, which revealed very interesting parallels with the Laz. At the heart of my linguistic studies were the documents from the era of Mingrelian cultural autonomy between 1930 and 1938 - materials that were incredibly difficult to track down. At the same time, I sought out authors who dared to write in the Mingrelian language, publishing poems in small, regional print runs. Through this, I managed to establish contact with almost all the writers in Mingrelia. A particularly significant experience for me was collaborating with the late Titular Bishop Beciti Calağonia. We plan to publish his Mingrelian translations of the Georgian national epic, "The Knight in the Panther's Skin," and the "Psalms" through my own "Kaukasus-Verlag" (Caucasus Publishing House).

Using Zugdidi as my base, I visited almost all the ethnological museums in Western Georgia, which provided me with a comprehensive view of the rich cultural heritage of ancient Colchis. In Mingrelia, pre-Christian beliefs and elements of old mythology have survived vividly to this day. The materials I have painstakingly collected over 35 years are extremely extensive.

Thousands of pages are ready for future publication. However, financial or institutional support from scientific circles is not to be expected.

Unfortunately, an extreme form of Georgian nationalism severely hampers and burdens scientific research into the Mingrelian language and culture. According to the demands of the Georgian state, the church, and even academic circles, Mingrelian should only be spoken, but never written. The Patriarch of the Georgian Orthodox Church, Ilia II, publicly declared that translating the Bible into Mingrelian was a "crime against the Georgian nation." Consequently, any poem written in Mingrelian is openly or secretly suspected of pursuing separatist goals. This nationalist delusion has gone so far as to declare Mingrelian, Laz, and Svan merely "dialects" of Georgian, even though no Georgian is capable of understanding these languages in the slightest. While in Turkey, I first learned Laz as an independent language, never as a dialect of Georgian! My formal study of the Georgian language in Zurich came later. The scientific world should not let itself be played for a fool by a nationalist from Kutaisi!

I need the Georgian language to communicate with people and to read scientific literature. A large number of scientists, both inside and outside of Georgia, study Georgian. Compared to Mingrelian, Laz, and Svan, Georgia's state language is extremely well researched and is in no way threatened with extinction. I also highly value Georgian, as it is indispensable for understanding the linguistic and cultural diversity of Colchis.

During my time in the region, there was still a tangible difference between the Laz and the Hemshin. When both ethnic groups lived together in the same village, the Hemshin lived strictly separated from the Laz in the higher-altitude sections of the settlement. Marriages between Hemshin and Laz were not common practice back then. Such marriages could be tied to a high bride price, known as "başlık," a custom that still existed in the mountain regions at the time. In mixed villages, it was not easy to engage with both Laz and Hemshin equally. As a foreigner, it felt almost as if you had to choose sides between the Laz and the Hemshin. It was much easier to stay and mingle in villages inhabited solely by Hemshin. But even there, due to my language skills and contacts, I was primarily associated with the Laz.

When asked about their respective origins, the elders would reply that the Laz "descended" from the Mingrelians and the Hemshin from the Armenians. Naturally, these are highly oversimplified statements, but at their core, they are accurate. Archaeopolis, the ancient capital of the Kingdom of Lazika, is located in present-day Mingrelia. The Armenian roots of the Hemshin also align perfectly with historical facts. If you consider the deeply negative connotations associated with the word "Ermeni" (Armenian) in Turkey, the extreme caution and reserve the Hemshin displayed toward foreigners becomes completely understandable. This was especially true back then for the border villages in the Kaza of Xopa, all of which spoke Western Armenian.

The Kulturkreis Katschkar also hosted a "Hemshin Working Group" (Hemşin Çalışma Grubu), as one of our board members was originally from Hemshin. My scientific studies took me all the way to Yerevan, the capital of Armenia, where there was a cultural association formed by Hemshin people. However, the publications by the Armenian-Catholic clergy from Xotorcur -specifically Hadschian, Daschian, and Huluni- were of particular interest to me. These are documents of unique, unparalleled value written in the Western Armenian language. I had the privilege of viewing the archival materials related to Xotorcur at the monastery of the Armenian-Catholic priests, who call themselves Mechitharists, in Vienna.

A major publication detailing the influence of Armenian on the Turkish dialect currently spoken in Hemshin will be published later this year. Without a doubt, the high-altitude Kaçkar region - with the Armenian monastery of Surb Xaçik, from which several manuscripts have survived, and the Armenian-Catholic villages of Xotorcur - was an impressive and vibrant center of Armenian culture. Driven by nationalist motives, Turkish scientists deny these clear linguistic and cultural facts and agitate against any objective research findings.

20. We know that you had some problems during your travels in Turkey. How did you deal with them? Could you tell us about that?

My stays in northeastern Turkey coincided with a politically highly unstable and insecure period. An extreme form of nationalism had taken root, directing its hostility primarily against minorities. Murders committed by the extreme right-wing "Grey Wolves" (Bozkurt) were commonplace, and they were rarely solved, despite the constant boasting that the Turkish police were the best in the world. The favored methods of the time included the "disappearing" of undesirable individuals and staging fake robberies or car accidents, which were, in reality, orchestrated assassinations. The murderers, who likely had ties to the "deep state" (derin devlet), remain undiscovered to this day.

The German zoologist Prof. Kosswig, who had taught at Istanbul University for many years, and his wife explicitly warned me against traveling to northeastern Turkey. They recounted an incident where a fellow scientist had been arrested by the Turkish police the moment he arrived on the Black Sea coast and was immediately deported. Their advice was clear: the topics of "Atatürk" and "Armenians" had to be absolute taboos for me.

Consequently, exercising the utmost caution was the absolute prerequisite for my survival on these trips. I always carried official letters of recommendation from the University of Freiburg, Istanbul University, and the German Embassy in Ankara. Wherever I went, I first introduced myself to the Valis (Governors) in Rize and Artvin, and then to the Kaymakams (District Governors) in Lazistan. I made it a rule to stop my car at every single military police checkpoint, introduce

myself, and ask if I was free to continue my journey. Through this, I encountered only friendly, accommodating people who would invite me in for tea.

Naturally, the "distant arm" of the government - which the population hardly noticed in those remote areas - also inadvertently supported my research. As I walked through the villages, I frequently heard the phrase: "Burda hükümet yok" – "There is no government here at all."

What alienated and disturbed me, however, were the extreme nationalist and sometimes chauvinist statements I heard. These did not come from the common people, but rather from officials exercising specific state functions. Phrases like "There are no minorities in Turkey, we are all Turks" ("Türkiye'de azınlık yok, hepimiz Türk") and "There is no other language besides Turkish" ("Türkçeden başka bir dil yok") were repeated like official mantras. The history of the minorities was systematically falsified using fake documents by Fahrettin Kırzıoğlu, who proudly presented himself as the "State Historian" (Staatshistoriker). According to his fabricated official history, the Laz, Georgians, Hemshin, and Kurds were certified as pure-blooded Turkic tribes hailing from Central Asia. They even peddled the historical absurdity that the magnificent Georgian churches in northeastern Turkey were architectural works built by Turkic Kipchaks. This historical lunacy would soon spread rapidly among the "State Historian's" copycat academic followers. For a Western scientist, witnessing these blatant falsifications was a heavy psychological burden. You involuntarily found yourself trapped in a world of arrogant, blind nationalism, whose sole objective was to curtail the natural rights of minorities.

Among the local population, I myself became living proof that this "One-Language Ideology" ("Tek dil teorisi") pushed by the ultra-right was nothing but a lie. A rumor spread - which I heard with my own ears while in Lazistan - that said: "There is a German here. He learned Laz, and he speaks it better than we do." This was undoubtedly an exaggeration, but I took it as a sign of appreciation from the locals. I remember a farewell dinner that Aziz organized for my departure in 1971. The M.İ.T. secret service agent from Xopa had also shown up. When the conversation turned to the Laz language, the agent - who was a Laz himself - interjected with the following words: "We do not recognize it" ("Kabul edmiyoruz"). At that point, the dentist from Xopa chimed in: "What are you talking about? Our German friend here came all this way and learned Laz!" I will never forget the face of that agent, who had been forced to deny his own mother tongue. Amidst the roaring laughter of the table, he looked as though he wanted to crawl under it in shame.

During those dark years, with the exception of the Armenians and Greeks, denying ethnic affiliation and the existence of any language other than Turkish applied to all minorities in Turkey. An aggressive nationalist ideology was forced upon the local population by state officials, completely ignoring the region's linguistic and cultural reality. I remember very clearly

an incident involving a bottle of Eau de Cologne (Kölnisch Wasser) I had bought in a shop in Rize. It was named "Laziko." The M.İ.T. confiscated it from me, claiming that the bottle required "further investigation." That was the first time I realized that the paranoia surrounding separatism (bölücülük) had reached such a hysterical pitch that they were even afraid of a bottle of perfume. "Bölücülük" was a staple, the most heavily used weapon in nationalist propaganda. The tragic irony, however, was this: in all my years traveling through northeastern Turkey, I never met a single "separatist." They simply didn't exist. Yet, in the delusion of Turkish nationalists, this poison of an imagined separatism sadly continues to live on today.

Naturally, it drew attention that I only used the old, original Laz place names. The state had not been particularly successful in Turkifying the entire Laz microtoponymy (local place names). They might have managed to introduce a newly invented village name on paper. But no Laz was willing to learn artificial Turkish names created at a desk in Ankara for the smallest geographical units (like hamlets or neighborhoods). Therefore, the microtoponymy was the only concrete evidence left regarding the region's true linguistic past. The new place names, drafted by bureaucrats without ever consulting the villagers, always felt completely alien and contrived to me. For instance, I heard the traditional name "Lome" for a specific village in Lazistan directly from the mouths of the Laz people. The state's new name for it, "Yolgeçen," meant absolutely nothing to me, as any random village in Turkey could bear that generic name. These renaming operations, implemented as state policy in the 1950s, served exclusively to Turkify the region and hide its incredible ethnic diversity.

The worst, most traumatic experiences of my life were the illegal arrests by the Turkish secret service, Milli İstihbarat Teşkilatı (M.İ.T.), which openly declared to me that it operated "outside of Turkish law" ("Türk kanunundan dışarı"). As safe and at peace as I felt among the local population, I found the methods of this organization to be utterly undignified and degrading. Interestingly, these arrests always occurred during my travels outside the borders of Lazistan. My fascination with the medieval ornamentation on churches from the Georgian era apparently seemed completely incomprehensible and suspicious to the police in Artvin. In 1971, the police chief of Artvin, Timur, handed me over to the M.İ.T. headquarters in Xopa (Hopa) for interrogation; this facility had a direct radio link to Ankara. I can still vividly recall the agent's oversized desk, the portrait of Atatürk on the wall, and a strange medicine cabinet containing a blood pressure monitor. Why on earth would there be a medicine cabinet in an interrogation room?

My friend Aziz Tuzcu had apparently received word of what was happening in Xopa and vouched for me, allowing me to spend the night in his hotel rather than a cell. The next morning, another agent arrived from Xopa and searched through all my luggage. I only managed to save my two-volume Georgian grammar book by passing it off as "old German" ("eski Almanca"). The bottle

of perfume named "Laziko" that I bought in Rize was confiscated on suspicion of separatism. Finally, two plainclothes agents arrived from Ankara, claiming to be law students. Held captive in the back seat of my own car, they drove me all the way to Istanbul. I was forced to spend Christmas Eve in a solitary cell at the police station, cynically referred to as a "guest room" ("misafir odası"). The next day, I managed to escape and seek refuge at the German Embassy in Ankara.

My second arrest also took place in Artvin. They grabbed me from behind on the street, blindfolded me, and threw me into a Jeep. The agent in Xopa explicitly threatened me, stating I had two options: either they would take me straight to the secret service headquarters in Ankara and smash my head in, or they would hand me over to the military court in Trabzon. Since the court in Trabzon declared it had no jurisdiction over the case, I was put on a night bus - hands shackled, surrounded by armed guards - and transported to the Supreme Military Court in Ankara. Fortunately, I was released after just a few hours. Half a year later, the court sent me official notice that it had dismissed the M.İ.T.'s baseless lawsuit. The secret service had completely fabricated a story, claiming I had trespassed into a "second-degree military restricted zone" that did not even exist. I truly owe that court my gratitude for conducting a clean, fair trial based on the rule of law. Although legally there was absolutely nothing held against me, returning to Turkey in the future could have had unpredictable, severe consequences for me. I had experienced the dark and ruthless methods of the Turkish secret service far too closely.

21. The fact that you, as a German, were researching the Laz was met with alienation by some circles. It was even alleged that you were a German agent in Turkey and a Russian agent in Georgia. What would you like to say regarding these accusations, which emerged particularly around the claims made by Necip Hablemitoğlu and Tariel Putkaradze?

The fabricated lies aimed at me originated from the "State Historian" (Devlet Tarihçisi) Necip Hablemitoğlu, who was shot and killed in front of his home in Ankara in December 2002. Strangely enough, this murder remains unsolved to this day. It is generally considered poor form to criticize the deceased. However, in this case, it is unavoidable, as Hablemitoğlu's targeted smear campaigns became an increasingly heavy personal burden on me over the years and urgently require a response today. I followed these events, which certainly warrant a much more detailed publication in the future, very closely from Germany.

The foundation of Hablemitoğlu's agitation was clearly rooted in delusional perceptions, which likely had a pathological background. He viewed himself as the chosen protector and savior of Turkey. In fact, he claimed to live in his house with five people: himself, his wife, their two children, and Atatürk! The study of secret services and their agents was his special obsession,

and he arrived at a rather unusual conclusion: the enemy was not to be found within Turkey, but came from abroad. He claimed that "tens of thousands of active agents" (on binlerce etki ajanı), disguised as scientists or missionaries, were roaming Turkey, settling like pests across the country to threaten the state.

According to him, the dangerous centers of espionage were the German political foundations: the Konrad Adenauer Foundation, the Friedrich Ebert Foundation, the Friedrich Naumann Foundation, and the Heinrich Böll Foundation. Hablemitoğlu even initiated legal proceedings against them, which, unsurprisingly, yielded no results. He went on to claim that both the Catholic and Protestant churches were dispatching spy priests aimed at converting Turkish citizens - specifically targeting the Alevis - to Christianity. He even alleged that the German cultural institute, the Goethe-Institut, was participating in secret service operations against Turkey.

Hablemitoğlu had already published a draft of his crude and bizarre thoughts in the magazine "Nokta" in the summer of 2000. Through this, I learned that I, too, was allegedly a paid agent of the German Federal Intelligence Service (BND), tasked with creating a "Laz Nation" (Laz ulusu) simply by inventing an alphabet. The claim was that a "Laz Nation" was being engineered from Germany under the "Katschkar" project. Furthermore, the BND was supposedly planning more alphabets to turn other minorities into nations as well. Even though my association, the "Kulturkreis Katschkar," had simultaneously used the Turkish name "Kaçkar Kültür Çevresi" since its inception, and possessed an official Turkish charter - which Hablemitoğlu could have easily consulted had he been interested in the truth - the "State Historian" chose instead to invent the fake name "Kaçkar Kültür Halkası."

I simply could not believe that such unparalleled lunacy could spring from the mind of a Turkish academic. So, in August 2000, I personally called Necip Hablemitoğlu from Germany and asked him for the evidence supporting his claims. He didn't know me, nor did he have any knowledge of the Laz alphabet. Hablemitoğlu completely ignored my questions. Instead, with an air of absolute, arrogant conviction, he declared that his sole duty was to protect Turkey from harm.

Towards the end of 2000, the infamous book "Alman Vakıfları ve Bergama Dosyası" (German Foundations and the Bergama File) was published - the third edition of which is still on sale today. Thanks to these new conspiracy theories regarding "espionage" (ajanlık) and "missionary work" (misyonerlik), a veritable agent paranoia swept across Turkey. In the years that followed, if you searched for the term "Alman vakıfları" on Google, you felt like you had stumbled into a bizarre insane asylum. Hablemitoğlu had expanded his "research" across all of Europe and published endless lists of names online, claiming these were agents working to dismantle Turkey. Not a single shred of evidence was provided anywhere.

Any primary school child in Turkey could have easily recognized that the working methods of this "State Historian" - whose mind had been completely clouded by nationalism - were based purely on agitation, hatred, and lies. Yet, not a single voice, not one single voice, dared to publicly criticize Hablemitoğlu. Even the German foundations that were openly defamed chose to wait out the storm rather than bravely stepping forward to defend themselves publicly. Their primary concern was ensuring their institutions in Turkey weren't shut down.

I consider it pure insolence and a quixotic absurdity (Donquichotterie) to accuse a scientist of being a paid German agent attempting to create a nation in Turkey using nothing but an alphabet. This has absolutely nothing to do with defending "Turkishness" (Türklük) or "Islam"; it was a deliberate, targeted falsification by Hablemitoğlu. Regarding the smear campaign against me, this ultra-nationalist lacks any shred of academic credibility!

According to legal advice I sought in Germany, filing a lawsuit would have had zero chance of success due to the intense biases in Turkey, and it would have required massive sums of money. Furthermore, the smear campaign would have simply been picked up and continued by other circles. The only viable path left was to publish an article I had already drafted: "The Fairy Tale of the Laz Alphabet and the German Secret Service. The Forgeries of 'State Historian' Necip Hablemitoğlu." However, one critical thought held me back at the time. The process of establishing Laz as a written language was just gaining momentum. If I had published that text, the Laz language would have been on everyone's lips and would have instantly become the target of intense suspicion. Since the notorious law banning minority languages had only been repealed in the Official Gazette (Resmi Gazete) in 1991, there was genuine fear that the state might impose new bans. I, for one, absolutely did not want to jeopardize or harm a developing Laz written language.

Following his assassination, the "State Historian" was abruptly elevated to a "State Martyr" (Şehit). With his posthumously published book "Köstebek," he has essentially been turned into today's official "State Ideologue." The ceremonies for the "Hablemitoğlu Prize" are celebrated with nationalist grandstanding. And to think, this is the man who believed you could create an entire nation with just an alphabet!

Hablemitoğlu found numerous copycats who felt compelled to pose as the "Saviors of Turkey." One of them is Ali Rıza Saklı, born in Mapavri, who was the director of Çaykur at the time and later secured an academic position (docent) at Erdoğan University in Rize. Since Mapavri is quite close to the Laz-speaking region, he felt a special calling to publicly parade me as a "Laz Agent" (Laz Ajan) on his personal website. However, this time, I managed to defend myself and fight back. The email addresses of all Çaykur employees were available online. I wrote a farcical comedy (Posse) in the style of the traditional Karagöz Shadow Play, centered around this "Laz

Agent" myth, deliberately writing it in the Turkish Black Sea dialect. One weekend, I emailed this comedy to every single Çaykur employee. Shortly afterward, Saklı's website quietly disappeared from the internet.

The agitation orchestrated by Prof. Kenan Erzurumluoğlu from Ondokuz Mayıs University in Samsun was far more severe and dangerous. Not only did he head the surgery department there, but he also directed the youth groups of the Grey Wolves in Samsun. Along with two colleagues, he plotted and agitated on regional television against the Catholic priest of the small church in Trapezunt (Trabzon). I consider him the intellectual mastermind behind, and thus a co-conspirator in, the brutal murder of the Italian priest Andrea Santoro. The content of his personal website ("Kişisel Sayfası") and its archives clearly point in this direction.

Erzurumluoğlu doesn't even know his own homeland. He has never once held the booklet "Lazuri Alfabe" - which only covers the "Moxti-Laz" - in his hands. Yet, in his delusional, paranoid mind, he concocted the fantasy that the German scientist was secretly engaged in "Pontism" (Pontusculuk). This was meant to make me appear even more dangerous. In Erzurumluoğlu's twisted imagination, my goal was not just the creation of a small "Laz Nation," but the establishment of a massive Pontic Empire! What absolute lunacy - utterly unworthy of an academic! His atrocious text, "Patrikhane ve Pontus dosyası" (The Patriarchate and the Pontus File), is still circulating on the internet today. I explicitly confronted Erzurumluoğlu about these fabrications, but never received any response.

Another nationalist agitator who emerged was Mehmet Bilgin, born in Sürmene. He, too, apparently felt called upon to "save" Turkey. His so-called "agent studies" led to absurd fantasies. He claimed, for example, that a second Laz alphabet was published in 1992 because the first one proved impractical. Most ridiculously, he considers me - of all people - to be a "deeply devout Christian missionary." Amidst all this hatred and defamation, one must surely ask about the religious and moral standing of a supposed academic who authors such confused, erratic texts as "Karadeniz Postmodern Pontusculuk" (Black Sea Postmodern Pontism) and "Bilgi güçtür. Karadeniz'de Neler Oluyor?" (Knowledge is Power. What is Happening in the Black Sea?). Information on the internet suggested that Bilgin was actively feeding information to the Turkish secret service. However, I find it particularly shameless and disgraceful that he dragged the internationally renowned Byzantinist Anthony Bryer into this disgusting agent paranoia. Where is the academic decency in that, Mr. Bilgin?

Among the authors of "spy novels" are also Zafer Gülen and Talıp Doğan Karlıbel. They have chosen identical titles for their publications: "Alman derin devleti" [The German Deep State]. Gülen's book is inspired by Karlıbel and devotes twelve whole pages to my person. He does not

know a single publication of mine. A look through his own crystal ball suffices for him to identify me as an "ajan" [agent/spy]. Given the madness that Karlıbel attributes to me on p. 301, however, the question must seriously be asked whether he was still of sound mind when writing down the book. Thus, "Necip Hoca" supposedly knew my works on the Laz, which had allegedly been printed in a book, "gayet iyi" [very well]. Nothing but lies!

I wouldn't lift a finger for any secret service for all the money in the world. The dirty business of spying on other people and then denouncing them is entirely outside my worldview and moral compass. At the same time, I consider any form of nationalism to be the greatest threat to human coexistence. After all, no one chooses their parents, their country of birth, or their mother tongue. Every human being is simply born into them by fate.

The allegation that I, as a paid agent of the German secret service, was trying to create a Laz nation using nothing but an alphabet is so crazy that it sounds like one of the tales of Nasreddin Hodja. Or perhaps the "State Historian" Hablemitoğlu, with his invented "Laz Agent," was just trying to create a new character for the Karagöz shadow play?

It is highly likely that the Georgian authorities were also informed of the defamatory campaigns against me in Turkey. The linguist Tariel Putkaradze had actually invited me to the symposium of Georgian Kartvelologists in Kutaisi in 2000. His attitude toward me remained friendly - until he realized that I advocated for Mingrelian and Laz not just as spoken languages, but as written languages as well. He was particularly displeased by my deep engagement with the publications from the brief era of Mingrelian cultural autonomy.

The renewed agitation against me was directly connected to the Council of Europe's Charter for Regional or Minority Languages, which obligates a country to protect specific languages. However, this charter does not apply to dialects. This was the exact reason why Putkaradze cleverly decided to declare Mingrelian, Laz, and Svan as mere "dialects of Georgian," and began publishing extensively on this premise with the financial backing of the Georgian state. The other two publishers in this endeavor were Rezo Şerozia and Eka Dadiani. I was the only scientist who openly and bravely studied Mingrelian as an independent language. Since they knew that the people in Mingrelia shared my view regarding their language, the easiest way out for them was to falsely accuse me of colluding with Moscow as an agent. I will return to this topic in a later question.

22. Were there positive or negative reactions to these claims from the Laz in Germany or Turkey, and how do you evaluate them?

In the summer of 2000, I received a copy of the article in "Nokta" magazine from the Lazebura association in Dortmund, headed by Selma Ǩoçiva. It stated that Necip Hablemitoğlu had branded me a paid agent of the German Federal Intelligence Service (BND), claiming I wanted to create a "Laz Nation" with the "Lazuri Alfabe" and thus dismember Turkey. He also announced that the four German foundations operating in Turkey were engaged in espionage. The reaction I expected from Selma Ǩoçiva never came, simply out of her fear of personal repercussions. This silence applied to the whole of Turkey as well. Not a single scientist dared to publicly criticize the blatantly delusional (paranoid) thoughts of Necip Hablemitoğlu and his copycats, as it was widely assumed that their rhetoric was welcomed and backed by the "deep state" (derin devlet).

Only once did I hear a participant at a Lazebura meeting express some words of regret. However, from Selma Ǩoçiva - who was herself a co-publisher of *Lazuri Alfabe* and who, according to Hablemitoğlu's crazy theory, would have been equally responsible for founding a "Laz Nation" had she not hidden behind the pseudonym "Fahri Lazoğlu" - there was absolutely no sign of solidarity whatsoever. She was only relieved and happy that her newly founded association had not been mentioned by Hablemitoğlu.

23. Together with some Laz living in Germany, you campaigned intensely for the survival of the Laz language. The most important result of this was the Laz alphabet. Could you describe the process of creating this alphabet?

That is a long story, which I will soon publish in a detailed format in both German and Turkish under the title: "Lazuri Alfabe. Das lasische Alphabet. Der abenteuerliche Weg zur Verschriftung einer südkaukasischen Sprache" (Lazuri Alfabe. The Laz Alphabet. The Adventurous Path to Putting a South Caucasian Language into Writing).

There were several pivotal moments early on that prompted me to think about designing a Laz alphabet. Of course, most Laz could write Laz using the Turkish alphabet. However, there are no letters in Turkish for certain specific sounds in Laz, which caused me significant problems when trying to write them down.

To gain a deeper understanding of the structure of the Laz language, I deemed it essential to learn Georgian, which, like Laz, belongs to the South Caucasian language family. The only opportunity to study Georgian from my hometown of Freiburg was at a lectureship at the University of Zurich, directed by Yolanda Marchev. I traveled to Zurich once a week and returned to Freiburg that evening or the next day. Without this study of Georgian, a scientific approach to

the Laz language would have been completely impossible. However, there were other initial efforts regarding an alphabet. For example, Rüdiger Benninghaus had published a popular alphabet for Laz in the "Meinerzhagener Nachrichten" newspaper shortly before I did; however, it did not meet scientific standards. So, I was certainly not alone in considering how to put the Laz language into writing.

When designing a Laz alphabet, I had to take several considerations into account. Using a Georgian alphabet was completely out of the question for numerous reasons. It was too difficult to learn, only had lowercase letters, used an unfamiliar letter sequence, utilized a Russian character for "f," possessed no historical tradition in the region, would have found no teachers, and would have instantly caught the attention of the Turkish police as a forbidden language. Acquiring a typewriter with a Georgian keyboard seemed virtually impossible. It was obvious that for a Latin-based Laz alphabet, we should adopt the letters that matched Turkish. The primary difficulty lay in finding characters for the sounds that are unique and typical of the Laz language.

Just like the Georgian alphabet, the Laz alphabet needed to be phonologically based. Every single sound had to correspond to one specific letter. Using double letters to represent a single sound was absolutely out of the question for me. This meant that for a sound similar to the German "Z," I had to select a special character - one that has long been known in the Irish language. It looks like the number "3" drawn slightly downwards. For the diacritic mark, I initially chose the French acute accent, but I was never satisfied with it. I showed my draft to a Turkish acquaintance and asked if he could easily read the sentences I had laid out. He was not Laz, had nothing to do with linguistics, and was originally from Cyprus. When he looked at the French accent mark, he thought it looked like an eyebrow - a "kaş." After months of agonizing over this, the problem was finally solved for me. I decided to use the "kaş" marker to denote the typical Laz sounds in the alphabet.

My original goal extended beyond just the Laz ethnic group. I wanted the alphabet to facilitate written exchange within the entire South Caucasian language family and to simplify the cumbersome international transliteration system. Georgian can be effortlessly represented using this Latin-based Laz alphabet. Mingrelian only requires the addition of two more characters, both of which are also known in Turkish. And the standard international transliteration, which is incredibly tedious to read and write, would become significantly easier using the Laz alphabet.

So, I was thinking not only of the Laz, but also of the Georgians in Turkey who faced similar linguistic challenges. Of course, a "South Caucasian Alphabet" was never intended to replace the traditional Georgian alphabet. I envisioned parallel usage. Any Georgian text written in the South Caucasian Latin alphabet could have been read letter-by-letter by all Georgians in Turkey;

whereas very, very few could read that same text in the Georgian alphabet. I even considered whether my alphabet draft could be applied to Hemshin. However, my broader perspective - looking toward Georgian and Mingrelian - was already a thorn in Selma's side back in 1984. She completely rejected these ideas and insisted on solely working on a Laz alphabet.

The decisive breakthrough in 1984 was my contact with the late Caucasologist Prof. Winfried Boeder (who sadly passed away in 2023), who invited me to the 2nd Caucasian Colloquium in Vienna. I placed the utmost value on the opinions and critiques of the Caucasologists. My alphabet draft received full approval at this academic conference. Another Caucasologist, Prof. Job, then put me in touch with Selma, who was also thinking about a Laz alphabet on her own.

Fikri Özdemir, Selma Uğur (later Ülker), and I gathered in my apartment. We discussed the design of the "Lazuri Alfabe" booklet in detail together. However, a fierce argument soon erupted. Selma demanded that a political sentence be included in the Turkish foreword, stating that this alphabet should serve the democratization of Turkey. Fikri and I categorically rejected this, whereupon Selma threatened to withdraw her participation entirely.

Ultimately, Fikri wrote the Laz foreword, and Selma drafted parts of the Turkish foreword. The entirety of the remaining text was written by me; Selma's boyfriend at the time, Cengiz Ülker, translated my texts into Turkish. I personally typed and prepared the print-ready master copy on an IBM electric typewriter (with a typeball) and inserted the illustrations.

An alternative printing press in Freiburg handled the production of the "Lazuri Alfabe" booklet. Only a tiny print run of 200 copies was produced. Most of the booklets were likely distributed during events held by the Lazebura working group and among well-known Caucasologists. I personally mailed out no more than 20 copies. Selma Ǩoçiva had taken charge of distributing "Lazuri Alfabe" to the Laz in Turkey. We truly owe it to her that this alphabet spread so rapidly, especially among the Laz of Ardeşen (Arǩaşeni). Without her energetic efforts back then, we would probably not have the wealth of Laz-language literature available today. From an ethnological perspective, the alphabet had to be a "self-starter." It would either be accepted by the Laz people, or it would be forgotten. I never saw it as my job to actively advertise the alphabet or force its distribution.

24. Why did you sign the alphabet with the pseudonym "Fahri Lazoğlu"? This name has probably led to some confusion. What would you like to say about this?

During the 1980s, the Laz community in Germany lived in a state of sheer panic regarding potential persecution by the Turkish state, which monitored the lives of minorities closely through its embassy and consulates. Turkish citizens were required to regularly renew their passports at the consulates. Consequently, not a single Laz dared to publish even the most harmless poem in

the Laz language under their real name. The only way out - though perhaps not the bravest - was to use a pseudonym. Understanding this state-driven agitation and the resulting fear among its citizens is crucial to grasping why this pseudonym was chosen.

In the summer of 1984, "Lazuri Alfabe. Draft of a Laz Alphabet" was ready for printing. I wanted the creator of this alphabet, myself, Wolfgang Feurstein, along with the two collaborators, Selma Uğur (later Ülker and Ǩoçiva) and Fikri Özdemir, to be jointly listed as publishers. However, paralyzed by the fear of potential repercussions from the Turkish state, Selma and Fikri categorically and vehemently refused this proposal.

So, what was to be done? Under German law, every publication must include the name and address of a publisher. Therefore, I signed the German-language foreword with my own name, printed it again on the back cover of the booklet, and added my P.O. Box number in the town of Gundelfingen. By doing this, Selma and Fikri were completely "off the hook," while the entire burden of responsibility for this alphabet was shifted squarely onto my shoulders alone - as would become glaringly obvious later on.

So how did the pseudonym "Fahri Lazoğlu" come about, which was entirely my suggestion? With the first name "Fahri," I wanted to honor Fahri Kahraman, who was arguably the greatest expert on the Laz ethnic group at the time. In late 1976, I had met with him twice at the Tuzcu Palas Oteli in Arkabi specifically to work out a Laz alphabet. Fahri, too, firmly believed that an alphabet for the Laz language was an absolute necessity. Naturally, two brief meetings were not enough for such a monumental task, so we agreed to temporarily use the transliteration system Georges Dumézil employed in his publication "Récits Lazes," replacing the Greek letters with Latin ones. I had brought this book with me to Lazistan in 1976 and lent it to Fahri for his review.

After my return to Germany, the political climate in Turkey deteriorated rapidly and visibly. I was terrified of jeopardizing Fahri, who was already heavily monitored by the state as a "fişli" (blacklisted) individual and had been forcibly transferred to teach in Artvin and Rize. Because of this, I deliberately avoided contacting Fahri until late 1987 - more than two years after the publication of "Lazuri Alfabe."

The surname "Lazoğlu" was chosen to serve as a collective pseudonym for all three publishers, while simultaneously acting as a tribute to all those unnamed individuals who had worked in the past to put the Laz language into writing but had remained unknown. Out of fear of Turkish persecution, Selma Ǩoçiva insisted that the true publishers remain a secret for the time being, to be revealed only at a later, safer date.

All the confusion you mentioned in your question stems entirely from the relentless agitation campaign launched by Selma Ǩoçiva. Shortly after the publication of "Lazuri Alfabe," she fell severely ill and became unable to work. It was a constant source of profound irritation to her that the draft of the Laz alphabet came from a German rather than a Laz. She ruthlessly exploited the tragic death of Fahri Kahraman in 1997 to spin a fairy tale - claiming that Fahri was the true creator of the Laz alphabet, and that "Lazebura," not I, had presented this alphabet at the Caucasologists' conference in Vienna in 1984. This was a completely fabricated narrative, and she even went so far as to publish it in writing. It seems she wanted to completely erase any memory or trace of my involvement. I am currently preparing a comprehensive publication that will detail all these unpleasant events. The original documents I hold in my hands speak a very clear, undeniable truth.

25. Did you have any other publications about the Laz in Germany? Could you, for example, tell us about works like the Parpali series or the magazine Lazuri Ambarepe?

Two titles were published in the Parpali series. The first is the "Lazuri Alfabe" booklet from 1985, and the second is the Laz schoolbook "Nananena," published in 1991 under the pseudonym "Ťamt̆ruli." I created the print-ready master copies for both on an IBM electric typewriter (with a typeball), as purchasing a computer at that time was completely unaffordable for me.

The original manuscript for "Nananena" was handed to me personally by Ǯate Baǯaşi in the autumn of 1989. He gave it to me with the desperate hope that I would publish it, as he considered publication in Georgia to be utterly impossible. It wasn't until the year 2000 that I learned that the linguist Prof. Mixeil Kurdiani, who worked at Kutaisi University, had also contributed to this Laz schoolbook. I promised Ǯate that the book would be printed in two parallel alphabets (the Laz Latin and the Georgian alphabet). However, I deliberately omitted a few pages at the end of the manuscript because I found them to be far too nationalist. I adopted the pseudonym "Ťamt̆ruli" because publishing the book under Ǯate's real name could have had very serious consequences for the author. But I absolutely refused to accept Ǯate's request to backdate the manuscript to the year 1918.

The magazine "Lazuri Ambarepe" was released in May 1992, and Fikri Özdemir provided invaluable help in drafting the Laz texts. The most significant piece in that issue was undoubtedly the very first ethnological article written in the Laz language, authored by Fahri under the pseudonym "Mtanebiva." It discusses the mythical figure "Çinǩa" and brilliantly demonstrates the author's masterful command of the subject. The same issue also included an obituary I wrote for the Laz musician Yaşar Turna, whom I knew very well.

The intended third release in the Parpali series was a poetry collection titled "Nenamurunʒxi" by Selma Ǩoçiva. I had meticulously formatted her poems on paper using a Composer (a special typesetting machine), making them look quite elegant. "Nenamurunʒxi" was completely ready and could have been printed immediately. However, I flatly refused to include a highly political slogan Selma had written, in which she spoke of the "Proletarians of Ardeşen" ("Arǩaşenuri proletariepe"). In my eyes, this was a classic example of "salon socialism" - a hollow catchphrase that had absolutely nothing to do with the actual reality on the ground. Having traveled all over Lazistan, I never once saw anything resembling a "proletariat" anywhere. The wealthier Laz from Ardeşen (Arǩaşeni) had long since left their homeland and settled in Istanbul. Years later, Selma published her poems herself, which meant she had to draw in the "Kaş" characters by hand. She appended the phrase "Long live socialism" ("skudas sosyalizmi") to the end of her poems, regardless of whether it fit the content or not. This ideological forcing was enormously damaging to the cultural understanding and worldview of the Laz people.

Tragically, Selma's severe illness prevented the collaborative work we had planned. We had intended to co-publish numerous other titles, which were actually announced on the back cover of "Lazuri Alfabe." I always considered active Laz participation to be an essential prerequisite for these projects. After her illness broke out, Selma was either physically unable to do so or simply unwilling. From my perspective, her ultimate goal was purely personal self-actualization; she was obsessed with the Laz language primarily as a vehicle for her own ego. She wrote very beautiful poems, possessed excellent organizational skills, and could motivate people very quickly. At the Laz gatherings in Germany - which sometimes drew up essential crowds of up to 250 people - everyone was thrilled to dance the Xoron and eat Börek. But in truth, the very next day, almost no one was willing to actually put in any real work or effort for the Laz language. Selma fiercely opposed the inclusive vision of the planned "Kulturkreis Katschkar," which aimed to include the neighboring ethnic groups of the Laz, right from the very beginning. She wanted to work exclusively for the Laz, praising them to the skies, and in doing so, she clearly built a completely fictional dream world for herself. Yet, the tragic irony is that she never taught her own daughter a single word of Laz, thereby depriving her of the mother tongue she supposedly loved so deeply.

26. Could you tell us about the "Kaçkar Kültür Çevresi" (Kulturkreis Katschkar)? How was it founded, what activities did it carry out, and is it still active today?

During a meeting in the autumn of 1984 in the town of Reute near Emmendingen, the "Lazebura Working Group" ("Lazebura çalışma grubu") was founded. It had only three members: the Laz man Fikri Özdemir, the Laz woman Selma Uğur (later Ülker and Ǩoçiva), and myself, a German. Fikri's capacity to contribute was limited because he worked grueling jobs in construction. Collaborating

with Selma, however, proved to be extremely difficult right from the start. She had previously designed a rather fanciful, imaginary Laz alphabet and, accompanied by her mother, had sought the advice of Prof. Job, a German linguist.

Prof. Job, in turn, had been a participant at the Caucasian Colloquium in Vienna in 1984, where I presented my "Lazuri Alfabe" draft for the first time. It was through him that I became acquainted with Selma. However, the gap in our respective knowledge bases was enormous. Selma had studied social pedagogy, whereas my academic background provided me with deep knowledge in ethnology, history, and geography. She could not read the extensive literature written in Georgian about the Laz and their language, and she was entirely unable to learn Georgian. Her knowledge of Lazistan was limited exclusively to her home village of Dutxa and its associated market town of Ardeşen (Arťaşeni); I, on the other hand, had visited almost every single Laz village. Because of this narrow focus, she had absolutely no connection to or knowledge of the Hemshin and Georgians, the immediate neighboring ethnic groups of the Laz.

Within the Laz community in Germany, Selma was highly communicative; she was excellent at organizing gatherings and motivating people. I genuinely admired her ability to write beautiful Laz poems. However, Selma's stubborn and idiosyncratic behavior made our collaboration incredibly difficult from the very beginning. She constantly demanded openness and transparency from others, yet frequently withheld information herself. Laz living in Germany enthusiastically accepted Selma's invitations to Laz gatherings, where they could chat, socialize, and hear news from back home. But a genuine, profound interest in actively preserving the Laz language never truly materialized, or did so only in very isolated cases. This was not solely due to the constant surveillance and pressure from the Turkish consulates; it was also because Selma's overt "leftist" political rhetoric was viewed with deep suspicion by most Laz. Working together became increasingly rare. It became clear that Selma's main objective was simply to obtain documents and information from me so she could pass them on to Laz activists in Turkey.

Soon after, Selma fell severely ill, and Fikri became increasingly unreachable for me due to his demanding work. The foundational conditions for any meaningful cultural collaboration proved to be extremely poor. I had always envisioned a much broader linguistic and cultural objective. The focus should not be restricted to just one single ethnic group (the Laz), but rather encompass the entire, diverse cultural mosaic of the region. This is exactly why I consciously chose a geographical name for the association. I chose Mount Kackar (Kaçkar) - whose breathtaking beauty, with its nearly 4,000-meter peak, remains unforgettable to me to this day. This mountain is the historical and present-day meeting point for all these ethnicities: the Hemshin/Armenians, Georgians, Laz, and Turks. I added the term "Kreis" (Circle) in the sense of a sphere of influence or surrounding

environment. The subtitle of the association also focused on geography rather than just language: "International Society for South Caucasian Languages and Cultures." For instance, the Armenian language spoken by the Xopa Hemshin does not belong to the South Caucasian language family linguistically, but it absolutely belongs to the Southern Caucasus geographically.

Selma vehemently opposed this inclusive vision from the very start. For her, only the Laz existed, and nothing else mattered. A complete and final rupture with her was imminent. Nevertheless, I went ahead and prepared the founding assembly for Katschkar (Kaçkar), with the strong support of the Laz woman Sevim Genç. We even had two Laz members travel all the way from Vienna to attend.

The founding assembly took place in 1992 in the community hall of the small town of Unteriflingen. Selma tried everything in her power to prevent the formation of this new association. Together with three other Laz, she voted against it. But she failed. After losing that vote, Selma demanded a new condition: that the 1st Chairperson must always be a Laz. That proposal was also rejected. Despite this, "Lazebura" remained as a Laz working group within the Katschkar association until 1997. That was when Selma went behind my back and founded her own, exclusive association, which only accepted members whose mother or father was of Laz descent.

In its early years, Katschkar organized a whole series of prestigious scientific conferences - initially in the community hall in Unteriflingen, and later at the Oriental Institute (Orientalisches Seminar) of the University of Tübingen. Experts and scholars traveled from Holland, Denmark, France, and Austria to present on a wide variety of topics. The conference programs organized by Katschkar back then were so rich that they could easily be the subject of their own dedicated article. Many of our former members have sadly passed away, or now live abroad. However, the association still exists today, albeit with reduced activities.

27. What other events have you organized in Germany? Have you built partnerships here? With whom did you work?

There was a serious attempt to unite all culturally oriented associations focusing on Georgia under a single "umbrella organization." We planned to name this umbrella organization "Surami," after the famous mountain range that divides Western and Eastern Georgia. We even drafted a complete official charter for it. We held multiple meetings, but as the process moved forward, it became apparent that the Georgian side was only half-heartedly committed to the idea. Consequently, the plan was never realized.

During the early years of Georgia's independence, organizing humanitarian aid for the country in cooperation with the Berlin Georgian Society (Berliner Georgische Gesellschaft) was a major

priority for me. During those difficult times, the Kulturkreis Katschkar supported the hospital in Zugdidi with medical supplies, contributed financially to the surgery costs of a Georgian citizen, and provided financial assistance to the Mingrelian Apakidze during his stay in Tübingen.

Back when the Lazebura working group was still active, we also maintained a loose cooperation with the Society for Threatened Peoples (Gesellschaft für bedrohte Völker) based in Göttingen. Together with Selma - who was using the pseudonym "Tuxa Beržena" at the time - we co-authored a comprehensive article about the Laz that was published in their magazine, "Pogrom." The article was met with lively interest from the readers. Furthermore, at a major symposium organized by the Göttingen Society in Vienna, I had the opportunity to present a detailed and extensive report on the situation of the Laz in Turkey.

28. Could you tell us about your master's and doctoral studies? Do you have any other academic works on this subject?

I was never interested in using academia simply to make a name for myself or build a personal profile. As an ethnologist, the only valid approach for me was field research - meaning actually living among the ethnic group and studying their culture right there on the ground. The methodology used by other scientists, who comfortably wrote about the Laz and their language from behind their safe desks, was completely alien to my way of working. For instance, the famous French linguist Georges Dumézil personally admitted to me that he had never once set foot in Lazistan. During my studies in Istanbul, I learned from Laz students staying at the Artvin Talebe Yurdu (student dormitory) that Dumézil had invited them to the luxurious Kent Hotel to serve as informants for his research, covering all their expenses. Sometimes Dumézil even preferred to work with his Laz informants inside the completely secure, isolated walls of the French Embassy in Ankara.

I, on the other hand, traveled from village to village in Lazistan to gain a comprehensive picture of the situation on the ground. In 1976, I meticulously worked through the ethnological sections of the famous Georgian-language publication "Lazeti," written by Ali Tandilava and Muhammed Vanilişi. I noted down the most relevant topics and discussed them thoroughly with Fahri Kahraman. These materials, combined with my own extensive field research, formed the foundation of my master's thesis in Geography, titled: "Investigations into the Material Culture of the Laz" (*Untersuchungen zur materiellen Kultur der Lazen*). To this day, it only exists as a typewritten manuscript.

A large portion of my subsequent doctoral dissertation focused primarily on Mingrelia. A Mingrelian university student provided invaluable help in translating some exceptionally difficult Mingrelian texts into German.

I wrote my doctoral dissertation, titled "The Linguistic Wealth of Colchis" (*Der sprachliche Reichtum der Kolchis*), in the "Christian Orient" (Christlicher Orient) department within the Institute of Oriental Studies at the University of Tübingen. This specific department specialized mainly in Georgian, Armenian, Syriac (Assyrian), Greek, and Ethiopian. Naturally, the focal point of my studies was the Georgian language family. After Prof. Gerö retired, this "Christian Orient" department was unfortunately closed down completely, but before that, I worked there for several years as an adjunct lecturer. I am currently considering releasing a second, expanded edition of my dissertation. Unfortunately, it seems I am working entirely alone in this specific scientific field in Europe. I simply cannot find any colleagues for academic exchange or discussion.

My goal was never to use the study of endangered South Caucasian languages to advance my own career. I had no interest in padding my publication list (CV) just to secure a prestigious academic position at a university. Through my contributions to the language and culture of the Mingrelians and Laz, my true aim was to encourage other scientists not just to write articles *about* an ethnic group from their desks, but to actively *advocate* for them. The burning question was: what good do academic articles written in comfortable offices actually do for the people struggling on the ground? At the Fifth Caucasian Colloquium in London in 1990, I took the floor and explicitly urged the entire assembly not merely to research these languages and ethnicities, but to actively campaign for their survival. My proposal failed completely; it fell on deaf ears. That experience solidified my bitter impression that Caucasian languages are mostly used - and sometimes ruthlessly exploited - by the scientific majority solely for their own career advancement. Even the topic of "Language Death" has become just another subject for linguistic research, without anyone trying to positively change the actual reality on the ground.

Moreover, in this field, even your own person can run the risk of being scientifically exploited. The English journalist Neal Ascherson visited me on the recommendation of Prof. George Hewitt, pretending to have a deep interest in the Laz. But when I read his book on the Black Sea, I found myself depicted almost as a fictional novel character. The Turkish translation of this book, which was published without my knowledge, had devastating consequences for me. Also on George Hewitt's recommendation, the couple Chris Hann and Ildiko-Bellér-Hann came to visit me. In their book, I was shamelessly labeled and misused as a "Nationalist," serving as fodder for bizarre, fabricated comparisons peddled under the guise of "Science." The tragic irony? This couple had massive research funding at their disposal, they stayed in Lazistan much longer than I did, yet they didn't even consider it necessary to learn a single word of Laz. Their jointly published book appeared in the West with a giant portrait of Atatürk and a massive Turkish flag on the cover. You will search in vain for any substantial scientific information about the Laz inside it.

Many of my publications actually originated as lectures and presentations I delivered at the Caucasian Colloquium conferences. My work is heavily rooted in ethnology, with a strong focus on

mythology, onomastics (place names), history, and the Laz language. Over the years, I have given numerous lectures on these topics at various events and platforms. Discussing all of these titles and presentations in detail would go far beyond the scope of this interview. For more concrete details on my future scientific plans and projects, please refer to my answer to question 37.

29. During the Soviet era, you traveled to Russia, Georgia, Abkhazia, and Armenia, and you continued these journeys even after the collapse of the Soviet Union. Could you explain the objectives of these trips within the context of our topic? Who did you meet, which places did you see, and what did you find?

Traveling in the former Soviet Union was extremely difficult prior to 1989. The route by car was strictly prescribed, and a tight schedule had to be maintained. It was forbidden to stray from the designated roads. The opportunity to see sights was only available in the larger towns.

Russia itself was not the destination of my trip in 1975, but rather the Caucasian countries of Georgia and Armenia. The stays in Lviv (Lwow), Kyiv, Kharkiv, and Rostov-on-Don were merely intended for transit. The socialist art, which was previously almost unknown to me, left a particular impression, and I also captured it photographically.

At that time, it was only possible to stay overnight at a reasonable price at the campsite in the Abkhazian capital, Suchumi. The next permitted destination was to be Tbilisi.

Zugdidi and Kutaisi were on the permitted travel route. However, no overnight accommodations were planned for these places. The only option left was to drive from Suchumi to Zugdidi in the morning and return to Suchumi in the evening. I remember stopping on the roadside in Anaklia and asking about the Laz, which people confirmed. However, I was stopped by the police and ordered to drive on immediately. In Zugdidi, at the Dadiani Museum, I came across a young staff member, Abesalom Ťuğuşi, who was in the process of building up the ethnological collection. Together with Abesalom, I drove to the old church of 3aişi, which was actually not permitted. The impressive images of Mingrelia never let go of me. I would meet Abesalom again many years later in Zugdidi. Following his sudden death, I wrote an obituary in the Georgian magazine *Egrisis Mazne*.

The trip did not pursue any scientific goals at the time. The Soviet authorities would not have permitted that. Rather, it served the purpose of cultural information. In this way, it was possible to visit the Gelati Monastery near Kutaisi. In Tbilisi, however, there was a great surprise. I had handed over photographs of churches in Ťao-Ǩlarceti to the director of the treasury at the Art History Museum in Tbilisi. In gratitude, I received permission to photograph the exhibited works of medieval art. I had been to Xaxuli in Turkey and was now looking at the famous icon of Xaxuli,

which once stood in the church. Another highlight was a visit to the Manuscript Museum in Tbilisi, where I was shown the original geographic map of Georgia by Vaxuşti.

I continued the journey to Armenia. Particularly impressive to me were the numerous ornate Xaçkars, the churches on Lake Sevan, the Hripsime Church, and the remains of the round church of Zvartnots [Svardnots]. I saw Georgia for a second time after the opening of the Soviet Union in 1989.

30. As one of the first researchers to discover İskender Chitaşi and his works: How did you trace the footsteps of İskender Chitaşi in Abkhazia?

I received the first news about Iskender Chitaşi [Ǯitaşi] from the Laz Ǯate Baǯaşi, who drew my attention to the period of Laz linguistic autonomy in Abkhazia and handed me a copy of an issue of the newspaper "Mçita Muruʒxi" and a copy of the Laz schoolbook "Albomi". Unfortunately, to this day, a photographic record was missing. Naturally, I wanted to learn more about the founder of Laz linguistic autonomy between 1929 and 1938, so I questioned a number of Georgian scientists. There were many rumors about Iskender, but hardly any usable information. I was able to examine important documents with the Laz linguist Omar Memişişi in Sarpi and with Prof. Ioseb Megrelidze in Tbilisi. The brief conversation I had with Muhammed Vanilişi in Batumi also yielded some clues. Although Muhammed was present at the meetings of the Laz with representatives of the Abkhazian government in Suchumi, he hardly knew Iskender Chitaşi personally.

Near Suchumi, I stayed as a guest in the home of a Laz family, where I met the former Laz teacher Çapanişi. He had only been released from years of camp imprisonment after Stalin's death. He knew of a photograph of Chitaşi in the photo album of an Armenian family in the town of Gudauta. We drove there and visited a very elderly Armenian family. The photo album contained a series of pictures of Laz meetings in the Armenian woman's parental home, which had burned down in Gudauta years ago. In the album, she showed me a photograph of Iskender Chitaşi during his stay in Suchumi. I was gifted this picture. It turned out to be the only usable picture of Chitaşi, which the Laz had been searching for for years, as was explained to me in Tbilisi.

I owe another encounter to the Caucasologist George Hewitt. I spent the night in the house of his Abkhazian wife in Oçamcire. There, I had the opportunity to converse with an older Laz man who had Chitaşi as a teacher in the Laz school of that time. It was interesting to learn that Chitaşi did not master Laz as his mother tongue and had only a limited command of Turkish. Unfortunately, the Abkhazian-Georgian war that began shortly thereafter made any further conversation with this important informant impossible.

31. You were also one of the first to visit the Georgian village of Sarp (Sarpi). Could you give us your impressions of the old and new Sarp?

I owe my early contact with Georgia to the German linguist and Caucasologist Prof. Winfried Boeder, who sadly passed away in 2023. He was likely the only West German scientist who was able to travel to Georgia as early as the 1970s. Prof. Boeder was very well aware of my stays in Lazistan and my deep interest in the language and culture of the Laz.

In the autumn of 1989, I stayed in the Georgian half of the Laz village of Sarpi for the first time. I had accepted an invitation from the Laz Ǯate Baǯaşi, who lived in Tbilisi. From Tbilisi, we took a train to Batumi, and from there, a taxi to Sarpi. In the village's only restaurant, where important representatives of the village had gathered, the Russian commander welcomed us very warmly. I believe I recorded the conversations that took place there on tape.

Later on, I stayed in Sarpi several times as a guest of Cemal (Zurab) Vanilişi and Zurab Tandilava. I got to know the Georgian half of this tragically divided Laz village very well. During the founding of the Kulturkreis Katschkar in 1992, I presented the findings from my stays in Sarpi to the attendees. These findings pertained to the estate left behind by Xasan Helimişi, and later included Cemal's private archive as well as the Sarpi school archive.

In the Georgian side of Sarpi, traces of ancient Laz ethnology had almost entirely vanished. All the houses gave a uniform, identical impression; the school and the only restaurant were built entirely in the Soviet architectural style. For a long time, the Turkish language had served as the "lingua franca" (common language). Sarpi was a very quiet, remote place that was barely visited by anyone, even after Perestroika.

Cemal, having secured the approval of Zurab Tandilava, had founded a small cultural association in Sarpi called "Oxvame." Unfortunately, this association found very little support or acceptance among the population of Sarpi. It seems that no significant activities were ever actually carried out. While in Sarpi, I did receive extensive, previously unpublished manuscripts regarding Laz poetry and ethnology.

Life in Sarpi only began to change around the year 2000. The Georgian Orthodox Church initiated a massive wave of re-Christianization across all of Adjara, which was clearly successful in Sarpi. A large portion of the population converted to Christianity. Alongside this, the increasing adoption of nationalist Georgian viewpoints became increasingly noticeable.

The outward appearance of Sarpi's coastal area changed completely. Transport trucks began forming massive queues in front of a gigantic new customs station. Sarpi had essentially become a major traffic bottleneck. A church was also built right on the coast. Naturally, this was accompanied by the fabricated story that the Apostle Andrew had arrived there in the 1st century. If someone

wants to experience the old Sarpi today, they have to leave the coastal strip behind and climb the narrow roads up to the houses on the hillside. Unlike in Turkey, in Georgia, Laz is officially classified merely as a dialect of Georgian, and therefore it is not allowed to be taught in schools.

32. In 2024, an unfortunate incident happened to you: you were denied entry to Georgia. What was the reason for this? Why did this happen to you in free, independent, and modern Georgia, when you had never experienced anything like it even during the Soviet era?

Despite promises from the Georgian Embassy in Berlin, and despite the fact that Georgian law requires it, I have still not received any official explanation as to why I was denied entry. The primary reason for this lies in Georgia's increasing alignment with Russian ideologies. Thanks to the Russian-style "Foreign Agents Law" - which prompted many Georgians to take to the streets in protest - the Ministry of Internal Affairs can now act arbitrarily against anyone it dislikes.

I have very logical reasons to believe that the entry ban is the direct result of massive, baseless denunciations orchestrated against me by Prof. Tariel Putkaradze and Revaz (Rezo) Şerozia. For years, I have been at direct odds with the Georgian state, the church, and the academic establishment because I consider Mingrelian and Laz not as dialects, but as independent languages - a view shared by almost all Mingrelians themselves. While written documents in the Mingrelian language are technically open for public viewing, taking a scientific interest in them immediately makes you highly suspicious.

I have openly and repeatedly stated that the story of the "Holy Martyrs of Lazeti" is a complete fabrication concocted by the Georgian Orthodox Church. The same goes for their claims to historical church authority over the vast region stretching all the way to Of, which historically belonged to the Greek Orthodox Church. Furthermore, as a historian, I categorically reject the standard practice of subsuming the Laz into the "Georgian Nation." Add to all this the aggressive re-Christianization policy directed against the Muslim population in Adjara.

Finally, one can also observe an increasingly repressive policy towards Armenians in Georgia; in Tbilisi, they are being pushed further and further into the linguistic and cultural background. The Georgian Orthodox Patriarchate has annexed three major Armenian-Catholic churches and erected the massive Sameba Cathedral directly on top of the historic central Armenian cemetery in Tbilisi.

The targeted smear campaigns against me were spearheaded by Tariel Putkaradze, who passed away during the Corona pandemic. He taught as a linguist at the University of the Georgian Church in Tbilisi. In several of his publications, he fabricated ties connecting me to Moscow. He

opened a forum in Tbilisi where he simply copy-pasted the false accusations made against me by Mehmet Bilgin, which he had likely learned about.

A second Georgian linguist, Revaz (Rezo) Şerozia, who worked closely with Putkaradze, also joined in these denunciations. I knew him very well; during some very difficult times for Georgia, I had gifted him a computer and high-quality recording equipment for his field research. I had been a guest in his home several times. I never could have imagined that I would be denounced by this very man. I could hardly believe my eyes when I read the front page of a Georgian weekly magazine claiming that I, in collaboration with the Laz in Germany, was planning to dismember (partition) Georgia. I personally went to the magazine's editorial office in Tbilisi and learned that the article was based entirely on a telephone conversation the magazine had with Revaz Şerozia. Şerozia also passed away a few years ago.

It appears that the delusional paranoia of Turkish nationalists has now infected Georgian nationalists as well. For me, this matter is not yet closed. To this day, I am still waiting for the Georgian Embassy in Berlin to officially state the reasons for denying me entry.

33. You have compiled a massive archive on Caucasology over the last 60 years. Could you tell us about this archive? From what sources did you build it? When collecting documents, photos, and audio recordings, did you feel a sense of urgency to save a culture threatened with extinction or to document it for history?

General access to the internet only became available in the mid-1990s. The comprehensive digitization of scientific literature is a much more recent development. Since copy machines were rare even in Germany back then, and using them was very expensive, the earliest collections in my archive are still handwritten. Microfilms, which could be read using special projectors in university libraries, were a better option. The search capabilities we have on the internet today simply did not exist. Universities did publish lists of new acquisitions, but they generally provided no information about their actual content. As a result, a portion of the books you requested often turned out to be useless for your specific topic.

University libraries in Germany had designated areas of specialization. For example, until the year 2000, the University Library in Tübingen (UB Tübingen) collected every accessible publication regarding Turkey and Georgia. Afterward, the University Library in Halle took over this special collection area. There was no centralized catalog system yet, so you had to search through regional catalogs first, a process that could take many weeks. Surprisingly, for the conditions of the time, ordering books from the Lenin Library in Moscow was incredibly fast; requested titles often arrived in Germany in just three weeks.

As an ethnologist, feeling it is my personal mission to "save" a culture threatened with extinction does not fit my worldview. That task can only be the responsibility of the Laz ethnic group as a whole. To put it bluntly: for the language to survive, the maximum possible number of Laz parents must pass this millennia-old mother tongue down to their children. However, every ethnic group also possesses the right to cultural and linguistic self-abandonment (assimilation) if they so choose. You cannot "carry" Laz parents to their language by force if they themselves do not wish it.

As an ethnologist, I was taught the professional ethos of "silent participation" during research. If I am living among people of a different language and culture, I have no right to intervene in their society. Maintaining the greatest possible restraint and objectivity is essential. For thirteen years, between 1971 and 1984, I continually debated with myself whether creating a Latin-based written form for Laz was appropriate or not. If the Laz themselves had not given their approval and actively participated, the booklet "Lazuri Alfabe" would certainly never have been printed.

The effort to prevent the extinction (death) of the Laz language must originate from the Laz ethnic group itself. This can never be achieved solely by creating an archive or an alphabet. It requires a firm desire and a clear goal from Laz society itself. An ethnologist can only highlight possibilities and provide an initial spark or impulse. *Lazuri Alfabe* was intended simply as a "draft," a practical way to make writing Laz simple and accessible. This alphabet was adopted, and partially modified, by a small number of Laz intellectuals. It seems, however, that it primarily served the self-promotion of those Laz who enjoyed playing the role of "language activists." And tragically, during that exact same time, the well-known decline and loss of the Laz language continued unabated.

Very, very few people actually visit an archive. Consequently, its broader impact will be very limited. It is unrealistic to expect an archive to provide the massive momentum needed to keep the Laz language alive. These materials certainly serve a documentary purpose, though we cannot know what role our current ideas will play in a few decades. The documents undoubtedly hold a certain scientific value; however, they do not possess the power to alter the linguistic and cultural future of the Laz people.

34. How do you plan to use this archive and make it accessible to researchers through digitization? In your opinion, what role will this archive play in completing the missing pieces of the Laz cultural movement?

This collection of original documents, handwritten copies, photocopies, and, of course, visual materials is indeed extremely extensive. Some of the materials within it may well prove to be of significant importance. As much as I generally support making an archive accessible, I cannot help but have serious doubts. Who will even be able to speak, read, and write Laz in 100 years? Will this

archive merely serve future "armchair scholars" looking to boost their own academic profiles, or will it inform people who actually want to make a difference in scientific practice on the ground? After Perestroika, Caucasian languages and cultures were highly topical, but unfortunately, they have lost much of their scientific appeal in recent years.

If the Laz language does not experience a true revival within the Laz cultural movement, this archive will become nothing more than a collection about a dead language. It would be no different than discovering new historical materials related to dead Latin; such discoveries might thrill every classical philologist, but they will never bring the Latin language back to life. In stark contrast to Mingrelian - which remains deeply rooted in the population despite some language loss - I detect a morbid trend in Laz; there is the distinct scent of impending extinction in the air. I fear that this archive will ultimately become just another tombstone in the graveyard of the Laz language. The archive will certainly contribute to new findings in the academic realm. However, the role it will actually play depends entirely on the fate of the Laz language itself - a fate that currently offers absolutely no grounds for hope.

35. How do you see the future of Laz (Lazca) studies in Germany?

The current state of Laz studies in Germany, and indeed across all of Europe, is downright terrifying. The present circumstances offer not a single ray of hope for a better future. The Lazebura association, which has made a habit of holding a meeting every December in Gelsenkirchen, has failed to motivate a single Laz individual to undertake serious scientific (academic) work in over three decades. Not one academically oriented conference has been held. Not a single article meeting scientific standards has been published under the Lazebura umbrella.

The Laz in Germany seem trapped in a kind of ethnic inertia. "Güzel Türkçe" (Beautiful Turkish) has long since replaced their former mother tongue, "Lazuri nena." I learned Laz as an adult German - naturally, as a foreign language. For decades, I have been waiting to meet a child from a Laz family with whom I could speak a few simple sentences in Laz. In vain! It seems that giving their children newly invented Laz names is enough for them. By failing to pass the language down to the younger generation, these supposed Laz "activists" are preparing the death of their own language with their own hands. Laz could easily be learned as a foreign language in adulthood, just like English, Spanish, or Italian; that is exactly what I did. But unfortunately, there is absolutely zero interest in doing so.

In all of Germany, there is currently only one single university chair dedicated to the entire Caucasus, located in Jena. And there, Laz would be just one language among roughly 50 Caucasian idioms. Like Mingrelian, Laz appears, at best, as a marginal topic in comparative linguistics.

At academic conferences, I am frequently introduced as the only scientist studying Laz and Mingrelian so intensively. I don't know if that claim is entirely true. What is certain, however, is that due to this special interest in South Caucasian languages and cultures, I feel completely isolated across Europe. The total lack of professional contact and academic exchange is deeply painful. A solitary scientist, lacking the backing and support of colleagues, naturally becomes a much more vulnerable target for attacks and criticism.

Originally, my plan was to write my habilitation (post-doctoral qualification) in Caucasology or Oriental Studies at a university. I abandoned that dream because I didn't want to wait for prospective students who, in all likelihood, would never show up. What is the point of my dedication to the Laz language if there is absolutely no interest from the Laz themselves? If someone in Germany today is looking for academic contact with a young speaker of the Laz language, they will sadly find no one.

36. Can you follow the Laz movement in Turkey? How do you see the future of Laz (Lazca) studies in Turkey?

For obvious reasons, I cannot travel to the region to form a personal impression on the ground. I have to rely entirely on the reports of Laz activists and on the meetings I have with them in Germany or Georgia. In terms of publications in the Laz language, some truly excellent work has been done. Today, we also have outstanding publications regarding Laz culture. In this context, the efforts and work of İrfan Çağatay "Aleksiva," with whom I have collaborated for years, deserve the highest praise and utmost appreciation. He provided the initial spark for numerous publications; thanks to him, we can now study Laz as an unusually well-documented Caucasian language. However, that is only one side of the coin.

As impressive as these publications are, the approach taken by nearly all Laz language activists is equally terrifying. Everyone knows full well that if parents stop passing "Lazuri Nena" down to their children - the next generation - the Laz language will die out very shortly. Despite knowing this, these activists practically pander to nationalist demands, essentially demonstrating that they place no real value on their own language.

Of course, I too have hopes and dreams for the Laz language and culture. But science and research demand a clear, objective look at today's reality. I believe the only remaining chance for the Laz language to survive lies in a united effort combining all forces both inside and outside of Turkey. This would require the creation of a joint committee that holds regular meetings and conferences, conducts discussions over the internet, and publishes a regular newsletter. But naturally, these ideas alone are not enough.

Today, there are still enough people alive who could revitalize the Laz language. The generation over 60 is largely still fluent in Laz. Children should be given the opportunity for prolonged, intensive contact with their grandparents, relatives, and acquaintances to build a foundation for the Laz language. The long school holidays offer an ideal opportunity for this. The Laz mountain regions (Yaylas) still possess a unique, breathtaking beauty today. It would be relatively easy to set up summer camps on the Laz Yaylas where children could learn the language while enjoying nature. Even during the Soviet era in Tbilisi, there were German-speaking kindergartens run by women who had remained in Georgia. The children who attended those preschools back then grew up bilingual and can switch fluently between Georgian and German today. A similar idea would be "language sponsors" (mentors). Older people could take younger people under their wing and guide those who want to learn or improve their Laz. However, the initiative for all these steps must come from the Laz themselves.

It would be of paramount importance for Laz activists to unite under an umbrella organization to collaborate and exchange ideas with representatives of other linguistic minorities in Turkey, as well as with the handful of scientists outside Turkey who advocate for endangered languages. The rate of language loss among Turkish citizens of Georgian, Abkhaz, Circassian, Pontic Greek, and Hemshin-Armenian descent has reached the same terrifying proportions as it has among the Laz. Combating the extinction of these languages bravely through joint plans and projects is an urgent, indispensable task. However, the five Laz activists I know in Turkey are, unfortunately, at odds with one another. Everyone views the Laz language purely through their "own lenses." Sadly, personal self-actualization ("Çkimebura") takes precedence over the true Laz cause ("Lazebura").

The complete inability or unwillingness of Laz activists to pass this endangered language down to the next generation perfectly encapsulates the desperate situation Laz currently faces. For thousands of years, the Laz language was naturally passed from parents to children. And now, that process has suddenly stopped dead. I know only one single Laz man who taught his daughter Laz, and who thereby truly deserves the title "Activist." That is Mehmedali Beşli, who, as a young man, published the Laz magazine "Ogni" under his own name. His daughter's flawless command of the Laz language, coupled with her openness to the Mingrelian perspective, left me utterly fascinated. That is exactly what I understand by "Lazebura" - by true Laz identity.

37. Could you also tell us about your planned future works?

My studies regarding the language and culture of the Laz and Mingrelians are not yet complete. I strongly believe that undiscovered documents relating to Laz history can still be found in the archives of the city of Genoa in Italy. Furthermore, the French National Archives in Paris hold all the records of the French Consulate in Trapezunt (Trabzon), which was established very early on. I expect these records will also yield new and enlightening information.

Unfortunately, I am largely alone in the European scientific community regarding the following topics. These works will be my final, concluding projects, which might perhaps offer some inspiration or new impulses to others. Sadly, South Caucasian languages and cultures exist only in the shadows of the scientific world, so I am fully aware that I can only expect very limited interest. Here is a brief look at the future publications planned for my own "Kaukasusverlag" (Caucasus Publishing House), for which I do not have much lifetime left to complete. I hope that the "Good Lord" will grant me a second life so I can realize all these plans.

I sincerely ask anyone actively researching the Laz language, history, and ethnology of Lazistan for information, and I warmly invite them to publish their work. Thanks to the capabilities of Artificial Intelligence (AI), translation issues have largely been rendered obsolete today.

(The planned publications regarding the Mingrelian language will not be listed in the scope of this interview.)

The Caucasus. Peoples. Languages. Cultures. (Der Kaukasus. Völker. Sprachen. Kulturen.)

Unfortunately, since the journal "Georgica" ceased publication, there is no longer a scientific journal dedicated to the Caucasus in Europe. The first issue of "Kaukasus" was published by my publishing house years ago. The plan is to publish important contributions to Caucasology, thereby stimulating research in the linguistic and cultural fields.

Caucasian Leaves. (Kaukasische Blätter.)

This publication is intended for shorter reports and information, primarily focusing on the Southern Caucasus. They are planned to be published at a more frequent pace. For example, educational letters (lessons) on Laz language, history, and culture could be produced as special editions and distributed as a loose-leaf collection. Typically, a book only captures a reader's attention once; however, educational letters arriving every month will constantly keep the interest alive.

Toli.

A magazine specifically dedicated to the Mingrelian and Laz languages. I have a massive archive of original documents ready for this. Naturally, "Toli" will also be open to anyone interested in contributing their own articles.

Lazuri Alfabe. The Laz Alphabet. The Adventurous Path to Putting a South Caucasian Language into Writing. (Das lasische Alphabet. Der abenteuerliche Weg zur Verschriftung einer südkaukasischen Sprache.)

Many years have passed since the publication of the Laz alphabet, which I designed and published together with two Laz individuals in 1985. A plethora of stories - completely divorced

from the truth - have been circulated regarding this alphabet. A documented, factual account of what actually happened during that process is urgently needed.

Didi Nenapona. Illustrated Laz-German-Turkish Dictionary. (Illustriertes Lasisch-Deutsch-Türkisches Wörterbuch.)

This dictionary takes a unique approach. It places a special emphasis on including sentences related to the base language. The example sentences will only be translated into German, while the vocabulary entries will also include their Turkish equivalents. The dictionary will be enriched with proverbs and excerpts from Laz poems and songs. Beneath the verb roots, you will find the numerous preverbial derivations. Infinitives will be listed separately. A short grammar section integrated directly into the dictionary will make learning the Laz language much easier. Ethnological photographs selected from my personal archive will visually complement the dictionary. A German-Laz dictionary is also planned. 6oo pages of the planned two-volume "Didi Nenapona" have already been completed. I actually started working on this dictionary very early on. I deliberately paused my work because I wanted to incorporate the numerous contributions to the Laz language published in recent years - works produced not by Western linguists, but by the Laz themselves. The wait was absolutely worth it, even though it delayed the dictionary's completion.

The Laz. Description of a South Caucasian Ethnicity. (Die Lasen. Beschreibung einer südkaukasischen Ethnie.)

In this work, I intend to summarize and expand upon the findings of my master's and doctoral theses. The plan is to provide both a comprehensive scientific overview and a personal perspective.

Lazuri Oǩitxuşeni. Laz Language Reader (Lesebuch zur lasischen Sprache)

This reading book is designed to assist in the practical study of the Laz language. Selected texts written in good, clear Laz, accompanied by a vocabulary list, will greatly facilitate access to the language.

Lazuri Oguruşeni. Laz Grammar Tables (Grammatiktafeln zur lasischen Sprache.)

Recently, linguists have published several books on Laz grammar. However, for those looking to quickly grasp the rules, grammar tables will likely prove to be a much more effective and practical method.

The Green Gold. On the Development of Tea Cultivation in Lazistan. (Das grüne Gold. Zur Entwicklung des Teeanbaues in Lazistan.)

I plan to publish the previously unreleased materials from my research on tea cultivation. This

work will also focus on the severe, irreversible environmental impacts this monoculture has had on the region. Simultaneously, it will offer a retrospective look at the traditional Laz economy.

The Course of the First World War on the Turkish Black Sea Coast Based on German Military Records. (Der Verlauf des Ersten Weltkrieges an der türkischen Schwarzmeerküste anhand deutscher Militärakten.)

This focuses primarily on the naval records of the German Empire, which provide extremely precise, detailed accounts of the military events during the First World War in Lazistan. I was fortunate enough to review these historical archives many years ago.

38. Finally, what would you like to say to our readers and the visitors of this exhibition?

Dalep do cumalepe,

Sumeneç ǯana ǯoxle maartani fara Lazisťanis borťi. Arkabis tamo tamo opşa uciten tolimonisťeri nena dobiguri, Lazuri rťu, Arkabuli coxons. Lazuri nena çkimi oroperi nena divu. Ham nenaşeni "Lazuri Alfabe" doǒçari.

Hem oras Lazisťaniş mskvanoba kobžiri: Lazepeş zuğa, noğa, opuťe do gola.

Ǯanape golilu. Haǯi dobibadi. Ala Lazepeş ǩaynoba do nenaş mskvanoba ir ndğas guri çkimis skidun do skidasen. Na giçkinansťeri germaǩoçepe komoxtes do didi ǒaťinoba bžiri. Hemuşeni çkimi gza Lazisťanişe 1976 ǯanas diçodu. Xolo ma var mopti.

Mcveşi Lazisťani doğuru do çkimi Lazuri gondunasen. ǨKay miçkin, Lazuri nena, tkvani xes ren. Lazi muşi berekala Lazuri var iǒaramitamsna, ham mcveşi nena ordo ğurasen:

"Ğormotik na mekçu nananena, ǩoçik var gogondinapas."

Hem oras, seri do ndğaleri Lazepeş oxorepes didi ǩaynoba bžiri. Çkimi elaşinas skidasen. Ğormotis, bedis unonna ar çkva skidalas xolo bižirat!

Guri do şuriten, Lazuri na çarums Almani,

Wolfgang Feurstein
feurstein@aol.com

www.archivegola.org

HDV
AZINLIK HAKLARI AKADEMİSİ
HİBE PROGRAMI

Bu proje Hrant Dink Vakfı Azınlık Hakları Akademisi Hibe Programı kapsamında Avrupa Birliği desteği ile hazırlanmıştır. İçeriğin sorumluluğu tamamıyla Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği'ne aittir ve Avrupa Birliği'nin ve/ veya Hrant Dink Vakfı'nın görüşlerini yansıtmamaktadır.

Bir Almanın Gözünden

ESKİ LAZİSTAN

Wolfgang Feurstein Arşivi

Almanişi Tolite

MCVEŞI LAZISŤANI

Wolfgang Feursteinişi Arşivi

Fotoğraf Sergisi

Özlem Şendeniz
Küratör
İrfan Çağatay Aleksiva
Proje Sorumlusu

29 Ağustos

Nurdoğan Demir Abaşişi Sergi Alanı

VİƷE

20.YIL | GOLA KÜLTÜR SANAT VE EKOLOJİ DERNEĞİ

Almanişi Tolite
Mcveşi Lazisťani
Wolfgang Feursteinişi Arşivi

Lazuri nenaşi maorope Wolfgang Feursteinik 85 ǯaneri skidala muşis na oǩiğu Lazoba do Lazeburaşi materyalepe soğuni kyona kogedu.

Feursteini 1965-1976 ǯanapes Lazisťanişa muxtimurťu do na nagu iri mutxas fotografi gamuğu: Oxorepe, nalyape, rakanepe, golape, ğalepe, ǩoçepe, oxorcalepe, berepe, dugunepe, ťiǩinape, gudelepe... Haği na va gamisvaren ezmocesťeri na gomaşinenan, didilepe çkunik na miƿaramitaman mcveşi Lazisťanişi hemoraneri fotografepe... Feursteinik Lazisťanişi xvala var, Rizenişi, Ƭamťraşi, Artvinişi, Erzurumişi, Ǩarsişi mcveşi kvaǯǩoderepe; oxvame do cixapeşiti fotografepe gamuğu.

Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneğik, Hrant Dink Vakfişi meşvelute handğaneri ndğas, şilya do şilya fotografi dodijitalu do irik na nançuşinasensťeri inťerneťişi ƿlatformis oxmaruşeni kogedu. Çkva, www.archivegola.org adresite hantepe iris ažira do axmarinasen.

Ƿa, Feursteinişi arşivis ham fotografepe xvala va ren. Arşivis Feursteinişi oǩoğmaleri doǩumanepe, çarelepe, ǩazetape, kitabepe, broşuri do çkvadoçkva dido maťeryalepete opşun. Lazuri nenaşeni var, Margaluri Nenaşeniti, Sumexuri (Hemşinuri) do Korturi nena do ǩulťurişeniti dido maťeryalepe xolo ham arşivis işinaxun.

Feursteinişi timyasťeri metimoni fotografepeten na ƿǯopxit ham dopina (sergi) 80 ǩonari goşağmaleri fotografis gebopinit. 1960-oni ǯanapeşi ƿoťeneri Lazisťanişen ar ƿanorama na moǯiranen ham dopinate Lazuri ǩulťurişi ar meǯǩomila ebaťaten.

Ham metimoni mirasi na domiťes do haǯişakis na mişinaxesşeni, Lazuri Alfabe do çkva emeğepe muşişeni çku Wolfgang Feursteinis buxvamamt.

Lavoni muşite dido ǩaoboni ǯana buxaresamt!

Bir Almanın Gözünden
Eski Lazistan
Wolfgang Feurstein Arşivi

Lazca sevdalısı Wolfgang Feurstein'ın 85 yıllık hayatında biriktirdiği Laz kültür materyalleri nihayet gün yüzüne çıkıyor.
Feurstein 1965-1976 yıllarında Lazistan'da bulunmuştu. Bu seyahatlerinde rastladığı her şeyin fotoğrafınını çekti: Evler, serenderler, tepeler, yaylalar, dereler, insanlar, kadınlar, çocuklar, düğünler, sepetler, gudeli'ler... Şimdi hayal meyal bir rüya gibi hatırlanan, büyüklerimizin anlattığı eski Lazistan fotoğrafları... Feurstein sadece Lazistan'ı değil; Rize'nin, Trabzon'un, Artvin'in, Erzurum'un, Kars'ın eski taş yapılarını; kilise ve kalelerini de fotoğrafladı.

Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği, Hrant Dink Vakfı Azınlık Akademisi Programı'nın desteği ile binlerce fotoğrafı dijitalleştirerek erişilebilir bir internet platformunda kullanıma sundu.
Artık, www.archivegola.org adresinden herkes bunları görüp kullanabilecek.
Elbette Feurstein'in arşivi bu fotoğraflardan ibaret değil. Arşiv Feurstein tarafından derlenen dökümanlar, mektuplar, gazeteler, kitaplar, bröşürler ve pek çok farklı materyalden oluşuyor. Arşviv içinde Lazca, Megrel, Hemşin ve Gürcü dil ve kültürü hakkında da pek çok materyal bulunuyor.

Feurstein'in nadir ve değerli fotoğraflarıyla hazırladığımız bu sergide 80 kadar seçme fotoğraf sergilenmektedir. Bize 1960'lı yılların eski Lazistanı'na dair bir panorama gösterecek bu sergiyle kadim Laz kültürünün genel bir görünüşünü keşfedeceğiz.

Bu değerli mirası bize bırakan ve günümüze değin koruyan, Laz Kültür Hareketine gerek Lazca Alfabe'yi hediye etmesi ve gerekse de tutkulu bir arşivci olarak sergilediği başkaca pek çok emeği için Wolfgang Feurstein'a teşekkür ederiz.

Ailesi ile birlikte, esenlikli nice seneler dileriz.

www.archivegola.org

Bu kitap, Wolfgang Feurstein'ın yaşamını, çalışmalarını ve arşivini Lazistan ve Lazca üzerinden ele alan bir röportaja dayanmaktadır. Feurstein'ın kişisel ve akademik yolculuğunu, araştırmalarını, ilgi alanlarını ve Lazca ile kurduğu ilişkiyi kendi anlatısı üzerinden aktarmaktadır.

***

Dieses Buch basiert auf einem Interview, das Wolfgang Feursteins Leben, seine Arbeit und sein Archiv im Kontext von Lazistan und der lasischen Sprache beleuchtet. Es vermittelt Feursteins persönlichen und akademischen Werdegang, seine Forschungen, seine Interessengebiete sowie seine Beziehung zur lasischen Sprache anhand seiner eigenen Schilderung.

***

This book is based on an interview that examines the life, work, and archive of Wolfgang Feurstein through the lens of Lazistan and the Laz language. It conveys Feurstein's personal and academic journey, his research, his areas of interest, and his relationship with the Laz language through his own narrative.

GOLA
KÜLTÜR SANAT VE
EKOLOJİ DERNEĞİ

ISBN: 978-625-92611-4-0
9 786259 261140